T.C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILÂP TARİHİ BİLİM DALI

1979-2012 YILLARI ARASINDA TÜRKİYE- IRAK STRATEJİK İLİŞKİLERİ
(Irak Kaynaklarına Göre)

Omar Ismael Husseın HUSSEIN
184102051004

DOKTORA TEZİ

DANIŞMAN
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet YILMAZ
Dr. Öğr. Üyesi Arif Behiç ÖZCAN

KONYA- 2020

T. C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

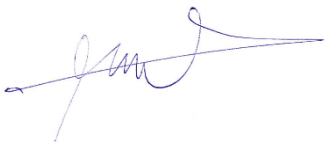
Bilimsel Etik Sayfası

Öğrencinin

Adı Soyadı	Omar Ismael Husseın HUSSEIN
Numarası	184102051004
Ana Bilim / Bilim Dalı	ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILAP TARİHİ TARİH
Programı	Tezli Yüksek Lisans ☐ Doktora ■
Tezin Adı	1979-2012 YILLARI ARASINDA TÜRKİYE - IRAK STRATEJİK İLİŞKİLERİ (Irak Kaynaklarına Göre)

Bu tezin proje safhasından sonuçlanmasına kadarki bütün süreçlerde bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Öğrencinin imzası



ÖN SÖZ

1979-2012 yılları arasında Irak kaynaklarına göre Türkiye-Irak ilişkilerinin ele alındığı bu doktora çalışmasında katkısı olan, ilham veren, vakit ayıran, destek veren herkese teşekkürlerimi sunmayı bir borç bilirim. Öncelikle kıymetli vakitlerinden feragat ederek, tezin bilimselliği konusunda gereken yönlendirmeleri yapan, babacan şekilde destek veren ve ilgilenen, yorum ve değerlendirmeleriyle yol gösteren saygıdeğer danışman hocalarım Dr. Öğr. Üyesi Mehmet YILMAZ'a canı gönülden teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca Türkiye'de bulunduğum süre zarfında büyük fedakârlıklarda bulunarak maddi ve manevi yanımda olan kıymetli eşim Dr. Raşa YAS'a şükranlarımı sunarım.

Son olarak bu çalışmanın ortaya koyulmasında yardımlarını esirgememiş, adını zikredemediğim herkesin mazur görmelesini temenni ederek minnetlerimi sunarım.

Omar Ismael Husseın HUSSEIN

KONYA-2020

T. C.

SELÇUK ÜNİVERSİTESİ

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Öğrencinin

Adı Soyadı	Omar Ismael Hussein HUSSEIN
Numarası	184102051004
Ana Bilim / Bilim Dalı	ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILAP TARİHİ TARİH
Programı	Tezli Yüksek Lisans ☐ Doktora ■
Tez Danışmanı	Dr. Öğr. Üyesi Mehmet YILMAZ
Tezin Adı	1979-2012 YILLARI ARASINDA TÜRKİYE- IRAK STRATEJİK İLİŞKİLERİ (Irak Kaynaklarına Göre)

ÖZET

İki ülkenin kurulmasına tanık olan yirminci yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren, aralarındaki ilişkiye biraz kaygı verici bir şekilde bir dizi gerilim eşlik etmiştir. Ancak, bu gerilimler çoğu zaman birbirine bağlı çıkarlardan dolayı olumlu gelişmelerle sonuçlanmıştır. Bu durum, zaman zaman kendi çıkarlarına hizmet eden hedefleri gerçekleştirmenin bir yolu olarak işbirliği yapmalarını sağlamıştır.

Türkiye-Irak ilişkileri, Orta Doğu'nun stratejik önemi dolayısıyla uluslararası gelişmelerden ve ABD'nin bölgedeki etkisinden bağımsız düşünülmemelidir. Nitekim Birinci ve İkinci Körfez Savaşı sonrası gelişmeler ve beraberinde Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla birlikte Amerika'nın başat güç olarak yükseldiği, dünyanın tek kutuplu bir sürece doğru evrildiği süreçte Türkiye-Irak ilişkilerinde de değişimler yaşanmıştır. Bahsi geçen gelişmeler özellikle 1991 sonrası ikili ilişkilerin gerilemesinde önemli bir rol oynamıştır.

2003 yılı ABD işgali sonrası ise ikili ilişkiler, bu işgalin yol açtığı etkiler çerçevesinde gelişme göstermiştir. Bu süreçte Irak'ın yeniden yapılanmasında Türkiye aktif rol almak istese de 1 Mart Tezkeresiyle başlayan Türkiye-ABD gerginliği buna engel teşkil etmiş, Irak'taki Kürt grupların ABD ile işbirliği yapması ile Türkiye sürece dâhil olamamıştır. Diğer taraftan işgal sonrası Irak'taki kargaşayı fırsat bilen PKK terör örgütünün Kuzey Irak'ta faaliyetlerini yoğunlaştırması, mezhep savaşlarının bölgedeki istikrar ortamını zafiyete uğratması, Türkiye'nin güvenlik eksenli sorunlar yaşamasına yol açmıştır. Bu sebeple Türkiye, Irak'taki tüm siyasi, etnik ve mezhepsel gruplarla iyi ilişkiler geliştirmeye çalışmıştır.

Türkiye ile Irak arasındaki ilişkilerin yıllardır devam eden Kürt sorunu, mezhepsel çatışmalar ve uluslararası güçlerin bu coğrafyadaki çıkar çatışmaları sebebiyle tam manasıyla düzelmesi güç görünmektedir.

Anahtar Kelimeler: Irak, Türkiye, Stratejik İlişkiler, Su Sorunu, GAP Projesi.

T. C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Öğrencinin

Adı Soyadı	Omar Ismael Husseın HUSSEIN
Numarası	184102051004
Ana Bilim / Bilim Dalı	ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILAP TARİHİ TARİH
Programı	Tezli Yüksek Lisans ☐ Doktora ■
Tez Danışmanı	Dr. Öğr. Üyesi Mehmet YILMAZ
Tezin İngilizce Adı	1979-2012 YILLARI ARASINDA TÜRKİYE- IRAK STRATEJİK İLİŞKİLERİ (Irak Kaynaklarına Göre)

ABSTRACT

From the first quarter of the twentieth century, which witnessed the establishment of the two countries, the relationship between them was accompanied by a series of worrisome tensions. These tensions, however, have often resulted in positive developments due to interdependent interests. This has enabled them to cooperate as a way of achieving goals that serve their interests from time to time.

Turkey-Iraq relations should not be considered independent of the international developments and the impact of the USA in the region due to the strategic importance of the Middle East. As a matter of fact, along with the developments after the First and Second Gulf Wars, and the process in which America rises as the dominant power after the disintegration of the Soviet Union and when the world evolves towards a unipolar process, there have been changes in the Turkey-Iraq relations. The aforementioned developments played an important role in the weakening of bilateral relations especially after 1991.

Bilateral relations after the 2003 US invasion, on the other hand, have improved within the framework of the effects of this invasion. Although Turkey wanted to take an active role in the reconstruction of Iraq in this process, Turkey-US tension starting with March 1 2003 Permit impeded this, and Turkey was excluded from the process, as the Kurdish groups in Iraq cooperate with the United States. On the other hand, the fact that the PKK terrorist organization, who took the advantage of the post-invasion turmoil in Iraq, increased its activities in the Northern Iraq, and that sectarian wars have weakened the environment of stability in the region led Turkey to experience security-based problems. Therefore, Turkey has tried to develop good relations with all the political, ethnic, and sectarian groups in Iraq.

As a result, it seems difficult for relations between Turkey and Iraq to fully recover due to factors such as the long-standing Kurdish question, sectarian violence, and conflicts of interest of international powers in this geography.

Key Words: Iraq, Turkey, Strategic Relations, the Water Question, the Southeastern Anatolia Project (GAP).

İÇİNDEKİLER

Bilimsel Etik Sayfası ..... İ
Özet ..... İİİ
Abstract ..... İV
Kısaltmalar ..... Vİİİ
Tablolar Listesi ..... İX
Şekiller Listesi ..... İX
Şemalar Listesi ..... İX
GİRİŞ 1
1. Araştırmanın Önemi 2
2. Araştırmanın Amacı 3
3. Araştırmanın Metodu 4
4. Araştırmanın Kaynakları 5
BİRİNCİ BÖLÜM 11
1921-1979 YILLARI TÜRKİYE –IRAK İLİŞKİLERİ 11
1.1. 1921 Yılından İtibaren Türkiye –Irak İlişkileri 13
1.1.1. 1921-1958 Yılları Arasında Türkiye – Irak İlişkileri 13
1.1.2. Lozan Barış Antlaşması 18
1.1.3. Bağdat Paktı 20
1.1.4. Krallık Döneminde Ekonomik İlişkiler 21
1.2. 1958-1979 Yılları Arasında Türkiye –Irak İlişkileri 23
1.2.1. 1958-1979 Yılları Arasında Siyasi İlişkiler 24
1.2.1.1. 1958-1968 Tarihleri Arasında Siyasi İlişkiler 24
1.2.1.2. 1968 -1979 Tarihleri Arasında Siyasi İlişkiler 31
1.2.1.3. 1958- 1979 Yılları Arasında Ekonomik İlişkiler 33
İKİNCİ BÖLÜM 43
TÜRKİYE'NİN IRAK'A YÖNELİK SİYASİ TUTUMUNA ETKİLİ OLAN FAKTÖRLER 43
2.1. İç Faktörler 43
2.1.1. Siyasi Partiler 44
2.1.1.1. Doğru Yol Partisi (DYP) 45
2.1.1.2. Anavatan Partisi (ANAP) 47
2.1.1.3. Sosyal-demokrat Halkçı Parti (SHP) 49
2.1.1.4. Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) 51
2.1.1.5. Demokratik Sol Parti (DSP) 52

2.1.1.6. Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) 53
2.1.1.7. Saadet Partisi (SP) 54
2.1.1.8. Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP) 55
2.1.2. Türk Silahlı Kuvvetleri 57
2.2.1. Bölgesel Güçlerin İkili İlişkilerdeki Konumu ve Etkisi 63
2.2.1.1. İran Faktörü 63
2.2.1.2. Suriye Faktörü 68
2.2.1.3. İsrail Faktörü 76
2.2.2. Uluslararası Güçlerin İkili İlişkilerdeki Konumu ve Etkisi 79
2.2.2.1. Amerika Birleşik Devletleri Faktörü 79
2.2.2.2. Avrupa Birliği Faktörü 85
2.2.2.3. Rusya Faktörü 87
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM 92
SORUNLAR EKSENİNDE TÜRKİYE – IRAK İLİŞKİLERİ 92
3.1. Türkmen Sorunu 92
3.1.1. Türkmenlerin Siyasi Durumu 92
3.1.2. Türkmenlerin Ekonomik Durumu 100
3.2. Kuzey Irak'ta Ekonomik Yapı 101
3.2.1. Tarım 101
3.2.2. Sanayi 102
3.2.3. Petrol 103
3.3. Su Sorunu 106
3.3.1. Güney Doğu Anadolu Projesi (GAP) ve Hedefleri 112
3.3.1.1. GAP Projesi 112
3.3.1.2. GAP Projesinin Hedefleri 112
3.3.2.3. Projenin Bileşenleri 115
3.3.2.3.1. Fırat Nehri Üzerindeki Projeler 115
3.3.2.3.2. Dicle Nehri Üzerindeki Projeler 118
3.3.3. Güney Doğu Anadolu Projesi'nin (GAP) Irak'a Olumsuz Etkileri 120
3.3.4 Dicle ve Fırat Nehirlerinin Hukuki Düzeni 123
3.4. Musul ve Petrol Sorunu 127
3.4.1. Musul Sorunu 127
3.4.2. Petrol Sorunu 133

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM 139
SÖZ KONUSU TARİHİ PERİYODUN SON DÖNEMLERİNDE 139
TÜRKİYE – IRAK İLİŞKİLERİ 139
4.1. Amerika'nın Irak'a Müdahalesi (2003) 139
4.1.2. ABD'nin Irak İşgalinde Türkiye'nin Tutumu 146
4.1.3. Irak'ta İç Savaşın Başlaması ve Türkiye'nin Tutumu 157
4.2. ABD'nin Irak'tan Çıkmasıyla Türkiye–Irak İlişkileri 159
4.3. Türkiye-Irak İlişkilerinin Geleceği 161
4.4. Türkiye-Irak İlişkilerinin Gelişmesi 168
4.5. Irak'ın Yeniden İnşası ve Türkiye'nin İmkânlarına Duyulan İhtiyaç . 171
SONUÇ 182
BİBLİYOGRAFYA 188

KISALTMALAR

a.e., a.y. : Aynı eser, Aynı yer.
age. : Adı geçen eser
agm. : Adı geçen makale
agt. : Adı geçen tez
C. : Cilt
AB : Avrupa Birliği
ABD : Amerika Birleşik Devletleri
AKP : Adalet ve Kalkınma Partisi
Çev. : Çeviren
Bkz. : Bakınız
BM : Birleşmiş Milletler
bsk. : Baskı/Basım
byy. : Baskı yeri yok.
CHP : Cumhuriyet Halk Partisi
DİA : Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.
IMF : International Money Fund (Uluslararası Para Fonu)
KDP : Kürdistan Demokratik Partisi
KW : Kilowatt
KWh : Kilowatt saat
KYB : Kürdistan Yurtseverler Birliği
m^3/s : Metre küp/ Saniye
md. : Madde/ Maddesi/Maddeleri
MGK : Milli Güvenlik Kurulu
MHP : Milliyetçi Hareket Partisi
MWh : Megawatt Saat
NATO : North Atlantic Treaty Organization (Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü)
p. : Page: Yabancı kaynaklar için Sayfa.
s. : Sayfa
S. : Sayı
ts. : Tarihsiz
vd. : ve diğerleri/ve devamı

TABLOLAR LİSTESİ

No.	Tablo	Sayfa
Tablo 1	1965-1969 Yılları Arasında Türkiye'ye İhraç Edilen Hurma Miktarı	34
Tablo 2	Türkiye ile Irak Arasında 1979-1990 Yılları Arasındaki Ticaretin Değeri ve Yüzdesi (Milyon Dolar)	39
Tablo 3	Irak, Türkiye ve Suriye Arasında Su Hisselerinin Paylaşımını Gösteren Tablo	111

ŞEKİLLER LİSTESİ

No.	Harita	Sayfa
Şekil 1	Osmanlı Devleti'nin Son Dönemlerinde Irak Coğrafyası	12
Şekil 2	Türkiye'nin komşu ülkeleri haritası	19
Şekil 3	Dicle ve Fırat Nehirlerinin Konumu	107
Şekil 4	Irak tüm petrol boru hatları	134

ŞEMALAR LİSTESİ

No.	Şema	Sayfa
Şema1	Fırat Havzası Su Projeleri	117
Şema 2	Dicle Havzası Su Projeleri	119

GİRİŞ

Türkiye-Irak ilişkileri konusu daha önce pek çok defa araştırılmış olup gelecek yıllarda da araştırılmaya devam edecektir. Bunun nedeni ise, bu ilişkilerin coğrafi yakınlık ile tarihi ve kültürel miras üzerine inşa edilmesidir. Dolayısıyla tarihsel süreç, kültürel yapı ve stratejik konum göz ardı edilerek iki ülke ilişkilerine sağlıklı bir bakış açısı getirmek imkânsızdır. Her iki ülke de Orta Doğu'da stratejik konumları itibariyle uluslararası güçlerin yakından takip ettiği bölgesel güçlerdir. Bu sebepten ötürü iki ülke arasındaki ilişkilerin kaderini sadece coğrafi yakınlık değil uluslararası aktörlerin bölgedeki faaliyetleri de etkilemiştir.

Yirminci yüzyıl başlarından bu yana bölgedeki petrol uğruna girişilen mücadele ve uluslararası güçlerin faaliyetleri bitmemiştir. Yirminci yüzyıl başlarında petrol için Irak topraklarında hâkimiyet kurmaya çalışan güç İngiltere iken, 2000'li yıllarda aynı topraklarda benzer amaçlarla ABD belirmiştir. Orta Doğu, uluslararası çıkar çatışmalarının merkezinde olması sebebiyle burada bölgesel güçler arasındaki ilişkilerin daima statik ve olumlu bir şekilde yürümesi beklenmemelidir. Dolayısıyla bu çıkar çevrelerinin mücadelesi arasında Türkiye-Irak ilişkileri de inişli çıkışlı evrelerden geçmiştir. Her iki ülkenin de farklı sebeplerle güvenlik kaygısı ve çekinceleri olmuş ve bu durum diplomatik ilişkilere de yansımıştır. Özellikle Soğuk Savaş döneminde Sovyet Rusya tehlikesinin belirmesi üzerine Irak Hükümetlerinin Sovyet Rusya ile olan ilişkilerine bağlı olarak Türkiye-Irak ilişkilerinde gelişme ya da gerileme yaşanmıştır. Soğuk Savaş Sonrası dönemde ise Körfez Krizi ve beraberinde Türkiye-ABD ilişkileri iki ülke ilişkilerinin derinden sarsılmasına yol açmış ve uzun üsre bu gerginlik diplomatik ilişkilerde hâkim olmuştur.

2000'li yıllardan itibaren ise Türkiye'nin küresel ve bölgesel anlamda etkinliğini artırmaya çalıştığı görülmektedir. Bu süreçte Türkiye dış politika söylemlerinde değişikliğe gitmiş, koşularla sıfır sorun ve iyi geliştirme stratejisi benimsemiştir. Bu kapsamda ABD Irak'a saldırı planları yaparken diplomatik arabulucu olarak pek çok girişimde bulunmuş, konuyu bölgesel devletlerle tartışmaya açarak barış ve istikrarın korunması adına çözümler üretmiştir.

ABD'nin Irak'ı işgali sonrası bölgede yaşanan hareketlennmeler ve terörizmin tırmanması Türkiye'nin Irak'a yönelimini daha pragmatik hale getirmiştir. Bilhassa ABD'nin ülkeden çekilmesinden sonra Merkezi Hükümet ve Bölgesel Kürt Yönetimi ile Türkiye'nin ilişkilerini geliştirmeye çalıştığı, buradaki etnik ve dini gruplarla bile iyi ilişkiler içerisinde bulunmaya gayret ettiği görülmektedir. Bunda Irak'taki güç boşluğunun oluştuğu dönemlerde terör örgütlerinin burada faaliyete geçmesinin etkisi vardır. Dolayısıyla Türkiye bu dönemde tüm gruplar ile iyi ilişkiler kurarak güvenlik kaygılarını asgariye indirmeye çalışmış ve 2003 Irak işgali sırasında olduğu gibi Irak'taki gelişmelerde devre dışı bırakılan güç olmak yerine aktif güç olmak istemiştir.

1. Araştırmanın Önemi

Türkiye ve Irak, jeopolitik konumları ve stratejik ehemmiyetleri sebebiyle Orta Doğu'daki önemli devletlerdendir. İki devlet arasındaki ilişkilerin gelişmesinde ve gerilemesinde bu etkenler ile kültürel bağlar önemli rol oynamıştır. Ayrıca uluslararası güçlerin Orta Doğu'daki faaliyetleri de ilişkilerin seyrinde etkili olmuştur.

Bu çerçevede Türkiye ile Irak ilişkilerinde sorun arz eden başlıca konular; Türkmen sorunu, su sorunu ve Musul sorunu olmuştur. Birinci Dünya Savaşı sonrası Musul ve Kerkük'ün kime ait olduğu ile ilgili tartışmalar ve beraberinde buralarda hatırı sayılır bir Türkmen nüfusunun varlığı iki ülke arasındaki ilişkileri etkilemiştir. Irak, Türkiye'nin Musul ve Kerkük üzerinde kontrol kurmasını engellemek maksadıyla olsa gerek, bölgedeki Türkmenlerin ön plana çıkmasına izin vermemiştir. Diğer taraftan iki ülkede yine Kürt nüfusun varlığı da sorun teşkil etmiştir. Çünkü Türkiye aleyhine faaliyet gösteren PKK terör örgütü her fırsatta Irak'taki Kürt gruplardan yararlanmaya çalışmış, ikili ilişkilerin kötü olduğu dönemlerde de Irak'ın desteğini almak için uğraşmışır. 1980'li yıllarda Türkiye'nin GAP projesini uygulamaya koyması ile ikili ilişkilerdeki sorunlara bir de su problemi eklenmiştir. Irak, Fırat ve Dicle nehirlerinden gelen sulardan kısıtlı yararlandığı gerekçesiyle bu projenin karşıtı olmuştur.

Diğer taraftan Körfez Krizi ve sonrasında ABD'nin Irak'a ambargo uygulaması, Türkiye'nin ise bu ambargonun karşısında durmaması ikili ilişkilerin bozulmasına yol açmıştır. Bunun sonucunda Irak PKK terör örgütüne destek vermeye başlamış ve

Türkiye sınır güvenliği nedeniyle sıkıntılı bir süreç yaşamıştır. ABD ise Türkiye'nin yaşadığı problemleri ciddiye almamıştır. 2003 yılında ABD, Irak'a müdahalesinde Türkiye'ye işbirliği teklif ettiğinde Körfez Krizinden ders alan Türkiye, bu süreci hatırlayarak temkinli hareket etmiştir. Fakat 1 Mart Tezkeresi sonrası ABD'nin Kuzey Irak'taki Kürt gruplarla anlaşması, Irak'ın yeniden şekillenmesi aşamasında Türkiye'yi pasifize etmiştir. ABD-Irak Savaşı ve ardından Irak'ta iç savaşın ortaya çıkması sonucu güvenlik endişesi taşıyan Türkiye, Irak'ın toprak bütünlüğünü savunan bir politika takip etmeye, Irak'taki tüm dini ve etnik gruplarla iyi ilişkiler kurmaya gayret göstermiştir. Türkiye'nin ABD işgali sırasında Irak'taki etkinliği sekteye uğrasa da 2006 sonrası buradaki etkinliğini yeniden elde etmeye başlamıştır. Irak ile ilişkilerin geliştirilmesine daha fazla önem vererek dış politikada yumuşak güç kullanımını seçmiştir. Türkiye'nin bu politikası ikili ilişkilerin olumlu bir havada ilerlemesine katkı sağlamıştır.

Bu doğrultuda yapılan çalışmanın Türkiye-Irak ilişkilerinin seyrinde kültürel ve jeopolitik etkenlerin ve uluslararası güçlerin bölgedeki faaliyetlerinin ne kadar etkili olduğunu ortaya koyması bakımından önemli olduğu düşünülmektedir.

2. Araştırmanın Amacı

Iraklı ve Türk siyasi liderler, ortak çıkarlar çerçevesinde politik, ekonomik, sosyal ve güvenlik ilişkilerini geliştirmek adına karşılıklı istek duymaktadırlar. Bu nedenle, iki ülke arasındaki ilişkilerin geleceği için güçlü temellerin oluşturulması ve olası tehditler konusundaki endişelerin bertaraf edilmesi amacıyla sağlam temellerin oluşturulması gerekmektedir. Özellikle büyümekte olan ekonomisi nedeniyle büyük pazarlara gereksinim hisseden Türk tarafının Irak'a ve Irak da çeşitli sektörlerde yeniden inşası için Türkiye'nin imkân ve tecrübelerine ihtiyacı bulunmaktadır. Irak, coğrafi bakımdan komşu ülkelerle bir dizi iyi ilişkiler kurma arayışının bir parçası olarak, şu anki durumunda, bölgesel ve küresel ülkelerle iyi ilişkiler kurmaya acil ihtiyaç duyması, bundan 16 yıl öncesinde kaybettiği istikrarını sağlaması için, Türkiye ile iyi ilişkiler geliştirmek durumundadır. Fakat ikili ilişkilerin tam anlamıyla düzelmesi için Irak topraklarında tam anlamıyla bir istikrar ortamının sağlanması ve demokrasinin tesis edilmesi önemlidir. Nitekim gerek Türkiye'nin gerekse Irak'ın çok

kültürlü yapısı kaotik ortamlarda, terör örgütleri ve uluslararası güçler tarafından kullanılmaya çok müsaittir. Birinci Dünya Savaşı sonrasında Irak'ın stratejik konumu ve doğal kaynakları sebebiyle buradaki uluslararası aktör İngiltere iken 2003 sonrası İngiltere'nin yerini ABD almıştır. Türkiye ile Irak ilişkileri de birtaraftan kültürel ve jeopolitik etkenler, birtaraftan da uluslararası güçlerin bölgedeki faaliyetleri çerçevesinde şekil almıştır. Dolayısıyla çalışmanın amacı, 1979-2012 yılları arasındaki Türkiye-Irak ilişkilerini bu dinamikler çerçevesinde değerlendirmektir.

3. Araştırmanın Metodu

Araştırma metodunun belirlenmesi, konunun ele alındığı yöntem veya soruna yaklaşımın sistematik ve kademeli bir şekilde ve bununla birlikte tutarlı olarak yapılması bilimsel araştırmanın önemli koşullarından birisidir. Araştırma kaynakların detaylı bir şekilde incelenerek değerlendirmesini kapsayan doküman incelemesi yöntemi kullanılarak yapılmıştır. Bu doğrultuda konuyla ilgili Türk ve özellikle Irak orjinli literatür taranmış, kronolojik olarak tarihi disiplin çerçevesinde yorumlanmıştır.

1979 sonrası Irak'ın unutulmaz lideri Saddam'ın iş başına gelerek Orta Doğu'da etkinliğini artırmaya çalıştığı, ABD'nin ise Irak'ı çevrelemeye çalıştığı, uluslararası gelişmelerin hız kazandığı oldukça kaotik yıllardır. Irak'ın bugün geldiği durumun temelinde Saddam ile ABD'nin o yıllarda çıkar çatışmaları sebebiyle ters düşmeleri yatmaktadır. Saddam Hüseyin'in takip ettiği politika ve ABD ile olan ilişkileri Türkiye olan ilişkilerini de etkilemiştir. Fakat çalışmada temel konunun daha iyi anlaşılabilmesi açısından 1979-2012 öncesi tarihsel süreçte yaşananlara da değinilmiştir. Çünkü Türkiye-Irak ilişkilerinde problem arz eden ana konuların temelleri I. Dünya Savaşı sonrasında yaşanan gelişmelere dayanmaktadır. Bu sebeple Türkiye-Irak ilişkilerinin bir bütün olarak yorumlanabilmesi bakımından 1979 öncesi dönemden bahsetmenin uygun olacağı düşünülmüştür. Bu bağlamda dört bölüm halinde incelenen çalışmanın birinci bölümünde iki ülkenin kuruluşundan 1979 yılına kadarki ilişkilerinden bahsedilmiştir. Diğer bölümlerde ise söz konusu dönem karşılıklı sorunlar, ikili ilişkiler, iç ve dış faktörler çerçevesinde incelenmeye çalışılmıştır. Dolayısıyla ikinci bölümde Türkiye'nin Irak'a yönelik siyasi tutumunda etkili olan iç ve dış faktörlerden söz edilmiştir. İç faktörler olarak siyasi partilerin, Türk

Silahlı Kuvvetlerinin, kamuoyu ve medyanın, lobiler ve çıkar gruplarının etkisine değinilmiştir. Dış faktörler olarak ise bölgesel güçlerin ve uluslararası güçlerin etkisine değinilmiştir. Üçüncü bölümde Türkiye-Irak ilişkileri, iki ülke arasında problem yaratan konular çerçevesinde incelenmiştir. Bunlar; Türkmen sorunu, Kürt sorunu, Su sorunu, Musul ve petrol sorunudur. Dördüncü ve son bölümde ise Amerika'nın Irak'ı işgalinden 2012'ye kadar olan süreç incelenmiştir. Bu kapsamda Türkiye-Irak ilişkileri ABD etkisi de göz önünde bulundurularak yorumlanmaya çalışılmıştır.

4. Araştırmanın Kaynakları

"1979-2012 yılları arası Türk-Irak ilişkileri" nin konu alındığı çalışmada kültürel, tarihsel ve dini ilişkileri çok eskiye dayanan hatta ortak tarihsel ve kültürel bir mazisi olan iki ülke arasındaki ilişkilerin tarihsel süreçteki değişim ve dönüşümü, uluslararası etkenler göz önünde bulundurularak ele alınmıştır. Çalışmada temel konunun daha iyi anlaşılabilmesi açısından sadece bahsi geçen yıllarla sınırlı kalınmamış, 1979-2012 öncesi tarihsel süreçte yaşananlara da değinilmiştir. Bu doğrultuda tarih literatürünün yanında, tarihe yardımcı bilimler olan hukuk ve uluslararası ilişkiler alanındaki literatür de taranmıştır. Tarihsel süreçteki Türkiye-Irak ilişkilerinin niteliğini kanıtlayan yerli ve yabancı arşiv belgelerinden istifade edilmiştir.

Ele alınan konuyla ilgili kapsamlı bir çalışma ortaya konulabilmesi adına Arapça kaynak eserlerin yanında Türkçe ve İngilizce eserler de araştırılmıştır.

Diğer taraftan dönemin süreli yayınlarına ulaşılarak, çeşitli dergi ve gazete makaleleriyle konu zenginleştirilmiştir. Özellikle Irak *el-Zaman* gazetesinden oldukça istifade edilmiştir.

Bunların yanı sıra Musul Üniversitesi Türk Araştırmaları Merkezi'nin yayınladığı ve Türkçeye kazandırdığı belgelerden ve çalışmalardan da yararlanılmıştır. Burada ulaşılan kaynakların konunun siyasi ve tarihi yönlerini aydınlatması bakımından önemli olduğu düşünülmektedir.

Tarih, uluslararası ilişkiler ve hukuk literatüründeki çalışmalar incelendiğinde konuyla ilgili olarak öncelikle Türkçe eserlerden bahsetmek yerinde olacaktır. Burada incelenen tüm kaynaklara yer vermek güç olduğundan dolayı tarafımızca önemli görülenlere değinilecektir.

Turan Silleli'nin "Büyük Oyunda Türkiye-Irak İlişkileri" isimli çalışması Türkiye-Irak arasında imzalanan İyi Komşuluk Antlaşması da dâhil olmak üzere iki devlet arasında gerçekleşen antlaşma ve ittifakları ele almaktadır. İyi Komşuluk Antlaşması iki ülke arasında yapılan diğer antlaşmaların da başlangıcı olması sebebiyle oldukça önemlidir.

Konunun hukuki boyutunda ise Hüseyin Pazarcı'nın "Uluslararası Hukuk Dersleri" isimli çalışması fazlasıyla yardımcı olmuştur. Eser, ülkeler arasındaki su hakları ve uluslararası yasalarla belirlenmiş hususları ortaya koyması bakımından araştırmaya katkı sağlamıştır.

Baskın Oran'ın üç ciltten "Türk Dış Politikası" isimli eserinin ise özellikle 2001-2012 yılları arasını kapsayan üçüncü cildi, bu dönem Türk dış politikasını tarafsız şekilde tüm boyutlarıyla detaylı şekilde ele almaktadır. Bahsedilen dönem Türkiye'de yeni bir hükümetin yeni söylemlerle iktidara gelerek Türk dış politikasını şekillendirmesini, bu doğrultuda bu yeni süreçte başta Irak olmak üzere bölgesel devletler ve küresel güçlerle Türkiye'nin ilişkilerinin evrilmesini ayrıntılı şekilde ortaya koymaktadır. Ayrıca 2001 öncesi Türk dış politikası ile ilgili de yine Baskın Oran'ın 1980-2001 yılları arasını kapsayan "Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar" isimli eserinden faydalanılmıştır. Bu eser de bahsi geçen dönemi tüm yönleriyle ele alarak kapsamlı bilgi sunması açısından yararlıdır.

Uluslararası ilişkiler alanında kıymetli çalışmaları olan Tayyar Arı'nın "Irak, İran, ABD ve Petrol" isimli eserinde ise 11 Eylül saldırısı ve akabinde ABD'nin petrol çıkarları ve Orta Doğu'nun kontrolü için uygulamaya koyduğu plan doğrultusunda Irak ve Afganistan müdahalesi ile bu aşamada ve sonrasında Türkiye'nin aldığı rol

anlatılmıştır. 2003 sonrası Irak'ın yeniden şekillenmesi sürecindeki ilişkilerin analizi bakımından önemli olduğu düşünülmektedir.

Türkiye-Irak ilişkilerinin değerlendirilmesinde Ahmet Davutoğlu'nun "Stratejik Derinlik" isimli eserine de değinmek gerekir. Nitekim bir dönem Dışişleri Bakanlığı ve Başbakanlık yapmış, Türk dış politikasına yeni söylemler kazandırarak yön vermiş bir siyasetçi ve akademisyenin değerlendirmeleri de Türkiye-Irak ilişkilerinin analizi açısından önemlidir. Yazarın bizzat sürece şekil verdiği ve sürecin içerisinden geldiği düşünülürse AKP Hükümeti döneminde izlenen dış politikanın nedenselliğinin daha iyi çözümlenebileceği söylenebilir.

Çalışmayı zenginleştiren Arapça eserlerden Ahmed Nuri Nuaymî'nin "el-Alakatü'l-Irakıyye –et-Türkiyye: el-Vakı ve'l-Müstakbel" isimli araştırması iki ülkenin (Türkiye-Irak) kuruluşundan itibaren ikili ilişkilerini tüm ayrıntılarıyla içermektedir. Ayrıca geleceğe dair öngörülerde bulunması sebebiyle de kıymetli olduğu düşünülmektedir.

Nuri Abdülhamid Al-Ani ve diğerleri tarafından kaleme alınan "Tarihu'l-Vizaratu'l-Irakıyye Fi Ahdi'l-Cumhuriyye" isimli eser ise Irak'ta kurulan bakanlıklar ve bunların işlevlerini ihtiva etmesi, bakanlıkların oluşturulmasından itibaren görev alan kişilerden bahsetmesi sebebiyle farklı bir çalışma olarak değerlendirilebilir. Nitekim tüm bakanlıkları ayrı ayrı ele alması sebebiyle Irak Dış İşleri Bakanlığı'nın kuruluşundan itibaren geçtiği evrelere dair başka kaynaklarda bulunmayan bilgiler edinmek de mümkün olmuştur.

Avni Abdurrahman el-Sabavi'ye ait "Alakatü'l-Irakıyye –et-Türkiyye 1933-1958" isimli eserde ise Irak'ta monarşik yönetimden 1958 yılında cumhuriyetçi sisteme geçinceye kadarki süreçte Türkiye-Irak ilişkileri anlatılmıştır.

Celal Abdullah Moavad'ın "Sınatu'l-Karar Fi Türkiya Ve'l-Alakati'l-Arabiyye-et-Türkiyye" isimli eseri ise Türkler ile Araplar arasındaki tarihsel ilişkilerin mahiyetini ortaya koyması bakımından önemli bir kaynak niteliğinde eserdir. Bahsi geçen Arapça eserler Iraklıların gözünden de Türk-Irak ilişkilerini değerlendirme olanağı tanıması bakımından önemlidir.

İngilizce olarak kaleme alınan Burak Şansal ve Metin Heper'e ait "Political Parties in Turkey First puhlished in 2002 in Creat Britain" isimli eser ise Türk siyasi partilerinden bahsederek Türkiye'deki siyasi partiler hakkında farklı bir bakış açısı sunmaktadır. Dış politika süreçleri üzerinde siyasi partilerin etkinliği göz önünde bulundurulduğunda çalışmaya olduça katkı sağladığı söylenebilir.

Amerikalı araştırmacı Henri J. Barkey tarafından hazırlanan "Turkey and Iraq, The perils and prospects of proximity" isimli rapor ise Türk Irak ilişkilerindeki beklentiler ve tehlikeleri ortaya koyarak Türkiye-Irak ilişkilerine dair farklı bir yaklaşım ortaya koymaktadır.

Bahsi geçen bu çalışma, Türkiye ve Irak ilişkilerine direk objektif tutmaları sebebiyle detayları yakalama imkânı sunduklarından yararlı bulunmuştur.

Diğer taraftan akademik çalışmalardan ve dolayısıyla Türkçe ve Arapça tez çalışmalarından, sureli yayınlardan da istifade edilmiştir.

Bu doğrultuda araştırma konusuyla ilgili olarak Elif Dönmez'in 2012 yılında ortaya koyduğu "Mondros Ateşkes Antlaşması'nın Milli Mücadele'ye Yansımaları" isimli yayımlanmamış yüksek lisans tezi ile Âdem Yıldırım'ın 2019 yılında ortaya koyduğu "2002-2015 yılları Arasında Türkiye-Rusya İlişkilerinde Enerji Güvenliği" isimli araştırmaları zikredilmelidir. Arapça akademik çalışmalardan ise Betül Halil Cübeyr el-Musevî'nin 2005 yılına ait "es-Siyasetü't-Türkiyye Ticahe Mıntıkata'l-Halici'l-Arabî münzü'l-Amm 1999 ve Afakuha'l-Müstakbele" isimli yayınlanmamış doktora tezi ile Hüseyin Müşettet el-Kerâvî'nin 2002 yılına ait "es-Sevabit ve'l-Mütegayyirat fi'l-İstiraticiyye't-Tükiyye Ticaha'l-Irak" yayımlanmamış yüksek lisans tezi zikredilebilir. Ayrıca Ahmed Şahituzun, Ortadoğu ve Su Meselesi Sempozyumuna Sunulan Tebliği "Meşruu Cenubi Şarkı'l-Anadol, Masdar Gızaî Cedid fi'ş-Şarkı'l-Evsat (Vüchetü Nazarı Türkiyye)" ile Kamil Günel'in "Fırat ve Dicle Sularının Paylaşılma Sorunu" isimli makalesi de çalışmayı zenginleştiren diğer çalışmalardır.

Nizam Mardinî'nin "Türkiya ve'l-Ekrad bade İntihâbât 2007" isimli makalesi ile Amir Kamil Ahmed'in "el-Mevkıfü't-Türkî mine'l-Fidraliyye fi İklim Kürdistan"

isimli makaleleri de süreli yayınlar içerisinde ehemmiyeti olduğu düşünülen araştırmalardır.

Kapsamlı bir çalışma ortaya koymak ve konuyla ilgili hiçbir çalışmayı gözden kaçırmamak adına halk kütüphanelerindeki ve üniversite bünyesindeki kütüphanelerdeki eserlerden de istifade edilmiştir. Bu konuda özellikle Türkiye'de bulunulan süre zarfında bilimsel araştırma niteliğinde fazlaca eser bulundurmaları sebebiyle Süleyman Demirel Üniversitesi Merkez Kütüphanesinden ve Selçuk Üniversitesi Merkez Kütüphanelerinden yararlanılmıştır.

Çalışmada yararlanılan Arapça kaynak niteliğindeki eserlere ise erişimde çeşitli güçlüklerle karşılaşılmıştır. Irak ve Mısır'a ziyaretler gerçekleştirilerek ele alınan çalışmayı daha önceki çalışmalardan ayıracak, çalışmaya farklı bir mahiyet kazandıracak eserlerden yararlanılmaya çalışılmıştır. Bu noktada Irak'ın en büyük kütüphanelerinden birisi olan Bağdat Ulusal Kütüphanesi ile Bağdat, Müstansıriyye ve Nahrain Üniversitesi merkez kütüphanelerinde araştırma yapılmıştır.

Türk-Irak ilişkileri ile ilgili birinci elden kaynak derleyebilmek adına Irak Dışişleri Bakanlığı ile de görüşme yapılmıştır. Görüşme neticesinde Irak-Türkiye ilişkilerine resmiyet kazandıran tarihi belgeler elde edilmiştir. Burada 1930'da Irak-Türk yakınlaşması hakkında Türkiye Cumhuriyeti eski Cumhurbaşkanı İsmet İnönü ile Irak eski Başbakanı Nuri Paşa El-Said tarafından imzalanan bir belgeye ulaşılması görüşmeyi anlamlı kılmıştır.

İhtiyaç duyulan noktada ise Türkiye Cumhuriyeti ve Irak'a ait resmi sitelerden ve yabancı sitelerden yararlanılmıştır. Bilhassa eski gazete haberlerine ulaşılması noktasında çeşitli internet siteleri yararlı bulunmuştur.

Netice olarak yerli ve yabancı kaynak niteliğindeki eserler, arşiv belgeleri ve dokumanlar, gazeteler, dergiler, makaleler, resmi yazışma metinleri ile kapsamlı bir çalışma ortaya konmaya ve Tük-Irak ilişkileri tüm dinamikler göz önünde bulundurularak aydınlatılmaya çalışılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM
1921-1979 YILLARI TÜRKİYE –IRAK İLİŞKİLERİ

Türkiye-Irak ilişkileri iç içe olan boyutlarıyla Irak, Kanunî Sultan Süleyman'ın 1543'te Bağdat'a girmesinden Osmanlı egemenliğinin sona ermesine kadar, Osmanlı idaresi altındaydı. Bu hâkimiyet 1918 yılında I. Dünya Savaşı'nın sonuna kadar devam etti. Irak ve Türkiye, bir bölgede bulunan, sınırları, kaynakları ve suları ortak iki komşu devlettir. Her iki ülkenin coğrafi konumunun önemi, her ülkenin ilişkileri ve politikasına etkisi ile açıklanabilir. Türkiye, genel olarak Avrupa ile Batı'yı Asya ve Müslüman dünyasına bağlayan deniz ve kara taşımacılığı rotalarını hâkimdir. Su kaynaklarının zenginliğinin yanı sıra konumu itibariyle dünyadaki petrol kaynaklarına yakın olması, jeostratejik önemi bölgesel ve uluslararası dengelerde önemli bir rol oynamıştır.

İkinci Körfez Savaşı'ndan sonra Türkiye'nin ABD ve Batı'ya göre konumunun önemi güçlendi. Türkiye uluslararası ve bölgesel değişikliklerden yararlanarak bölgesel rolünü genişletmeyi, çıkarlar ve beklentilerini gerçekleştirmek için dört gözle bekliyor. Irak'ın Yarı kıta coğrafi konumu ve altı devlete komşu olması, Irak Körfezi'nin kuzey kıyısında yer alan küçük bir geçit dışında denize hâkim olmaması gibi bir konuma sahiptir.

1918'de Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşü ve ardından 1923'te laik yönelimlerini benimseyen ve Arap Ortadoğu ülkeleri yerine Avrupa'ya yönünü değiştiren Türkiye Cumhuriyeti'nin ilanıyla, Arap Ortadoğu ülkeleriyle olan ilişkilerinde bir yol ayrımına gidildi.

Harita 1: Osmanlı Devleti'nin Son Dönemlerinde Irak Coğrafyası



Kaynak: Sanyürek, Mehmet Bora. (2012). Irak Kuzeyindeki Enerji Kaynaklarının Irak Kuzeyindeki Enerji Kaynaklarının, Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Atılım Üniversitesi, s.5.

Irak'ın 1927'de ortak çıkarları temelinde Irak'ın Türkiye tarafından tanınmasından bu yana, Türkiye-Irak ilişkileri, Kraliyet ve Cumhuriyet dönemlerinde dostane ilişkiler olarak karakterize edilen süreçlerden geçmiştir. Özellikle 1955'teki Irak-Türk ittifak anlaşması, Bağdat Paktı'nı geliştirmiştir. Bu gelişme 1970'ler ve 1980'lerin cumhuriyet döneminde ve tüm siyasi, ekonomik ve güvenlik düzeylerinde devam etti, ancak bu ilişkiler 1990 yılında Kuveyt'in işgalinden sonra gerginleşti ve anlaşmazlıklar meydana geldi. Daha sonra, özellikle Türkiye'nin, Irak'ı işgal etmek ve siyasi sistemini yıkmak için üçüncü Körfez Savaşı'na açıkça katılmayı reddetmesinden sonra şu soru sorulmaktaydı: Türkiye-Irak ilişkileri bir sonraki aşamada mı gelişecek, yoksa ABD'nin Irak'taki varlığı nedeniyle gerileme maruz kalacak mı?

1.1. 1921 Yılından İtibaren Türkiye –Irak İlişkileri

Türkiye ile Irak arasındaki ikili ilişkiler, 1921 yılında modern Irak devletinin kuruluşundan bu yana ikinci dünya savaşına kadar çözülmeyen Musul ve sınırlar sorununa rağmen nispi bir istikrarla geçti. Bu sorun ancak 1961 yılında İngiltere, Türkiye ve Irak arasında imzalanan anlaşmayla çözüldü. Türkiye ile Irak arasındaki ilişkiler, birçok tarihi, ekonomik, dini ve kültürel faktör ve temel çerçevesinde yönetilmektedir. Tüm bunlar dini miraslar ve Türkiye'nin Irak'ı uzun süre yönettiği tarihsel ilişkiden kaynaklanıyordu. Türk devletinin dağılmasından ve sahip olduğu varlıkların Avrupa ülkeleri tarafından ele geçirilmesinden ve içine kapanan bir devlete dönüştürülmesinden sonra iyi komşuluk ilişkileri kurmak ve diğer ülkelerin egemenliğine ve eğilimlerine saygı göstermek dışında başka bir şey yapması mümkün değildi. Kendisine komşu devletlerle, özellikle de Irak, Suriye ve bir ölçüde İran'la olan problemlerdeki karmaşıklık açısından, problemlerin çoğunluğu ya üzerinde Türk egemenliğinin mirasçısı olan devletlerin baskılarıyla çüzülüyordu, ya da ağır basan çıkarlara göre (çıkarların ağırlığına göre) çözülüyordu. Türkiye'nin Kürt meselesini kesin çözme gücünün olmaması açısından Türkiye, modern tarih boyunca mevcut problemleri çözmeye yardım edecek anlayışlar bulma çabasını sürdürmüştür. Bunun yanı sıra Türkiye'nin güvenlik anlayışlarının yanında petrol ve ticaret gibi ekonomik ilişki zeminini geliştirme arzusu da vardır.

1.1.1. 1921-1958 Yılları Arasında Türkiye – Irak İlişkileri

Türkiye, Irak'ı resmi olarak tanıdığını ilan eden ilk ülkelerden biridir. Nitekim 1926'da Irak, Türkiye ve İngiltere arasında üçlü sınır ve iyi komşuluk anlaşması neticesinde aralarındaki anlaşmazlıkların giderilmesinden sonra 1927'den beri resmen tanıdığını ilan etti.

Bir önceki asrın başlarında (1920'lerde) yani 1928'de büyükelçilerin tanınması ve karşılıklı gönderilmesinden önce, iki ülke arasındaki ilişkiler kopuktu.[1] Bu ilişkilere çok sayıda engeller ve zorluklar karıştı, özellikle Türklerin I. Dünya Savaşı'ndan sonra

[1] Payman Abdullah Hamad Lak, *Türkiye – Irak ilişkileri: 1920 – 2010* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016, s. 26.

modern devletlerini kurmaları neticesinde Musul Vilayetiyle (Musul, Kerkük, Erbil, Süleymaniye ve Duhuk) ilgili hak iddia ettiler. Musul Sorunu diye bilinen bu sorun Musul'un 1926 yılındaki Birleşmiş Miller kararıyla Irak'ın bir parçası sayılması ve Türkiye-Irak arasında imzalanan anlaşma neticesinde sonlandı. O zamandan beri ilişkiler normal bir şekilde seyretti. İki taraf, İngiltere'nin yardımıyla aralarında diplomatik temsilcilik kurmaya çalıştı. Türkiye bu konuda öncüydü, nitekim Londra'daki Türk Büyükelçisi İngiliz hükümetiyle iletişime geçerek hükümetinin Bağdat'a bir Türk başkonsolosu atama isteğinin olduğunu bildirip Irak hükümetinin bu konudaki konumunu bilmek istedi.[2] Mustafa Kemal Atatürk döneminde (1923-1938), Mısır ve Irak dışında Arap dünyasıyla diplomatik ilişki kurulmadı. Nitekim 1925 yılında Türkiye ve Mısır karşılıklı büyükelçi gönderdi. Irak'ın büyükelçisi 1928 yılında Ankara'ya ulaşınca Türk büyükelçi 1929 yılında Bağdat'a vardı.[3]

Irak hükümetinin cevabı, aralarında diplomatik temsilciliğin "Başkonsolos" yerine "Geçici diplomat" (vezir müfevvez)[4] düzeyinde olması ve İngiltere'den bunun gerçekleştirilmesi için çabalarını sürdürmesini talep etti. Türkiye Irak'ın önerisini kabul etti ve 1929 yılında hem Ankara hem de Bağdat'ta iki vezir müfevvez tayin edildi. Bu görevde Irak'ı Sabih Neşet, Türkiye'yi Tahir Lufi Beyler temsil etti. Irak ve Türkiye'den oluşan her iki taraf ikili ilişkilerini geliştirmek için çabaladı. İki ülke arasında bir ticaret anlaşması yapmak için Ankara'daki Irak vezir müfevvezi ile Türkiye Dışişleri Bakanı arasındaki görüşmeler oldu.

İngiltere, Türkiye ve Irak arasında imzalanan nihai anlaşma ile petrol yatırımı ve ticaretine ilişkin sınır güvenliğini ve kontrol sağlamak amacıyla koordinasyon ve işbirliğine dayalı iyi komşuluk ilişkileri geliştirme hedeflendi. Bu konularla ilgili Irak Dışişleri Bakanı Nuri Said[5] ve Türkiye Başbakanı İsmet İnönü ile Dışişleri Bakanı

---

[2] Samuel Huntington, *Sıdamu'l-Hadarat: İadetü Sun'in-Nizâmi'l-Âlemî,* Çev. Talat eş-Şayib, byy., 1997, s. 237.

[3] Ayide el-Ali Seryüddin, *el-Arab ve'l-Furat beyne Türkiya ve İsrail,* Daru'l-Âfakı'l-Cedide, Beyrut, 1997, s. 257.

[4] Vezir Mufevvez ve Başkonsolos arasında şöyle bir fark bulunmaktadır: Vezir Mufevvez: Maslahatgüzar üzerinde büyükelçi düzeyinde olmayan yabancı bir ülkede devleti temsil eden siyasi misyon. Başkonsolos (Konsol Amm): Başka bir ülkede kendi toplumuna hizmet etmek üzere atanan üst düzey devlet görevlisi.

[5] Nuri Said Paşa1888 yılında Bağdat'ta dünyaya gelmiştir. 1909'da Osmanlı ordusunda subay olarak görev almıştır. I. Dünya Savaşı'nda İngilizlere karşı savaştı. Faysal'ın 1921 yılında Irak kralı

Tevfik Rüştü Aras arasında 20 Eylül 1930 tarihinde görüşmeler yapıldı. Türkiye Başbakanı, Musul sorununun[6] çözülmesinden sonra hükümetinin Irak ile iyi ilişkiler konusundaki memnuniyetini dile getirdi. Irak'ın iyi komşuluk politikası, Temmuz 1931'de Irak Kralı I. Melik Faysal'ın Türkiye'ye ziyaretine atfedilebilen yetkinlik ve ilkelerden kaynaklanmaktadır. Türkiye Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk, tüm komşu ülkelerle iyi bir komşuluk politikası benimsedi. Özellikle Irak, Türkiye olarak yurtiçinde ve yurtdışında bir barış politikası izliyordu.[7] Bu politikanın bir başka yönü de 8 Temmuz 1937'de Tahran'daki Sadabad Sarayı'nda imzalanan Irak, Türkiye, İran ve Afganistan arasındaki Sadabad Paktı'nın imzalanmasıydı.

Anlaşmaya taraf olan ülkeler, güvenliklerini korumak ve menfaatlerini garantilemek için bölgesel işbirliği bloğunu oluşturma gereğinin idrakinde olarak anlaşma ile ortak tehditlerle yüzleşmek için bölgesel dayanışma olgusu netleşti.[8]

Antlaşmanın imzalanmasının ardından, bölgesel iş birliğe yönelik dış politika yönelimleri aşağıdaki şekilde söz konusu devletler tarafından teyit edildi:

1. Birbirlerinin iç işlerine mutlak olarak karışmama.

2. Ortak sınırlara saygılı olma.

3. Uluslararası nitelikteki her türlü anlaşmazlık ve ortak çıkarları ile ilgili konularda istişare etme.

4. Saldırganlıktan kaçınma.

---

olmasından sonra da Irak yönetiminde bir dizi etkili görev üstlendi. 1958 yılında Bağdat'ta öldürüldü. Bkz. "Nuri Sait Paşa", Ana Britannica, C. XVII, s. 2-3. naklen Gürbüz Arslan, "Nuri Sait Paşa'nın Türkiye Ziyareti ve 1946 Türkiye-Irak Dostluk ve İyi Komşuluk Antlaşması", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi,* Yıl: 2018/2, C. XVII, S. 34, s. 270-271.

[6] D. K. V. *el-Hukumetü'l-Irakıyye,* Dışişleri Bakanlığı, no: 3032, tarih: 30 Eylül 1930 (naklen Subhi Nazım Tevfik, *Türkiya ve't-Tehalüfati's-Siyasiyye, Misaku Sadabad*, Maahadatü's-Sadakatü's-Sofitiyye fi Vesaikı'l-mumessiliyyati'l-Irakıyye fi İstanbul ve Ankara 1930-1953, Beytü'l-Hikme, es-Silsiletü'l-Vesaikiyye, no: 4, Bağdat, 2002, s. 41).

[7] Ahmed Nuri Nuaymî, *el-Alakatü'l-Irakıyye –et-Türkiyye: el-Vakı ve'l-Müstakbel,* Daru Zahran li'n-Neşr, Amman, 2009, s. 16.

[8] Stephen Hemsley Longrigg, *Erbaate Kurun min Tarihı'l-Irakı'l-Hadis,* Çev. Cafer el-Hayyat, 4. Bsk. Bağdat 1968, s. 431.

Türkiye ile Irak arasındaki ekonomik ilişkilerin gelişmesi, Irak'taki konsolosluk düzeyindeki temsilciliğin genişlemesine, Basra'da bir Türk konsolosluğunun açılmasına ve Musul'da bir diğerinin kurulmasının karar verilmesine yol açtı. Irak Dışişleri Bakanlığı hükümete Irak'ın Türkiye sınırına yakın bir şehrinde Irak konsolosluğunun kurulmasının karşılıklı ilişki esasına dayanarak önemli olduğunu önerdi.[9] Türkiye ile Irak arasındaki gelişen ilişkilerin bir parçası olarak, Irak dışişleri bakanı Nuri Said ve adalet bakanı Naci Şevket 25 Haziran 1940 yılında Türkiye'yi ziyaret ederek müttefik kuvvetlerin askeri çöküşü ve Fransa'nın Nazi işgalini takiben uluslararası ve bölgesel konulardaki gelişmeler hakkında görüş alışverişinde bulunmak üzere Türkiye Dışişleri Bakanı ile bir araya geldiler.

Irak heyeti, Nazi nüfuzu altındaki Fransız hükümetinin Suriye'den İtalya lehine vazgeçme ihtimalinden bahsetti. Türkiye Dışişleri Bakanı şöyle karşılık verdi: "Türkiye Lozan Antlaşması[10] gereğince Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılan ülkelerdeki haklarından feragat etti ve Türkiye Suriye'ye veya herhangi bir yabancı ülkeye girmek istemiyor. Suriye'nin bağımsız bir ülke olmasını temenni eder". Nuri Said, Türkiye dışişleri bakanından İran'ın Irak'ın durumuyla ilgili yanlış anlamalarını gidermesi için çalışmalarını talep etti. Türk mevkidaşı, bölgedeki komşu ülkelerin sınırlarının korunması gerektiğinin altını çizerek Türkiye'nin diğer komşu ülkelerden herhangi birinin diğerine saldırganlığını kabul etmediğini vurguladı. Türkiye Cumhuriyeti eski Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, ülkesinin İran ile Irak arasında yanlış anlaşılmalara yol açan sorunları bertaraf etme isteğinde olduklarını dile getirdi. Nuri Said, normal durumun kaçınılmaz olduğunu ve gelecekte Türkiye ve Irak ile bölge ülkeleri için zorunlu olacağını, iş birliğe ve dış politika tutumuna devam edilmesinin mevcudiyet ve çıkarları koruyacağına işarette bulundu. Irak Dışişleri Bakanı, Türkiye'nin, Türklerin iki ülke arasındaki yakınlaşma ve dostluk politikasını desteklediğini belirterek uluslararası ve bölgesel gelişmeler hakkında görüş alışverişinde bulunmak için Irak'la temasa devam etmek istediğini belirtti. Bununla

---

[9] D. K. V. *el-Hukumetü'l-Irakıyye,* Dışişleri Bakanlığı, Protokol Müdürlüğü, no: T/4257/4257/200/20573, Tarih: 2 Aralık 1940 (naklen Subhi Nazım Tevfik, "Evzau'l-Vatani'l-Arabî ve Kadayahu fi Vesaikı'l-mümessiliyyati't-Diblomasiyye fi Ankara ve İstanbul 1931-1945", *Beytü'l-Hikme*, es-Silsiltü'l-Vesaikiyye, no: 10, Bağdat, 2003, s. 178).

[10] Lozan Anlaşması hakkında bilgi için bkz. Tahir Kodal, "Lozan Barış Antlaşması ve Türk Kamuoyu" Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, C. XXII, S. 64-65-66, Ocak 2006, s. 221-227.

birlikte, küresel gelişmeler konumlarını etkileyebilir ve Türkiye ile iyi komşuluk ilişkileri ve anlayış geliştirmek ve tarafların karşılıklı çıkarlarıyla ilgili uluslararası arenadaki gelişmeleri değerlendirmek Irak ve Arap Devletlerinin çıkarına olacaktır.[11]

Ekim 1945'te, Nuri Said, Türkiye'nin Arap Birliği'ne dâhil edilmesini öneren Irak ve Türkiye arasında bir taslak anlaşma hazırladı ve bu taslağı Türkiye'ye sundu. Bu taslağı Türkiye'ye sunarken, son olarak Türkiye'nin Arap Birliği'ne girmeksizin Irak'la ikili ilişkilerde işbirliğini güçlendirmesinin gereğine vurgu yaptı.

İki taraf, aşağıdaki alanlarda işbirliği içeren ilkelerin son hali oluşturacakları hususunda anlaştı:

1. Dış politika düzeyinde işbirliği iki ülkenin İngiltere ile ittifakı temelinde, Birleşmiş Milletlere üyeliği ve Türkiye'nin İran ve Afganistan'ı etkileme kabiliyeti temelinde, ikisinin dış politikası, Türkiye ile Arap Birliği ülkeleri arasındaki ilişkilerin doğasından etkileneceği, böylece Sadabad Paktı ülkeleri ile Araplar Birliği arasında ortak çıkarları gerçekleştirmek için koordinasyon sağlama.

2. En çok itibar edilen muamele ilkesine dayanan ekonomik işbirliği.

3. Mali konularda işbirliği.

4. Ekonomik bağları güçlendirmek ve kalkındırmak, sosyal ve politik ilişkiler geliştirmek için Irak, Türkiye ve İran arasında ulaştırma alanında işbirliği.

5. Kültürel alanlarda işbirliği[12]

Bu projelerin doğrudan hazırlanması amacıyla, Nuri Said'in başkanlık ettiği, komite üyelerini seçme yetkisinin kendisine verilmesine ve Türk hükümeti, Arap hükümetleri ve Sadabad Paktı'na taraf ülkelerin hükümetleri ile haberleşme özgürlüğüne sahip bir komitenin oluşturulmasına karar verildi.[13]

---

[11] D. K. V. *el-Hukumetü'l-Irakıyye,* Dışişleri Bakanlığı, Özel Büro, no: H/1077/1077/500/13835, Tarih: 21 Temmuz 1940 (naklen Tevfik, *Türkiya ve't-Tehalüfati's-Siyasiyye, Misaku Sadabad*, s. 149).
[12] Tevfik, *Türkiya ve't-Tehalüfati's-Siyasiyye, Misaku Sadabad*, s. 242.
[13] Tevfik es-Suvidi, *Müzekkireti: Nisfu Karnın min Tarihi'l-Irak ve'l-Kadiyyeti'l-Arabiyye,* Daru'l-Kitabi'l-Arabî, Beyrut 1969, s. 436.

Bu gelişmelerin ortasında, 1946 yılında dostluk ve iyi komşuluk anlaşması gibi Türkiye ile Irak arasında bir dizi anlaşma imzalandı. Her iki ülkenin nehirler üzerinde ortak kontrolü ve ilişkileri daha güçlendirilmesi vurgulandı.[14]

1946 yılında iki ülke arasında en önemli antlaşmalardan sayılan bir antlaşma imzalandı. Bu arada iki taraf arasında suları düzenleyen 6 protokol eklendi. Irak, Türkiye'den Dicle ve Fırat nehirlerinde Irak'ın rızası olmadan hiçbir inşaat yapılmayacağı taahhüdünü aldı. İngiltere, İran ve Pakistan'ın katıldığı Bağdat Paktı'nın çekirdeği olan 24 Şubat 1955'te Türkiye Irak'la ittifak kurdu. Amerika Birleşik Devletler bu ittifakı destekledi ve komitelerine katıldı ve böylece Türkiye-Irak ilişkileri resmi düzeyde yeni bir gelişim aşamasına girdi.[15]

1.1.2. Lozan Barış Antlaşması

Lozan Barış Antlaşması, I. Dünya Savaşı sonrası galip çıkan İtilaf Devletlerinin Türkiye Cumhuriyeti'ni bağımsız bir devlet olarak tanımalarını sağlaması bakımından önemli bir belge olup, bu antlaşma ile Türkiye, medeni dünya içerisinde kendine yer edinmiştir. Senelerce emperyalist devletlere karşı ayakta kalma mücadelesini kanının son damlasına kadar sürdüren Türk milletine dikte edilmiş projeler, bu antlaşma ile rafa kalkmıştır.

İsviçre'nin Lozan kentinde 24 Temmuz 1923 tarihinde imzalanan bu antlaşma, Anadolu ve Doğu Trakya'nın paylaşım yolunu açan Sevr Antlaşması'nı geçersiz kılmıştır. İtilaf kuvvetleri ile Türkiye'yi temsilen Mustafa Kemal Atatürk önderliğindeki Büyük Millet Meclisi arasında imzalanan bu antlaşma[16] sayesinde uluslararası camiada Kurtuluş Savaşı'nı başarılı bir şekilde yürüten Ankara Hükümeti tanınmıştır.

---

[14] Bisbee Eleanor, *The New Turks of the Republic 1920-1950*, Green Wood Press, Publishers, Westport, Connecticut, University of Pennsylvania 1950, p. 243; Turan Silleli, *Büyük Oyunda Türkiye-Irak İlişkileri,* Kültür Sanat Yayıncılık, 2005, Isparta, s. 97.

[15] Yerub Hüseyin Kerim et-Temimî, *Ameliyettü Suni'l-Karar fi's-Siyaseti'l-Hariciyyeti't-Türkiyye Enmuzec el-Alakati'l-Irakıyye-et-Türkiyye 1990-2002* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bağdat Üniversitesi, Siyasal Bilimler Fakültesi, 2003, s. 64.

[16] Fatih Tuğluoğlu, "Ali Naci Karacan'ın Gözüyle Lozan Konferansı ve İsmet Paşa", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S. 53, (Lozan Antlaşması Özel Sayısı), 2013, s. 285.

Harita 2: Türkiye'nin komşu ülkeleri haritası



Kaynak: https://www.thinglink.com/scene/924019636104593411

Bilindiği üzere Birinci Dünya Savaşı sonrası yenilen devletler ayrı ayrı İtilaf kuvvetleriyle çok ağır şartlar içeren antlaşmalar imzalamak zorunda kalmışlardır. Bunlardan birisi de Osmanlı Devleti'ne dayatılan Sevr Antlaşması'dır. Osmanlı Devleti karşısında İngiltere, Fransa, İtalya, Japonya, Yunanistan ve Romanya'nın taraf devletler olarak yer aldığı antlaşma resmen Osmanlı'yı paylaşma projesinin uygulamaya konması gibiydi. Türklerin egemenliğini zedeleyici maddelerin yer aldığı bu antlaşma Mustafa Kemal Atatürk'ün önderliğinde bertaraf edilebilmiş, Lozan Antlaşması'nda verilen diplomatik mücadele ile yeni Türkiye Cumhuriyeti devletinin sınırları İtilaf kuvvetlerince tanınmıştır. Antlaşma resmi olarak 6 Ağustos 1924 tarihinde yürürlüğe girmiştir.[17]

[17] Kadir Mısıroğlu, *Lozan Zafer Mi Hezimet Mi?,* Sebil Yayınları, İstanbul, 1971.

Ancak sınırlar konusunda Lozan Konferansı'nda Musul ve Kerkük sebebiyle İngiltere ile Türkiye arasında hararetli tartışmalar yaşanmıştır. Bu kritik tartışma Türkiye ile Irak arasındaki sınırın çizilmesinde belirleyici rol oynayacağından dolayı iki taraf da geri adım atmamış ve antlaşmanın yürürlüğe girmesinden sonra, 12 aylık bir süre zarfında, bu sorunun İngiltere ile Türkiye arasında uzlaşı yoluyla çözüme kavuşturulması istenmiştir. Taraflar arasında bir anlaşmaya varılamaması durumunda ise sorunun Milletler Cemiyeti'ne götürülmesine karar verilmiştir. Bağdat'ın kuzeyi ile Suriye dolaylarında bulunan İngiliz işgal kuvvetleri bu bölgeyi Irak petrolleri üzerinde hak iddia edebilmek için istiyordu. İngiltere, bölgede bulunan aşiretleri önce kendi kontrolü altına alarak ardından uzaktan yönetimle, kendisinin belirlediği bir idareyle bölgede tahakküm kurabileceğine inanıyordu.

1.1.3. Bağdat Paktı

Ortadoğu'daki istikrarın temini ve güven ortamının sürdürülmesi amacıyla ABD'nin Türkiye ile temasa geçmiş ve bu konuda Türkiye'den rol almasını istemiştir. Bu teklifin Türkiye tarafından kabul edilmesi üzerine ABD diğer bölge devletleri ile de temasa geçmiştir. Bu doğrultuda Pakistan ile görüşen ABD, 28 Aralık 1953 tarihinde Teknik ve Ekonomik Yardım Anlaşması'nı, 19 Mayıs 1954 tarihinde de Karşılıklı Savunma için Yardım Anlaşması'nı imzalamıştır. Pakistan ile imzalanan bu antlaşmaların akabinde 2 Nisan 1954 tarihinde ise Türkiye ve Pakistan, Dostane İlişkiler Anlaşması imzalamışlardır. Bu sayede Bağdat Paktı'na giden sürecin ilk basamakları atılmıştır. Türkiye, Pakistan ile imzaladığı bu anlaşmadan sonra diğer Orta Doğu ülkeleriyle de temasta bulunarak bu antlaşmaya katılmaları yönünde diplomatik görüşmeler gerçekleştirmiştir. Nitekim Orta Doğu güvenliğinin temini, Arap ülkelerinin de oluşturulması düşünülen teşkilata dâhil olmaları ile mümkün olabilirdi. Bu maksatla dönemin Türkiye Cumhuriyeti Başbakanı Adnan Menderes ortak savunma ve işbirliği hususunda Arap devletlerine 1954 yılının Eylül ve Aralık aylarında çağrıda bulunmuştur. Türkiye'nin bu oluşumda etkin rol alarak Arap devletleriyle temasa geçmesi konusunda Sander'in şu açıklaması ise dikkat çekicidir: "*Bir yıl önce, Arap devletlerinin Türkiye ile bir pakta girmelerinin mümkün olmadığını Dulles'e iletmiş bulunan Menderes'in şimdi bu davranışını etkileyen unsurlar*

arasında, ABD'nin Ortadoğu politikasını her ne pahasına olursa olsun yürütmek istemesini saymak yanlış olmayacaktır."[18]

Bağdat Paktı Sovyetler Birliği'nin Orta Doğu'da etkin bir güç olarak belirmesine mani olmak maksadıyla NATO'nun küçük bir örneği olacak şekilde düşünülmüştü. Ancak Bağdat Paktı, kuruluş maksadının tersine gelişmelerin meydana gelmesine yol açmıştır. Pakt, çeşitli sebeplerden ötürü başarısızlıkla neticelenmiştir.[19]

1.1.4. Krallık Döneminde Ekonomik İlişkiler

Irak'ın bağımsızlığından ve 1921'de kralın devletin başına geçmesinden ve 1923'te Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasından bu yana ekonomik ilişkiler iki bağımsız ülke arasında yeni bir şekil aldı. Bu yeni ilişki türü Irak'ın daha önce Osmanlı Devletine bağlı olduğunda mal ve hizmetler arasındaki hareketin devlet içinde iç ticaret şeklinde gerçekleştirildiği bir modelden farklıydı.

Musul Vilayeti[20] sorununun artması ve Türkiye'nin Musul'u talep etmesi sebebiyle bu ilişki kötüleşmeyle karşı karşıya kaldı, ancak Türkiye-Irak'ın bu konu hakkındaki anlaşmazlığı iki ülke arasında bir krize dönüşmedi. Çünkü Türkiye, tarihin ve coğrafyanın gerçekleri ile Musul vilayetinin durumunu ve insanların Musul'un Irak'a aidiyetiyle ilgili görüşünü inceleyen Milletler Cemiyeti Meclisine'ne bağlı uluslararası komitenin kararıyla yüzleşmek zorunda kaldı. Nitekim Irak, Türkiye ve İngiltere arasında Haziran 1926 yılında yapılan üçlü anlaşma gereğince Türkiye Musul'un çıkarılan petrol gelirlerinin % 10'una 25 yıl süreyle sahip olacak ve iyi komşuluk ilişkileri ve Türkiye – Irak arasında ortak işbirliği tesis edilecekti.[21]

---

[18] Oral Sander, *Türk-Amerikan ilişkileri (1947-1964),* Ankara Üniversitesi Sosyal Bilgiler Fakültesi Yay., 1979, s. 131.
[19] Haluk Gerger, "Türk-Dış Politikası (1946-1980)", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, s. 539.
[20] Musul vilayeti o dönemde Musul, Kerkük, Süleymaniye, Erbil ve Duhuk'u içine alıyordu.
[21] Kadir Mısıroğlu, *Lozan Zafer Mi Hezimet Mi?*, Sebil Yayınları, İstanbul 1971, s. 281-285; Fazıl Hüseyin, *Müşkiletü Musul: Dirase fi'd-Diblomasiyyetü'l-Irakıyye el-Inkılızıyye et-Türkiyye ve fi Re'yi'l-Âm,* Matbaatü İşbiliyye, 3. Bsk. Bağdat, 1977, s. 173; Murat Köylü, "Türkiye'nin Musul Pozisyonunun Uluslararası Perspektifler Açısından İncelenmesi", *Uluslararası İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi,* Yıl 2017, C. III, S. 2, s. 119.

İki ülke arasında iyi komşuluk ilişkileri geliştirmek için I. Kral Faysal, Temmuz 1931'de Türkiye'yi ziyaret etti.[22] Ziyaret sırasında, Irak Başbakanı ve Maliye Bakanı, iki ülke arasındaki ekonomik ve ticari ilişkiler, iki ülke vatandaşlarının ikamet şartları, sınır bölgelerinde güvenlik ve düzeni sağlama önlemleri ile ilgili olarak Türkiye'nin ilgili bakanlığı ile görüşmelerde bulundu.[23] Kral Faysal Türkiye'de on gün kaldı, burada İstanbul'u ziyaret etti, ardından 15 Temmuz'da Viyana ve Paris'e gitti, 29 Eylül 1931'de Bağdat'a döndü. 9 ve 10 Ocak tarihlerinde suçluların iade anlaşması, ikamet ve seyahat mutabakatı ve Türkiye ile Irak arasındaki ticaret anlaşması yapıldı. Temsilciler meclisi 12 Mart 1931 tarihinde mutabakat ve iki anlaşmayı onayladı.[24]

İki ülke (Irak ve Türkiye) ekonomik ilişkilerini güçlendiren bir ticaret anlaşması imzaladı. Bu anlaşma her iki ülkeye 1932 yılındaki ithalat ve ihracat vergilerine ilişkin konularda ilk riayet eden devlet olarak fırsat tanıyordu. Daha sonra iki ülke arasındaki ilişkiler önemli gelişmelere özellikle ekonomik düzeyde tanık olmaya başladı. Çünkü 1932 yılında yapılan ithalat, 1933 ve 1934 yılının aksine belirgin bir iyileşmeye tanık olarak 1935 yılında bir kez daha yükselişe geçti ve onu takip eden yıllarda gerileme yaşandı.

İhracata gelince, 1933 yılında 1932 yılına kıyasla büyük yükselme tanık oldu. Tüm bu gelişmelere rağmen ekonomik ilişkilerde dalgalanmalar (tereddütler) olmaya devam etti.

1937 yılının girmesiyle özellikle 8 Temmuz 1937'de Irak ve Türkiye bölgesel Sadabad paktına dâhil oldu, bu pakt Irak, Türkiye, İran ve Afganistan'ın da içine alıyordu. Tahran'ın Sadabad Sarayı'nda imzalanan ve on maddeden oluşan pakt metni taraf olan ülkelerin ortak sınırlarına saygı göstereceklerini, içişlerine mutlak olarak

---

[22] I. Kral Faysal'ın Türkiye ziyareti Irak gazatelerinde geniş yer almıştır. Ziyaret ile ilgili haberler Türkiye tarafından da dikkatle takip edilerek Türkçe'ye tercüme edilmiş ve Dışişleri Bakanlığına gönderilmiştir. Bkz. T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri, Fon Kodu, 258. 740. 7. 30, Yer No, 18. 0. 0. Belge 1.

[23] Avnî Abdurrahman Sebâvî, *Alakat Türkiya el-Hariciyye min Kitabı Türkiya el-Muasıra,* Matbaatü Camiatü Musul, 1987, s. 224.

[24] Kral Faysal'ın Türkiye ziyaretı hakkında detaylı bilgi için bkz. İhsan Sabri Balkaya, "Irak Kralı Faysal'ın Türkiye'ye Ziyaretinin Basındaki Yansımaları", s. 572-575; Tarık Saygı, "Irak Kralı Faysal'ın Atatürk'ü Ziyareti Ve Oluşturduğu Yankılar", *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi*, C. VII, S. 15, (Aralık 2017), 211-223.

karışmama politikasını izleyeceklerini, tarafların ortak çıkarlarını etkileyen konularda istişare edeceklerini garantiliyordu. Aynı şekilde çeşitli şartlar altında hiçbir tarafın, hiçbirine karşı herhangi bir saldırganlığa başvurmayacağına dair taahhüt ediyordu. Bu pakt barışı tehdit eden ve paktın imzasının yapıldığı devletlerin içinde güvenlik ve düzeni baltalayan düşmanca siyasi faaliyetleri engelliyordu. Paktın süresi beş yıldı ve 1942'de sona erdi. Süresi bitince imzalayan taraflar arasında yapılacak özel bir anlaşmayla yeniden süresi uzatılabilirdi.[25]

1946'da Türkiye ve Irak, Dicle ve Fırat nehirlerinin ve su kollarının düzenlenmesi ile ilgili eklerle birlikte iyi komşuluk anlaşmasının yanı sıra güvenlik, eğitim, kültür ve posta, telgraf ve telefon iletişimi konularında karşılıklı işbirliği düzenlemesiyle alakalı bir anlaşma da imzaladılar.[26]

Türkiye ve Irak bununla yetinmeyip İran, Pakistan ve İngiltere gibi diğer ülkelerin de katılımıyla, her iki ülke (Irak ve Türkiye) 24 Şubat 1955'te, daha sonra Bağdat Paktı olarak bilinen yeni bir ittifak anlaşması yaptı.[27]

1.2. 1958-1979 Yılları Arasında Türkiye –Irak İlişkileri

14 Temmuz 1958 devrimden sonra, Türkiye ile Irak arasındaki ilişkiler bazı sorunlar yaşadı ve geçen yüzyılın altmışlı yıllarına kadar sürdü. Eski cumhurbaşkanı Abdurrahman Arif (1966-1968) döneminde, ilişkiler iyileşti ve çeşitlenerek siyasi, ekonomik ve kültürel boyut kazandı. 1968'den sonra Türkiye-Irak ilişkileri olumsuz ve olumlu arasında gidip geldi. İki ülke arasındaki anlaşmazlık, su, sınırlar ve Türkmenler ve Irak topraklarında PKK unsurlarının varlığı da dâhil olmak üzere birçok konuya odaklandı. Nitekim birçok sorun bundan kaynaklanıyordu. Bazı anlaşmaların imzalanmasına, belki de en önemlisi 1984'deki sıcak takip anlaşmasının imzalanmasına rağmen devam etti. Her ne kadar iki ülke arasındaki ticaret hacmi üç milyar dolara ulaşsa da ilişkiler kopma noktasına geldi.[28]

---

[25] *Daru'l-Kütüb ve'l-Vesaik,* 717/311 Bakanlar Kurulu Kararları, 30 Eylül Dışişleri Bakanlığı Gizli Defteri, 7. Belge, s. 11. Ayrıca bkz. Turan Silleli, age., s. 76.
[26] Avnî Abdurrahman Sebâvî, *Alakatü'l-Irakıyye –et-Türkiyye 1933-1958,* Camiatü Musul, 1986, s. 140.
[27] Behçek Kemal Yeşilbursa, "Bağdat Paktı (1955-1959), "*Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl: 2011, S. 6, s. 89.
[28] Bkz. Lak, *Türkiye – Irak ilişkileri: 1920 – 2010,* s. 60.

1.2.1. 1958-1979 Yılları Arasında Siyasi İlişkiler

1.2.1.1. 1958-1968 Tarihleri Arasında Siyasi İlişkiler

Irak'taki 14 Temmuz 1958'deki devrim, özellikle Türkiye'nin devrimi engellemek için askeri müdahalede bulunmaya istekli olduğu bilindiğinde, Irak'la Türkiye arasındaki ilişkilerde kötüleşmesine neden oldu. Çünkü Türk hükümeti Irak'ın içişlerine müdahale etme niyetini açıkça belirtmişti. Nitekim Türk ordusu güneye doğru hareket etti. Amerikan'ın baskısı ve Adnan Menderes'e tavsiyesini belirtmesi durumu değiştirdi.[29] Türkiye'nin eski dışişleri bakanı Fatin Rüştü Zorlu'nun Türkiye'nin Irak'a askeri müdahale etmesini önerdiği, 27 Mayıs 1960'taki darbeden sonra Adnan Menderes ve bakanlarının yargılanması sırasındaki ifadeleri ve Hayreddin Arkaman'ın bunları hatıratında yer vermesinden açıkça anlaşılıyor. Cumhurbaşkanı Celal Bayar ile Başbakan Adnan Menderes arasında yapılan görüşmeler sonrasında öneri konusunda anlaşmaya varıldı. Türkiye Cumhuriyeti savunma bakanlığı bunu uygulamak için bir plan hazırladı. Bu konuyla ilgili Ürdün'ün eski dışişleri bakanı Avni Abdulhadi şöyle demiştir:

"Sözüne güvendiğim birinden… duyduğuma göre, erken saatlerde ve Bağdat'taki monarşiyi deviren Irak darbesinin ardından Türkiye Cumhuriyeti Başbakanı Adnan Menderes tarafından resmi bir Türk temsilci Ankara'da olan Irak Büyükelçisi Necip er-Ravî'ye ulaştı ve ona, Türk ordusunun Bağdat Paktı'nın metinlerine dayanarak Irak'ı "kurtarmak için" ilerleyeceğini bildirdi." Ancak ittifak liderlerinin, Irak Kralı tarafından yapılması öngörülen konferanslarında bir araya gelmelerinin ardından, Türklerin Irak'taki devrime karşı koyma niyetleri bazı belgelerle doğrulandı. Bunu Karaçi'deki İngiliz yüksek temsilci doğruladı. Nitekim raporunda şunlara yer vermişti: "25 Temmuz tarihli 85 sayılı James Baker'ın[30] Türkiye Cumhurbaşkanı ve hükümeti arasındaki İran Şahı ve Pakistan Cumhurbaşkanı ile gerçekleştirilen son görüşmelerle alakalı mektubunu hemen okudum." Baker mektubunun üçüncü paragrafında Türklerin Irak'a saldırma niyetine işaret ediyor. Bu

[29] Ahmed Nuri Nuaymî, *es-Siyasetü'l-Hariciyyetü't-Türkiyye bade'l-Harbi'l-Âlemiyyeti's-Saniye,* Daru'l-Hürriye li't-Tabaa, Bağdat, 1975, s. 261.
[30] James Baker: Diplomat ve Cumhuriyetçi Parti üyesi ABD'li politikacı.

paragraf şu sözle son buluyor: “Bu gerçekleştirilirse önerilen bu niyetin (saldırı planının) İran Şahı veya Cumhurbaşkanı İskender Mirza’nın ne derecede desteğini kazanacağı bilinmiyor.

Yine o konuya şöyle değiniyor: Cumhurbaşkanı İskender Mirza ile yaptığım görüşme ışığında ve Türkiye Başbakanı Menderes’in bana vurguladığı üzere Türkiye’nin Irak’a dört tümenle saldırı önerisi, kısa ültimatom süresince hazırlanabilir. Cumhurbaşkanı İskender Mirza, bu öneriyle dehşete düştüğünü ve bu işin faydasız olduğun hususunda ikna ettiği Menderes ile hararetli bir şekilde konuştuğunu belirtmiştir.[31]

Ancak Türkiye’nin Irak’a açacağı savaş hamaseti, ABD’nin, Türkiye’nin Irak’ın iç işlerine askeri müdahalesi fikrine karşı çıkması nedeniyle yavaş yavaş solmaya başladı. Çünkü Amerikalılar, Türklerin Irak’a saldırmak için öne sürdüğü herhangi bir delili kullanma konusunda tereddüt ediyorlardı. Türklerin tek başına Amerikan desteği ve yardımı olmadan Irak’a karşı hiçbir şey yapmadıkları konusunda emindiler. Buna daha sonra 21 Ağustos 1958 yılında TBMM’de İsmet İnönü şu sözüyle vurgu yapmıştır:

“Şimdi Irak meselesi üzerinde fikirlerimi söyliyeceğim, Bağdad ihtilâlinin artık geçmiş olan kendi içindeki safhasına dokunmayacağım. Yalnız belirtmeye mecburuz ki, bizim askerî müdahalemiz ihtimali üzerinde ardı arası kesilmeyen haberler çok zararlı olmuştur. Irak'a bir askerî müdahalenin mutlaka daha büyük askerî hareketleri davet edeceği her memlekette söyleniyordu. Buna da Türkiye'nin sebep olabileceğini, yine de her memleket gördüğünü söylüyordu. Bizim Hariciye Vekilimiz bu esnada meydan okumakta devam ediyordu. Amerika hariciyesinin Türkleri seferden alıkoymak için son derece çalıştığı Amerika'nın en büyük gazeteleri tarafından ısrarla ve günlerce söylenmiştir. 20 Temmuzda neşriyata başlandı. Amerika'nın New - York Times ve New - York Herald Tribün'e gazeteleri neşriyat yapmışlar. 20 - 21 ve 22 Temmuzda bu neşriyatları devam etmiştir. Hattâ Büyük Millet Meclisinde bu mesele konuşulduktan sonra 27 Temmuzda dahi neşriyat olmuştur.

[31] Nuaymî, *es-Siyasetü’l-Hariciyyetü’t-Türkiyye bade’l-Harbi’l-Âlemiyyeti’s-Saniye*, s. 145.

Neşriyata göre Türkiye'nin yalnız başına Irak'a karşı bir askerî harekâta girişmesinin doğru olmadığını Türklere anlatmak için büyük devletler mütemadi gayretler sarf etmişlerdir."[32]

Irak'taki siyasi istikrarın sağlanmasından sonra, Türk basının dilini ve devrime karşı tutumunu değiştirdi ve Irak'ta güvenlik durumunun iyileştiği ve işlerin normal seyrine uygun olarak devam ettiği ile ilgili haberler yayınlamaya başladı. Ayrıca Türk basını Irak Büyükelçiliği tarafından Ankara'da yapılan açıklamaları yayınladı. Bu açıklamada Irak'taki devrimin amaçları ve gerçekleşen ulusal hareketin içerden meydana gelen bir hareket olduğu gerçeği yer alıyordu. Aynı şekilde Türkiye, Irak'taki yeni rejimin başta Sovyetler Birliği olmak üzere dünyanın birçok ülkesi tarafından tanındığı ile ilgili haberleri de yayınladı.[33]

Türkiye, 31 Temmuz 1958'de, Bağdat'taki Türk büyükelçi Behçet Arkman aracılığıyla Irak Cumhuriyeti Hükümeti'ni tanıdığını ilan etti. Türk hükümetinin Irak'taki yeni rejimi tanımasına rağmen, başbakan Adnan Menderes ve iktidardaki Demokrat Parti önceki tavır ve pozisyonlarından Irak'ta cereyan eden memnuniyetsizlik ve hoşnutsuzluk sebebiyle vazgeçmedi. Muhtemelen bu, Abdulkerim Kasım'ın Türkiye'nin Irak'ı tanımasıyla ilgili şöyle bir yorum yapmaya itti: "Biz Türkiye'nin Irak Cumhuriyeti'ni tanımasının kaynağında Türk halkının olduğuna inanıyoruz."[34]

Irak'ın Bağdat Paktı'ndan çekilme konusu özgür subaylar devriminin üzerinde anlaştığı hedefler arasındaydı. Devrimin ilk açıklamasında, olumlu tarafsızlık politikasının kabulü ve önyargı politikasının reddedilmesini içeren Bandung Konferansı'nın kararlarına bağlılık vurgulandı. Bu, anlaşmadan çekilmeyi dolaylı olarak ifade etse de ancak devrimciler resmen açıklamadılar, üye ülkelerin toplantısına Irak'tan temsilci de katılmadı. Bu da anlaşmaya taraf ülkelerin devrime müdahale etmemesini sağlamak içindi. Özellikle bir yandan ABD kuvvetlerinin Lübnan'a ve

---

[32] TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu, *İsmet İnönü'nün TBMM'deki Konuşmaları 1920 – 1973, İkinci Cilt (1939 - 1960)*, Ankara, 1993, s. 271.

[33] Avnî Abdurrahman Sebâvî, *Türkiya ve Kadaya'l-Maşrıkı'l-Arabî 1945-1967,* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Musul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, 1990, s. 85.

[34] Nuri Abdulhamid el-Ânî vd. *Tarihu'l-Vüzarâti'l-Irakıyye fi'l-Ahdi'l-Cumhurî,* Beytü'l-Hikme, 1. Bsk., Bağdat, I/7.

İngilizlerin Ürdün'e gelmesinin ardından ve aynı şekilde diğer taraftan anlaşmaya taraf ülkelerin cumhuriyetin egemenliğini tanınmalarını sağlamak ve Batı'yı devrime karşı kışkırtmamak için ittifakı teşvik etmekti.[35]

Hem Irak hükümeti hem de Irak halkı ittifaktan çekilmenin önemli olduğuna kanaat getirdiler. Nitekim Ulusal Birlik Cephesi[36] 27 Ocak 1959'da Ocak 1948'de yapılan anma olayına ilişkin şöyle bir açıklama yaptı: "Irak'ı Bağdat Paktı'ndan çıkarma, İngiltere ile olan özel anlaşmadan çekilme ve ülkemizi tamamen sömürgecilik egemenliği kalıntılarından kurtarma girişimi için çağrıda bulunuyoruz."

Abdülkerim Kasım 24 Mart 1959 yılında Bağdat Antlaşması'ndan çekildiğini ilan etmek zorunda kaldı.[37]

Bu yüzden Türk hükümeti Irak'ın geri çekilmesini kendi lehine kullanmaya çalıştı. ABD'den Orta Doğu'daki Komünist sızmalarına karşı güçlü olabilmek için yaptığı ekonomik ve askeri yardımlarını arttırmasını istedi.

Bu gelişmeler ışığında Adnan Menderes hükümeti 25 Mart 1959'da ABD ile Türkiye'nin herhangi bir dış saldırganlığa veya dolaylı saldırıya karşı taarruzda bulunduğu durumunda uygun pratik adımların atılması içeren yeni işbirliği anlaşması imzaladı. Anlaşma, Türkiye'deki çeşitli siyasi güçlerin, Menderes'in anlaşmayı suiistimal edeceği endişelerini uyandırdı. İçerdeki siyası muhalefet bunu ülke güvenliğine yönelik bir tehdit olarak algıladı ve ABD'yi ülkenin iç işlerine müdahale etmeye davet etmek için bir bahane olarak görüyordu.[38]

Bağdat Paktı'ndan çekildiğini açıkladıktan sonra Irak'ın Türkiye'ye yönelik politikasını netleştirmek için, Irak eski dışişleri bakanı Haşim Cevad görev süresinin sona ermesi münasebetiyle Bağdat'ta Türkiye Büyükelçisi Behçet Arkman'la bir araya geldi. Görüşmede Türkiye-Irak ilişkilerinin gerçekliğini ve Irak'ın Türkiye ile

---

[35] el-Ânî, age., s. 152.
[36] Ulusal Birlik Cephesi (Cebhetü'l-İttihadi'l-Vatanî): Irak'ın birliği, özgürlüğü, bağımsızlığı ve kalkınması için çabalayan kapsamlı bir Irak ulusal hareketidir.
[37] D. K. V., 288/411, Yönetim Konsey Dosyaları, *Kitabu Vüzareti'l-Hariciyye et-Takriru'ş-Şehri li's-Sefareti'l-Irakıyye fi Ankara 24/03/1959,* s. 9.
[38] Sebâvî, *Türkiya ve Kadaya'l-Maşrıkı'l-Arabî 1945-1967,* s. 97.

aralarındaki ilişkileri sürdürme isteğinde olduğunu ifade etti. Ondan sonra, Abdülkerim Kasım Türkiye'nin yeni büyükelçisi Fuad Bayramoğlu'nu karşılayarak görüşmede iyi komşuluk, Türkiye ile Irak arasındaki güçlü ilişkiler ele alındı. Nitekim İki ülke arasındaki ilişkilerde Türk hükümetinin 14 Temmuz devriminin birinci yıldönümü kutlamalarına yeni Türk büyükelçisi, dışişleri ve enformasyon bakanlıkları görevlilerinden oluşan bir heyetle katılmasından sonra ilişkilerde bir ilerleme kaydedildi.

8 Şubat 1963 yılında Irak'ta devrim gerçekleşince Türkiye devrimi tanıma hususunda acele etti. Aynı zamanda Suriye'de gerçekleştirilen 8 Mart 1963 devrimini da tanıdı. Burada Suriye ve Irak arasında bir birlik oluşturma çabaları mevcuttu. Bu gelişmelerin neticesinde İsmet İnönü daha sonra Karaçi'deki Nisan 1963 tarihinde gerçekleştirilen toplantıda dile getirdiği konuyu 19 Mart 1963'te şöyle ilan etmişti: "Arap dünyasındaki son gelişmeler, özellikle de yeni Birlik Devletinin gelişmeleri bölgeye etkileri olacaktır. Anlaşmaya üye olan devletler bu gelişmeler karşısında gözlem ve bekleme pozisyonunda olacağı hususunda anlaştılar."[39] Bu dönemde Türkiye'nin Kıbrıs krizinden dolayı Arap ülkeleriyle ilişkilerini güçlendirme niyeti ile çaba sarfettiği göze çarpmaktadır. Özellikle bu dönemde Arap devletleri olumsuz konumlarıyla bilinmektedir. Bunun sonucunda Türkiye, genel olarak Arap bölgesi ve özellikle de Irak'a yaklaşmaya çalıştı.

Baas Partisi'nin iktidara geldiği Irak ve Suriye'de 8 Şubat ve 8 Mart 1963'te gerçekleşen devrimin Irak, Suriye ve Mısır'ı içeren bir birlik ortamının yaratılmasında önemli bir etkisi olmuştur. Nitekim 14-17 Nisan 1963 tarihleri arasında Kahire'de, aralarındaki birliğin temellerini oluşturmak için üç ülkenin üst düzey yetkilileri arasında görüşmeler yapıldı ve "17 Nisan 1963 Anlaşması" olarak bilinen üç heyet tarafından imzalanan birlik federasyonun kurulmasına ilişkin bir anlaşmanın ilanı ile sona erdi.[40]

---

[39] Ahmed Nuri Nuaymî, *el-Alakâtü'l-Arabiyye –et-Türkiyye 1947-1985,* Bağdat, 1986.

[40] Detaylı bilgi için bkz. *Mehazıru Celseti'l-Vehde,* ed-Daru'l-Kavmiyye li't-Tabaati ve'n-Neşr, Kahire 1963; Sadık Casim Sahn et-Temimi, *Mevkıfü's-Sahafati'l-Irakıyye mine'l-vahdeti's-Sulasiyye (17Nisan 1963 Antlaşması),* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Arap Tarihi ve İlmî Mirası Enstitüsü, Bağdat, 2000, s. 93.

Türkiye'nin bu yeni üniter adıma verdiği yanıt, haliyle elbette önceki Türkiye tutumuyla aynıydı. Türkiye çıkarları için bir tehdit teşkil etmeyen herhangi bir Arap Birliği veya oluşumun kurulmasını desteklemekte, sorunları ve anlaşmazlıklarına bakılmaksızın Irak ve Suriye merkezi yönetimin güçlenmesini istemekteydi. Bu durumu, üçlü birlik ve Arapları bir araya getirecek yeni bir birlik kurma arzusuyla ilgili Türk basınında yayınlanan çok sayıda makale göstermektedir. Örneğin; Türk hükümetinde Cumhuriyet Halk Partisi'nin (İktidar Partisinin) görüşünü dile getiren Lameks Dergisi "Türkiye Orta Doğu'nun Karşında" başlıklı bir makale yayınlayarak Türkiye'nin dış politikadaki ilgisinin Arap ülkelerine yönelik olduğunu gösteriyordu. Makalede "Türkiye'nin öncelikle Orta Doğu, özellikle Irak ve Suriye'deki durumla ilgileniyor" denilmişti.

Türkiye, Arap birliği girişimlerine yönelik net tutumunu sürdürdü. Bu tutum Türk yetkililerin sözlerine yansıdı ve bu ittifaka karşı olduklarını iddia eden suçlamaları reddetti. Birliğin kuruluş temelleri ve uygulama şekli hakkındaki görüşlerini açıkladılar. Türkiye Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreteri Haluk Bayülgen'nin 17 Ekim 1963'te Arap Birliği ile ilgili bir konuşmasında şöyle demişti: "Bazıları bizi Arap birliğine karşı olmakla suçluyor, bu çok aşağılık bir iftiradır, Arap birliğine karşı olmanın bize herhangi bir faydası yoktur. Eğer böyle bir birlik ilgili taraflar arasındaki anlayış ve anlaşma temelinde ortaya çıkarsa biz her zaman onun yanındayız. Ama eğer birlik şiddete ve kuvvete dayanıyorsa, bu bizim onaylamadığımız bir şeydir."[41]

Türk basını ise, Arapları sık sık yalnızca "Komünist tehdit" olarak isimlendirdiği şeye karşı koymaya ve birleşmeye çağırıyordu. Aynı zamanda, Türkiye'nin hedefinin ötesinde tek taraflı bir yaklaşıma karşı çıkıyordu. Bir Türk gazetesi bunu şöyle yorumluyordu: "Arapların ortak düşmanımız komünizmi yenmek için birleşmelidir. Ancak Cemal Abdünnasır'ın öngördüğü gibi, bu birlik ve birleşme, liderliğine ve politikasına tabi bir birlik olmamalıdır. Çünkü bu, Arap dünyasında istikrarı imkânsız hale getiriyor ve o zaman Arapların daha sonra yeni bir adım

[41] Müştak Talib, *Müzekkiratü Sefiri Irakî, Türkiya 1958-1965,* 1. Bsk. Beyrut, 1978, s. 3.

atmalarına imkân vermez. Arap dünyası bir gün birleşebilir, ancak şu anda birliği kurmak mümkün değildir.[42]

Böylece, Türkiye'deki siyasi çevreler, üç Arap ülkesinin (Irak, Mısır ve Suriye'nin) 17 Nisan 1963 ittifakının ilan edilmesinden sonra belirsizlik ve güvensizlik nedeniyle üçlü federal birliği oluşturmadaki başarısızlığını vurguladığı sıralarda Türk makamları, bu gelişme konusunda net bir tutumda belirttiler. Bu da Türkiye'nin, ayrı ayrı her bir ülkenin koşullarına uygun olarak, Arap ülkeleriyle ikili ilişkilerin kurulması esasına dayanarak Irak ile ilişki kuracağı anlamına geliyordu.[43]

1965 ve 1966 yılları Türk ve Arap yetkilileri arasında çok sayıda görüşme ve buluşmaya tanık oldu. Bunlardan Irak Türkiye'ye çok sayıda heyet gönderdi. Bu görüşmelerin en bariz olanı eski dışişleri bakanı Adnan Paçacı'nın 7 Nisan 1966'da Türkiye'yi ziyareti idi. Bu ziyaret 14 Temmuz devriminden bu yana türünün ilk ziyaretiydi. Paçacı Ankara'ya geldikten hemen sonra cumhurbaşkanı vekili İbrahim Şevki ile bir araya geldi. Irak Cumhurbaşkanı Abdüsselam Arif'in Türkiye ile Irak arasında dostça ilişkiler geliştirme umudunu dile getirdiği bir mektup teslim etti. Aynı şekilde mektupta Irak hükümetinin Filistin davasının lehine Türkiye'nin pozisyon alması umudunu dile getirmişti.[44]

Aynı yılın 3 Temmuz tarihinde Irak başbakanı Abdurrahman el-Bezzaz Türkiye'ye resmi ziyarette bulundu. Ziyarette Türkiye'nin Filistin davasına yardımı karşılığında Irak'ın Kıbrıs konusundaki Türkiye'nin politikasına desteğini ilan etti. Ziyaretin sonunda yapılan ortak açıklamada, Türkiye başbakanı Süleyman Demirel, hükümetinin Filistinli Arap mültecilerin sıkıntılarıyla ilgili duyduğu sempatiyi vurguladı.[45]

---

[42] Müştak Talib, age., s. 138.
[43] Kahtan Ahmed Sületyman el-Hamedanî, *el-Vahdetü'l-Arabiyye, Dirase Tahlliyye li Tecaribiha ve Vakiuha ve Müstakbelüha* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Siyasal Bilimler Fakültesi, Bağdat Üniversitesi, 1989, s. 157.
[44] *Sicillu'l-Ârâ ve'l-Vekai's-Siyasiyye fi Biladi'l-Arabiyye,* Daru'l-Fikr li'l-Ebhas ve'n-Neşr, Ocak-Şubat, Beyrut, 1996, s. 48.
[45] Fahir Remaoğlu, *el-Alâkâtü't-Türkiyye – el-Arabiyye fi Merhaleti'l-Medi'l-Kavmî 1945-1975, fi Kitabı'l-Alâkâti'l-Arabiyye – et-Türkiyye min Manzuri Türkiya*, Maahadü'l-Buhus ve'd-Dirâsâtü'l-Arabiyye, Kahire, 1993, II/267.

1.2.1.2. 1968 -1979 Tarihleri Arasında Siyasi İlişkiler

Türkiye, 17 Temmuz 1968'de Irak'ta Arif Kardeşler (Abdurrahman ve Abdüsselam Arif) rejiminin değişmesinden sonra, yeni değişikliği tanıdı. Bu, Irak hükümetinin, Türkiye ile olan ilişkilerini ortak çıkarlar ve içişlere karışmama politikası temelinde güçlendirmesine neden oldu.

Türkiye'nin genel olarak Arap ülkelerine ve özellikle de Irak'a yönelik dış politikasındaki bu değişim, ancak Türkiye'nin uluslararası forumlarda Kıbrıs kriziyle ilgili olarak, Arapların desteğini alamamasından sonra meydana geldi. Bu kriz, Türk yetkililerin Arap ülkelerindeki çıkarları ve Batı'daki çıkarları arasında bir denge politikası benimsemelerine neden oldu. Tün bunlar Kıbrıs sorunu da dâhil olmak üzere siyasi meselelerde Arap desteğini elde etmek içindi.

Türkiye'nin Irak vizyonundaki değişiminin arka planında, 1972'de Irak Cumhurbaşkanı Ahmed Hasan el-Bekri'nin Türkiye ziyareti vardır. O eski başbakan Bülent Ecevit[46] ile başarılı görüşmeler gerçekleştirdi.

Türkiye, Kürtlere verdiği desteği azalttıktan sonra Türkiye-Irak ilişkileri sürekli gelişmeye başladı, bu da, Irak'ı Kerkük'ten Türkiye topraklarındaki Dörtyol'a boru hattı inşa etmek için 27 Ağustos 1973 Anlaşmasını imzalamaya cesaretlendirdi.[47] Projeyi uygulamak için 350 milyon dolar tahsis edildi. Bu boru hattı, petrolü Irak sahalarından Türk sanayi merkezlerine taşıyordu. Boru hattı anlaşmasının imzalanması, Kürt sorunu hususunda bir pazarlık değildi.

Türkiye, Ekim 1973 savaşında Araplara karşı dostane bir tavır aldı, Filistin meselesiyle ilgili önceki tutumlarını vurguladı. 1973 yılındaki petrol krizinden sonra Bülent Ecevit hükümeti, petrol tedarikinin[48] devam etmesini sağlamak için Arap ülkeleriyle ilişkilerini geliştirmek için büyük çaba sarf etti. Aynı şekilde birçok Arap ülkesi, Türkiye'nin 1974'te Kıbrıs'a yaptığı askeri müdahalenin arka planında

---

[46] Mahmud Ali ed-Davud, "Türkiya ve'l-Halici'l-Arabî", *Mecelletü'l-Menar,* S. 13-14, Ocak – Şubat, 1986, s. 23.
[47] Bkz. T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri, Fon Kodu, 304. 72. 17. 30, Yer No, 18. 1. 2. Belge 2.
[48] Nubar Hofsbiyan – Firuz Ahmed vd., *Türkiya beyne's-Safveti'l-Birukratiyye ve'l-Hukmi'l-Askerî,* Müesssesetü'l-Ebhasi'l-Arabiyye, Beyrut 1985, s. 147.

Türkiye'nin yanında yer aldı. Irak, Suudi Arabistan ve Libya'nın Kıbrıs'taki Türk kesimine yaptığı yardım, Türkiye kamuoyunda olumlu bir etki bıraktı.[49]

Türk hükümeti, Irak ile ilişkilerin geliştirmenin Türkiye'nin milli çıkarı olarak görüyor. Çünkü Irak aracılığıyla diğer Arap ülkeleriyle ilişkilerini geliştirebilir. Irak'ın Kıbrıs sorununa ilişkin ortaya koyduğu anlayış, Irak'ın Türkiye siyasetindeki statüsü üzerinde en büyük etkiye sahip oldu.[50]

1976 yılının Mart ayında, Türkiye cumhurbaşkanı Fahri Korutürk Irak'a resmi bir ziyaret gerçekleştirdi. Bunu, Başbakan Bülent Ecevit'in benzer bir ziyaret izledi.

1980 yılında Türkiye'de üçüncü askeri darbeyle eş zamanlı olarak Irak-İran arasında patlak veren savaş üzerine, Türk hükümetinin savaşla ilgili pozisyonunu dönemin Türkiye cumhurbaşkanı Kenan Evren şöyle açıkladı: "Irak-İran savaşından üzülüyoruz ve bu durumdan endişeliyiz. Türkiye'nin bu savaşı barışçıl yollarla sona erdirmek için her türlü çabayı gösterdiğini ve bunun için çaba sarfetmeye devam ettiğini belirtmek isterim."[51]

İran-Irak Savaşı'nda Türkiye, her iki savaş taraflarının Avrupa'ya ulaşması, özellikle Türkiye'nin kilit ortağı olduğu Irak için ana bir yoldu. Avrupa'ya koridor ve savaş yıllarında bir askeri lojistik yolu olarak kabul ediliyordu.[52]

Türkiye sadece bunu yapmakla kalmadı, Irak-İran savaşı ile ilgili İslam Konferansı'nın oluşturduğu İyi Çabalar Komitesi aracılığıyla savaşın neden olduğu gerilim atmosferinin bir şekilde Türkiye'yi etkilediğinin farkına vardıktan sonra, çatışmanın sona ermesi için tek başına yaptığı hareketi ile arabuluculuk yapmaya çalıştı. Sınırdaki olaylar Irak'la Türkiye arasında 1984 yılında güvenlik anlaşmasının

---

[49] Heysem el-Keylânî, *Türkiya ve'l-Arab: Dirase fi'l-Alakât el-Arabiyye – et-Türkiyye,* Silsiletü Dirasât İstiraticiyye, Merkezü'l-Emarat li'd-Dirasât ve'l-Buhusi'l-İstiraticiyye, Abu Dabi, 1996, s. 28.

[50] Mahmud Ali ed-Davud, "el-Alâkâtü'l-Arabiyye et-Türkiyye ve'l-Avamili'l-Müessere fiha", *Mecelletü'l-Müstakbeli'l-Arabî*, S. 45, 1982.

[51] Petrus Lebki, *el-Alakatü'l-İktisadiyye el-Arabiyye-et-Türkiyye er-Rahine,* (Panel), Bir grup yazar, el-Alakât el-Arabiyye – et-Türkiyye Hivar Müstakbelî, Merkezü Dirasâti'l-Vehdeti'l-Arabiyye, 1. Bsk., Beyrut, 1995, s. 128.

[52] İbrahim ed-Dakukî, *Suretü'l-Etrak lede'l-Arab,* Merkezü Dirasâti'l-Vehdeti'l-Arabiyye, 1. Bsk. 2001, s. 360.

imzalanmasını gerektirdi. Irak, Türk silahlı kuvvetlerine iki ülke arasındaki sınır boyunca 5-10 km mesafeye kadar girişine izin verdi[53]

1.2.1.3. 1958- 1979 Yılları Arasında Ekonomik İlişkiler

1958 Temmuz Devrimi'nden sonraki tüm tarihlere ve hatta işgallere ve Türkiye'nin Irak hükümetlerinin derhal tanındığını duyurması, Türk yetkililerin ağzından Irak'ın Türkiye ile güçlü işbirliği ilişkilerine ihtiyaç duyduğuna ilişkin açıklamaları memnuniyetle karşılandı.[54]

Abdülkerim Kasım hükümetini deviren 8 Şubat 1963 devrimi sonrasında Türkiye-Irak ilişkileri 1965'e kadar yavaş yavaş geliştiğine tanıklık etti. Ancak bu dönem Türkiye'nin Batı dünyası ve Kıbrıs'tan dışlanmasına neden oldu. Bunun nedeni, Türkiye'nin daha önce Batı ile ilişkilerini güçlendirmeye yönelmesi ve aktif olarak Avrupa Ortak Pazarı'na katılmaya çalışmasıydı. Avrupa Ortak Pazarı'na üye ülkeler, Türkiye'nin 12 Eylül 1963'te üyeliğini kabul etti. Bu sebeple Irak dâhil, Arap ülkeleri ile ekonomik ilişkileri gelişmeye özen göstermeksizin Batı ile ticari ilişkileri geliştirme hususunda özen göstermekteydi.

Ancak 1965'ten sonra iki ülke arasındaki ticari ilişkiler ekonomik, ticari ve kültürel alanlarda gelişmeye başladı. Bunun en iyi kanıtı iki ülke arasında 1965'te yapılan ticaret anlaşmasıydı.[55]

Anlaşma her iki tarafın özellikle gümrük vergileri, vergi ve ticari malların ithalat maliyetleri ile ilgili olarak kolaylık sağlamasını içeriyordu. Aynı şekilde anlaşmada dört ticari ve endüstriyel alt komiteyi içine alan bir komitenin kurulması, ulaştırma, transit ve petrol ve ürünlerini konusunda uzlaşıldı. Komite ticari ilişkilerin arttırılması, mevcut ve önerilen sanayi projeleri hakkında bilgi alışverişinde bulunmak, uzmanların değişimi, ticari malların geçişine yönelik en iyi hizmetlerin sunulması ve

---

[53] Ali Muhafze, Celal Amin, Khaldoun el-Nekib, Muhammed el-Cebri, Abdulvahab el-Afandi, Muhammed EL-Mütevekkil, Mahmoud Mimari, Hussam İssa ve Ghassan bin Jeddou, *el-Arab ve Civaruhüm ilâ Eyne,* Silsiletü kütübi'l-müstakbeli'l-Arabî, Merkezü Dirasâti'l-Vehdeti'l-Arabiyye, 2000, s. 235.

[54] Ferenc Albert Vali, *Bridge Across the Bosporus: The Foreign Policy of Turkey*, The Johns Baltimore and London, 1971, p. 3, 2.

[55] Sebâvî, *Alakat Türkiya el-Hariciyye min Kitabı Türkiya el-Muasıra,* s. 227.

nakliye maliyetlerinin azaltılması ile alakalı işlerle uğraşması öngörülmüştü. Anlaşma, Türkiye'nin Irak'tan yıllık 5000 ton hurma ithal etmeyi içeriyordu. Ancak Türk tarafı buna uymadı, ihracat edilecek hurmaları sınırlı hale getirecek olan sağlık sertifikalarının verilmesi gibi taleplere engeller getirdi.[56]

Tablo 1: 1965-1969 Yılları Arasında Türkiye'ye İhraç Edilen Hurma Miktarı

Mevsim	**Miktar/Ton**
1965/66	-
1966/67	400
1967/68	198
1968/69	882
1969/70	412

Kaynak: Neha Abdülkerim Ferhan, *el-Alâkâtü'l-İktisâdiyyetü'l-Irakıyye et-Türkiyye,* Afrika-Asya Araştırmaları Merkezi, Bağdat, 1984, s. 15.

Uzun yıllar (1960-1969), Irak'ın Türkiye ile olan ticaret hacminde kalıcı ve artan bir açık kaydetti. Türkiye ile Irak arasındaki ticaret hacminin kalıcı açığının ana nedeni Türkiye'nin Irak'a karşı yükümlülüklerini yerine getirmemesindeydi. Irak ve Türkiye, Transit Anlaşması ve diğer ek protokolünü 25/09/1968 tarihinde Ankara'da imzaladı.[57]

İki ülkenin ekonomik ilişkileri gelişti. 1960'ların sonlarında ve 1970'lerin başlarında, Türkiye-Irak ilişkilerinde niteliksel bir değişim yaşandı, 17 Ocak 1972'de, iki ülke Kezban barajını doldurma planını kabul ederek Irak'ın su ihtiyacını güvence

[56] Tayyib Osman ed-Durî, *el-Alâkâti'l-İktisâdiyye el-Irakıyye et-Türkiyye el-Masalihi'l-Müştereke ve Sübüli't-Tatvir (Dirase tahliliye mustakbeliyye),* (Yayımlanmamış Doktora Tezi) İdare ve İktisad Fakültesi, el-Müstansırıyye Üniversitesi, 2002, s. 95.

[57] Neha Abdülkerim Ferhan, *el-Alâkâtü'l-İktisâdiyyetü'l-Irakıyye et-Türkiyye,* Merkezü Dirasâtü Afro Asyeviyye, Bağdat, 1984, s. 15.

altına almak için ortak su konusunu ele alan Ekonomik ve Teknik İşbirliği Protokolü'nü imzaladı.[58] Aynı zamanda, Kerkük'ten Akdeniz'deki Türk kıyılarına petrol boru hatlarının genişletilmesini de içeren bu proje, politik ve ekonomik alanlarda iki ülke arasındaki ilişkilerin gelişmesine yol açmıştır. Örneğin, bu boru hatları Türkiye'ye yıllık 250 milyon dolar olarak tahmin edilen muazzam ekonomik fayda sağlamıştır.[59]

Türkiye petrolü olmayan bir ülke, daha doğrusu İsrail, Filistin ve Ürdün gibi petrol veya doğal gazı olmayan Ortadoğu'nun en büyük ülkesidir. Bu nedenle bir petrol ülkesi olarak Irak'la kurduğu ilişkileri gerekli petrol ihtiyacını gidermek için olduğu söylenebilir. Ayrıca Irak petrolü kendine özgü özelliklere sahiptir. Bu özellikler şöyle özetlenebilir:

1. Türkiye'ye yakınlığı sebebiyle nakliye maliyetlerinin düşük olması.

2.Fiyat tercihi yapabilme.

3. Yüksek kaliteli petrol.

4. Irak hükümetinin petrol ticaretinde egemen olması, Irak'ın ihracat politikasını kendi düşüncelerine ve koşullarına tabi tutabilecek tekelci şirketlerin bulunmamasından Irak'la ilişkilerde kararlılık.

Bunların sayesinde Türkiye'nin Irak'la olan ilişkileri ekonomik ilişkileri güçlendirmek için bir sebepti. Türkiye, Irak hükümetinin Türkiye'ye sağladığı büyük imkânlar nedeniyle Irak petrolünün ana yararlanıcısı ve Irak ticaret listesindeki ilk ticaret ortağıydı.[60] Bunun yanı sıra transit ticaret ve Türk taşımacılık şirketlerinin geri kazanılmasını amaçlanmaktaydı.

---

[58] Mahmud Ali ed-Davud, "Mehatıru'l-Meşariu't-Türkiyyetü'l-Mukbile alâ Miyahı Nehri'l-Fürat ve Alakatü'l-Civar", *Mecelletü Afakı'l-Arabiyye,* S. 9-10, Daru'ş-Şuûni's-Sekafeti'l-Amme, Bağdat 1999, s. 46.

[59] Ayide el-Ali, *Düveli'l-Müselles beyne Fekkeyi'l-kumaşeti't-Türkiyye-el-İsrailiyye,* Daru'l-Fikri'l-Arabî li't-Tabaati ve'n-Neşr, Dımaşk 1997, s. 87.

[60] Muhammed Nuruddin, "Türkiya ve'l-Harbu'l-Irakıyye", *Şüûnü'l-Evsat,* S. 111, Beyrut 2003, s. 24.

1976 yılında ekonomik ve teknik işbirliği için ortak bir komite kurulmasına ilişkin anlaşma imzalandı, yıllık veya herhangi bir tarafın talebi üzerine toplanma kararı alındı, anlaşma, sulama ve konut projeleri dâhil olmak üzere sanayi, tarım, petrol ve kamu hizmetleri alanlarında işbirliğine ilişkin on üç maddeden oluşuyordu.

Komite kuruluşlar ile resmi kurumlar arasında imzalanan uzmanların değişimi ve anlaşmaların yapılması yanı sıra, ekipman ve hizmetler için gerekli izinler ve projelerin uygulanmasından kaynaklanan ödemelerin nasıl ödeneceği hakkında işbirliğinin yapar, Ortak Komite, uygulanmasını takip eder, ona eşlik eden zorlukları ortadan kaldırır, karşılıklı olarak ilgilenilen yeni alanları tespit eder ve bunun için önerilerde bulunur.[61]

1977-1980 yıllarında iki ülke arasındaki bazı sorunlar ki, bu sorunların bir kısmı, iki ülke arasında Türkiye topraklarından geçen petrol fiyatı ve geçiş vergileri hususundaki anlaşmazlık sonucunda ve iki ülke arasında anlaşmaya varılan tarihte kararlaştırılan meblağın ödenmemesi, Türkiye'nin Irak'a borcunu ödememesi sebebiyle Türkiye-Irak boru hattı üzerinden petrol pompalanmasını durdurdu. Ancak daha sonra Türkiye'nin Irak'a bir miktar buğday ihracatı ile sorun çözüldü.

Türkiye ile Irak arasındaki ekonomik ve ticari ilişkiler 1970'lerin ikinci yarısında önemli ölçüde gelişti. Irak'ın Türkiye'ye ihracatı 1975'te 458 milyon dolardan 1980'de 1151 milyon dolara çıktı. Yukarıdaki iki yıl için ithalat rakamları büyük bir artışla 24 milyon dolardan 134,8 milyon dolara çıktı.[62] Belki de bu, Irak petrolünün kamulaştırılması, küresel petrol krizinin ortaya çıkması ve Irak'ın kalkınmaya doğru yönelmesi gibi dönemin bazı gelişmelerinden kaynaklanmaktaydı. 1980'lerin başlarında Irak-İran savaşının başlaması, Irak'ın Türk mallarına olan ihtiyacı ve Irak'ın Avrupa'dan yaptığı ithalatlar için Türkiye'nin önemli bir geçiş yolu olması ve Irak petrolünün ihracatı için bir çıkış yolu olması ilişkileri büyük oranda ileriye götürdü.

[61] ed-Durî, age., s. 21.
[62] International Monetary Fund (IMF), Direction Of Trade Statistics, Year Book, 1982, p. 210.

Kalkınma planı projelerinin uygulanması sırasında Irak, Türk şirketlerinin dikkate değer bir katkı yaptığına tanık oldu. Nitekim 1980 yılında sayıları 28'e ulaşan şirket, soğutma tesisleri ve elektrik şebekelerinin kurulması, arazi ıslahı, sulama sistemleri ve ulaşım konularına odaklanan 993 milyon dolarlık projelerin uygulanması için ihale kazandı. Irak'ta çalışan Türk işçi sayısı 1980'de yaklaşık 10 bin işçiye ulaştı ve bu Irak'taki çalışan kesimin işgücü anlaşmalarını yapmaya ve dış transferler ve sosyal güvenlik sistemini düzenlemeye sevketti.[63]

Irak-İran savaşında Türkiye'nin tutumu, coğrafi konumu itibariyle Türkiye için önemli ekonomik yansımaları nedeniyle Irak ile İran arasında tarafsızlık ve aşırı denge ile nitelendirebilir. Ticaret, her birine Akdeniz'e bir kara köprüsü sağlayan Türkiye'nin dostluğunu ve samimiyetini korumak için hem Irak'la hem de İran'la ilişkilerindeki denge denkleminin ana kaynağı sayılır.

Türkiye, hem Irak hem de İran petrolünün alıcısı olarak Basra Körfezi'ne giden yolların ve geçişlerin sürdürülmesi ve açık tedarik hatlarının korunması gerektiğini ne kadar ihtiyaç duyduğunu fark etti. Petrol Türkiye'den kesilirse, bu ticarî ilişkilerin iki katına çıkmasına neden olacağını demekti. Irak ve İran, savaşın ilk yıllarında Türkiye ile ihracat ve ithalatta ileri bir konumda yerini aldı. Nitekim Irak, Türkiye ithalatında 1981-1983 yıllarında birinci ve ikinci sırada yer alırken İran dördüncü ve üçüncü oldu. Türkiye'nin ihracatında gelince, Irak üçüncü ve altıncı sırada yer aldı, Irak ise o dönemin ilk ve beşinci sırada yer aldı. Aynı zamanda 1984'te transit gelirleri 700 milyon dolara ulaştı.[64]

Irak-İran savaş yıllarına, Türkiye'nin başta Arap ülkeleri ve özellikle de Irak olmak üzere bölge ülkeleriyle olan ticari ilişkilerini artırma eğilimi eşlik ediyordu. Aynı zamanda 1980 yılındaki ekonomik uyum programındaki Türkiye'nin ihracat tanıtım stratejisini takip etmeye teşvik ediyordu.

---

[63] Almanac, *Turkish Daily News Publication*, Editor: İlhan Cevik, Ankara, p. 206.

[64] Seyfi Tashan, "Contemporary Turkish Policies İn The Middle East: Prospects And Constraints", *Middle East Review, American Academic Association For Peace İn The Middle East,* Vol. VII, NO: 3, Spring, 1985, p. 32.

Avrupa ülkelerinde pek çok zorlukla karşılaşan bölgedeki pazarların, özellikle Irak pazarının, Türk malı ve ürünlerinin çoğunu özümsemeseydi, bu strateji başarıya ulaşamazdı. Bu nedenle tüm sonuçları Irak-İran savaşı ile dayandıramayız ve iki ülke arasındaki artan ekonomik ilişkiler bağlamında doğal bir gelişmeyi görmezden gelemeyiz. Muhtemelen bunun tersi, savaşın Irak'ın kalkınma gücü üzerinde olumsuz bir etkiye sahip olması ve sonrasında Türkiye'yle ekonomik ilişkilerin gelişmesini aksatılması olarak düşünülebilir.

Daha sonra 1980'nin başlarında iki taraf bir araya geldi ve aralarında ortak bir teknik komite oluşturmak ve Türk tarafıyla görüşmelerdeki pozisyonlarını koordine etmek için aralarında bir anlaşmaya varıldı. Her iki taraf da ortak teknik komitenin oluşumuyla ilgili önemli kararlar aldığı için bu toplantı olumlu değerlendirildi. Türkiye, 1984 yılının başlarında ortak teknik komiteye katıldı ve Fırat havzası devletleri ortak üçlü komitesi, 1992 yılına kadar, havza ülkeleri için adil payları garanti edecek adil bir anlaşmaya varmadan 17 toplantı gerçekleştirdi. Türkiye-Irak Ortak Ekonomik ve Teknik İşbirliği Komitesi'nin ilk oturumunun 1980'lerin sonunda gerçekleşmesiyle ekonomik işbirliğini etkinleştirmek ve iki ülke arasındaki ticaret seviyesini artırmak için temellerin atılmasına katkı yaptı. Irak bir ihtiyaç listesi sunarken, iki ülkede faaliyet gösteren şirketleri ve kuruluşları ticari ilişkilerde daha fazla büyüme sağlamak amacıyla sözleşmeleri imzalamaları hususunda teşvik edilmesi konusunda görüşmeler yapılarak anlaşmaya varıldı. Ayrıca aralarındaki ticaretin kolay akışını engelleyen problemler ve sorunlar da tartışıldı. Irak tarafı, Türk şirketlerinin demir ve alüminyum dökümü, şeker ve çimento fabrikaları, süt ve plastik makinelerinin ithalatı, seramik fabrikaları, inşaat malzemeleri, cam ve tekstil tedarikinde ve buna ilaveten nakliyat, ulaştırma, tarım vs. alanlarındaki işbirliğinde projeleri tatbik etmesinde hazır olduğunu belirtti. İşin gerçeği, Türkiye-Irak ekonomik ilişkileri 1980'lerde zirveye ulaşmış, ticari ilişkiler bu gelişmeyi yansıtmıştır, tablodan iki ülke arasında hem ihracat hem de ithalatta bir büyüme görüyoruz. Türkiye'nin Irak'a ihracatında ise toplam ihracat rakamı 1980 yılında 134,8 milyon dolardan 1982'de 610,4 milyon dolara yani % 4,6 oranından % 10,6 değerinde bir artışa şahit olmuştu. Bu, savaşın başında birçok fabrika ve kuruluşun zarar görmesinden sonra Irak'ın tüketim mallarına olan ihtiyacının artmasından kaynaklanıyordu. Ancak,

sırasıyla 1983 ve 1985'te 934,3 milyon ve 961,4 milyon dolara yani % 13,1 ve %12,1 oranında tekrar yükselmeden önce 1983'te Türkiye'nin toplam ihracatının oranı % 5,5'ine düştü. 1986 yılında tekrar geriledi ve sonrasında 1987 ve 1988 yıllarında 945,3 ve 961,4 milyon dolara yani % 9,2 ve % 8,4 oranında toplam ihracat rakamına yükseldi. 1989'da değeri % 3,8 oranında keskin bir şekilde düşüş yaşayarak tüm savaş yıllarına en güçlü kıyasla uluslararası yaptırımların Irak'a dayatılması yıllarında düşüşe devam etti.[65]

Bu dalgalanmanın nedenleri, savaştan kaynaklanan artan zorluklar ve finansal sıkıntılar, savaş çabasının gereklerinin yerine getirilmesi, petrol fiyatlarındaki düşüş, önemli olmayan ya da ulusal ürünlerin korunması amacıyla bazı malların ithalatının durdurulması, ya da, özellikle bitiminden sonra savaş sebebiyle tahrip edilen sermaye mallarını ve yeniden yapılanma ihtiyaçlarını ithal etmeye yönelmedir. Bu ise, 1981-1989 yılları arasında Türkiye'nin Irak'a toplam ihracatındaki yerini oluşturmaktadır.

Türkiye'nin Irak'a ihracatı çok sayıdaki kalemde gösterilebilir. Bunlar buğday, hububat, et, bitkisel yağ, domates salçası, tütün, bakliyat ve iplik gibi tarımsal ve gıda ürünleri ile makine, ekipman, nakliye malzemeleri, seramik, demir ve plastik granülleri (tanecikleri) içeriyordu.

Tablo 2: Türkiye İle Irak Arasında 1979-1990 Yılları Arasındaki Ticaretin Değeri ve Yüzdesi (Milyon Dolar)

NO	Yıl	Türk İhracatı	Toplam Yüzde	Türk İthalatı	Toplam Yüzde	Ticaret Hacmi (Türkiye)
1-	1979	105,7	4,2	573,7	9,6	468-
2-	1980	134,8	4,6	1151	15,2	1016,2-
3-	1981	558,8	11,9	1622	17,6	1063,2-
4-	1982	610,4	10,6	1417,6	16,1	807,2-
5-	1983	319,6	5,5	946,6	11,1	627-
6-	1984	934,4	13,1	926,4	8,7	8

[65] Bkz. Irak-Türkiye Ekonomik ve Teknik İşbirliği Ortak Komitesi tarafından kabul edilen ilk oturumun toplantı tutanağı, Petrol Bakanlığı, Dış İlişkiler, Yayımlanmayan belgeler, 1980.

7-	1985	961,4	12,1	1136,8	10	175,4-
8-	1986	553,3	7,4	768,7	6,9	215,4-
9-	1987	945,3	9,2	1154	8,1	208,7-
10-	1988	986,1	8,4	1436,5	10,4	450,4-
11-	1989	445	3,8	1650	10	1205-
12-	1990	215	1,6	1047	4,6	832-

Kaynak: Tayyib Osman ed-Durî, *el-Alâkâti'l-İktisâdiyye el-Irakıyye et-Türkiyye el-Masalihi'l-Müştereke ve Sübüli't-Tatvir (Dirase tahliliye mustakbeliyye),* yayımlanmamış Dr. tezi, İdare ve İktisad Fakültesi, el-Müstansırıyye Üniversitesi, 2002, s. 95.

Türkiye'nin Irak'tan yaptığı ithalat, Türkiye'nin yanı sıra Irak'ın yurt dışına yaptığı ihracatının en büyük kısmını oluşturan petrol fiyatlarındaki düşüşün yanı sıra, Irak'ın ihraç ettiği sınırlı mallar ve Türk endüstrisine giren çoğunlukla hammadde oldukları için küçük ticari değer nedeniyle, belirgin bir dalgalanmaya neden oldu. Bu mallar veya ürünler hurma, hayvansal bağırsak, deriler, yünler, pekmez, petrol kalıntısı, çimento, sigaralar ve bazı elektrikli olmayan[66] tıbbi malzemelerden oluşmaktaydı. En iyi durumlarda 20 kalem malı geçmezdi.[67]

Kara ve deniz taşımacılığı alanında, iki ülke arasındaki Taşımacılık Anlaşması, Suriye'nin, Irak'ın ticari mallarına demiryolu ile taşınmasına izin verilmemesi yönünde alınan önlemlerin ardından 1980'de yapıldı. İki taraf doğrudan Türkiye topraklarında yeni bir demiryolu hattı kurma hususunda anlaştı.

1982 yılında iki taraf bir toplantıda ortak işbirliği anlaşması imzalayarak kara taşımacılığı, telekomünikasyon ve havacılık alanlarında, kara taşımacılığı amacıyla ortak bir Irak-Türk şirketinin kurulması, iki ülke arasındaki mikrodalga ortak girişiminin hayata geçirilmesi, iki ülke arasında doğrudan telefon ve teleks hatlarının

[66] 1986'dan sonra çimento, sigara ve tıbbi ekipman elektrikli olmayan eşya olarak eklendi.
[67] Dış Ticaret İstatistikleri 1980-1989; Almanac, *Turkish Daily News Publication*, Editor: İlhan Cevik, Ankara, p. 206.

açılması, iki ülkede havayolları ofislerinin açılması, hava kargo uçuşları için eşit fırsatların sağlanması gibi bazı önerilen projelerin fizibilitesini gerçekleştirdi.[68]

1981 yılında gemi yapımı, onarımı ve bakımı, kara sularındaki ticari gemi kazaları için acil yardım ve birbirlerine gemi kiralama konularında işbirliği yapmak üzere bir denizcilik anlaşması imzalandı. Toplantılar, olağan ve olağanüstü Türkiye-Irak Ortak Komitesi ve ticaret, ekonomi, petrol, enerji, bankalar, ulaştırma ve iki ülke arasındaki teknik çalışmaların geliştirilmesi konularında ortak işbirliği alanlarını genişletmek için imzaladıkları anlaşmalar ile devam etti. Sulama ve tarım alanlarındaki koordinasyon ve ortak bir Irak-Türk bankası kurulması, Habur nehri üzerinde ikinci bir köprü inşa edilmesi, enerji ve ulaştırma projeleri vs. gibi iki ülke arasındaki ilişkiyi güçlendiren projeler konusunda anlaştılar.

Su konusuna gelince, iki ülke bölgedeki ortak sulardaki kirliliğin denetimi alanında işbirliği yapma konusunda anlaştılar. Bölgesel su konularını, özellikle Dicle ve Fırat havzasını görüşmek üzere ortak teknik komite daveti üzerine toplanarak raporlarını iki ya da üç yıl içinde üç ülkenin hükümetlerine (Türkiye, Irak ve Suriye) sunmakla birlikte, üç taraf da ortak teknik komite tarafından hazırlanan sonuçları değerlendirmek üzere bakanlık düzeyinde ortak nehirlerden her iki devletin ihtiyacının makul ve uygun bir şekilde belirlenmesi için toplanması kararlaştırıldı.[69] Çok sayıdaki toplantılarına rağmen, bölgedeki mevcut durum nedeniyle Komite sorunu çözmek için bir anlaşmaya varmamıştır.

Yirminci asrın başından itibaren Türkiye ve Irak ilişkileri aralarındaki ortak çıkarlar, yaşanan siyasal ve ekonomik olaylara göre olumlu ve olumsuz olarak gelgitler yaşamıştır. Bu durum sonraki siyasal karar mekanizmasını büyük ölçüde etkilemiştir. Çünkü Türkiye ve Irak coğrafi ve tarihî olarak birbirine bağlı iki komşu ülkedir. Bu nedenle iki ülke arasında günümüze kadar yürürlükte kalan ve her iki ülkde meydana gelen iktidar değişikliğine rağman ilga edilmeyen ekonomik ve siyasal anlaşmalar yapılmıştır.

---

[68] Reva Zeki Yunus et-Tavil, "el-Hısaru'l-İktisadî ale'l-Irak ve Eserihi alâ Netâici Bernameci'l-İstikrar ve't-Tekyifi'l-Heykelî fi Türkiya 1980-1996"*, Dirâsât İktisadiyye,* S. 1, yıl: 3, 2001.

[69] İlk oturumun toplantı tutanağı, Petrol Bakanlığı.

İKİNCİ BÖLÜM
TÜRKİYE'NİN IRAK'A YÖNELİK SİYASİ TUTUMUNA ETKİLİ OLAN FAKTÖRLER

Türkiye'nin dış politikası, bölgesel ve uluslararası ilişkilerini çeşitli faktörler etkilemektedir. Bunları iç faktörler ve dış faktörler olarak ayırmak mümkündür. İç faktörler; siyasi partiler, askeri teşkilat, kamuoyu, lobi ve çıkar grupları ve bunların yanı sıra diğer sosyal ve ekonomik faktörleri sıralayabiliriz. Türkiye'nin jeostratejik konumunun etkisi ve NATO'ya üye olması, ABD, İsrail ve AB ile ilişkilerinden kaynaklanan bölgesel ve uluslararası faktörleri de dış faktörler oluşturmaktadır. Türkiye, Orta Doğu, Balkanlar, Orta Asya ve Kafkaslar'da aktif bir rol almaktadır. Bu faktörler, Türkiye'nin politikasında bölgesel ve uluslararası düzeylerde önemli gelişmelere katkıda bulunmuştur.

Türkiye'nin Irak'la olan ilişkileri sınırdaki toprak sorunları, Kürt sorunu, su sorunu ve Türkmenler meselesi gibi sorunlarla iç içedir. Daha önce bahsettiğimiz üzere, bu ilişkilerin etki alanının güçlü olması ve Türk arenasının özelliği sebebiyle bölgesel ve uluslararası faktörler etkin konumdadır.

Bu nedenle, bu bölümde, bu faktörleri iç ve dış faktörler olarak bölgesel ve uluslararası düzeylerde incelemeye çalışacağız:

2.1. İç Faktörler

Türkiye'de iç faktörler Türkiye'nin politika yönelimleri üzerinde uluslararası ve bölgesel düzeylerde büyük bir etkiye sahiptir. Bu faktörler, siyasi karar verme ve karar alma sürecini etkileme hususunda büyük rol oynamaktadır.

Bu nedenle, konu aşağıda siyasi partiler ve Türk Silahlı Kuvvetleri ekseninde değerlendirmeye çalışılacaktır.

2.1.1. Siyasi Partiler

Bir ülkede siyaset ve dolayısıyla siyasi partilerin bir ülkenin iç ve dış politikasının şekillenmesinde oldukça büyük bir etkisi bulunmaktadır.[70]

Siyasi parti kavramı toplumdan topluma göre değişen bir kavramdır, çünkü belirli bir toplumsal gerçeği yansıtır, gerçekleştirmek istedikleri düşünce ve amaç birliğini paylaşan bireyleri içerir. Parti; adaylarını devletin resmi siyasi kurumlarına -seçimlere katılmak suretiyle- yerleştirerek iktidara gelmeyi[71] hedefleyen bir örgütlenmedir.

Devletteki siyasal sistemin doğası ve şekli, siyasal karar almasında ve devletin siyasal yönelimi üzerinde etkilidir. Parlamenter sistem (halen Türkiye'de olduğu gibi), tek partili siyasi sistemin aksine, geniş katılım veya karar alma sürecinde birden fazla etki alanı anlamına gelir. Kurumun başında bulunan tarafın karar vermede kilit bir rolü vardır.

Hiç şüphe yok ki, Türk siyasi partiler, Türk toplumunun yaşamında, kuruluşun şartları ve sebepleri, fikirleri ve beklentileri doğrultusunda aktif ve etkili bir rol oynadı. Bu partilerden bazıları Avrupa'ya yönelmişlerdi, diğerleri ise milliyetçi ve İslami bir eğilime sahipti. Bazıları da Atatürk ilkelerine ve laik yaklaşımına bağlı kalmaya devam etti.[72] Türkiye'nin Irak siyasetine ve ikili ilişkilerine bakıldığında da siyasi partilerin iktidarda ya da muhalefet kanadında yer almalarına bağlı olarak karar alma süreçlerinde etkili olduğu görülmektedir. Aşağıda siyasi partilerin Türkiye'nin Irak politikasıyla ilgili söylemleri ve faaliyetlerine yer verilerek değerlendirmede bulunulacaktır.

---

[70] Pazarcı, Hüseyin, *Uluslararası Hukuk Dersleri 2. Kitap,* Gözden Geçirilmiş 9. Bsk., Turhan Kitabevi, Ankara 2013 , s. 1-2.

[71] Tarık Ali el-Haşimî, *el-Ahzabü's-Siyasiyye,* Bağdat Üniversitesi, 1990, s. 37.

[72] Muavvez, Celal Abdullah, *Sinati'l-Karar fi Türkiya ve'l-Alakâti'l-Arabiyye-Türkiyye,* Merkezu Dirasâti'l-Vahdeti'l-Arabiyye, Beyrut, 1998, s. 9; İrvin, Cemil ve E.Ahmet Tonak Schick, Geçiş Sürecinde Türkiye. İstanbul: Bilim Dizisi; 1992, s. 46. Ayrıca bkz. Ertan Efegil, "Türk Dış Politikasında Siyasal Kültürün Etkisi: Kemalist Siyasal Kültürün Evrimleşmesi", *Gazi Akademik Bakış,* C. V, S. 10, Ankara, Yaz 2012, s. 194-195.

2.1.1.1. Doğru Yol Partisi (DYP)

Bu parti 23/6/1983 tarihinde kuruldu ve 17/5/1993 tarihinde Süleyman Demirel'in devlet başkanı seçilmesinin ardından parti başkanlığı ve koalisyon hükümetinde yerine geçen Tansu Çiller başbakan oldu.[73] DYP Liberal, Batı yanlısı bir parti olup 12 Eylül 1980 darbesi yönetimi tarafından kapatılan Adalet Partisi'nin devamı sayılır.

Doğru Yol Partisi, gerek muhalefette gerekse iktidar kanadında dönem dönem yer alarak Türk siyasetinde belirleyici bir rol oynamıştır. Irak ile ilgili konularda da bu etkisini hissettirmiştir. DYP'nin Irak ile ilgili konularda genel olarak duruşuna bakmak gerekirse; I. Körfez Savaşı sırasında Başbakanlık koltuğunda Anavatan Partisi'nden Yıldırım Akbulut bulunuyordu ve 2003'te olduğu gibi o yıllarda da Türk askerinin Irak'a gönderilmesi tartışılıyordu. Bu dönemde DYP lideri Demirel Irak'a asker gönderilmesinin karşısında bir duruş sergileyerek bu konuda Cumhurbaşkanı Özal ve Akbulut Hükümetini eleştirmiştir. Hatta Özal'ı Türkiye'yi iç savaşa ve felakete sürüklemekle suçlamıştır.[74]

2 Eylül 1991 tarihinde gerçekleştirilen Çekiç Güç kapsamında oluşturulan güvenli bölge 36. paralelin gerisine yani 34. paralele çekilmiş, bölgedeki Türkmenler de güvenli bölgenin dışında kalmıştı. Cumhurbaşkanı Turgut Özal, Musul ve Kerkük'teki Türkmenlerin de güvenli bölgeye dâhil edilmeleri, Kürt muhalefetiyle bir araya gelmeleri amacıyla Talabani ve Barzani ile görüşmüş, bu görüşme Ankara'da oldukça tepkiyle karşılanmıştı.[75] Esasında 1991 senesinde Kerkük Türkmenlerinin güvenli bölgenin dışında bırakılmaları Türkiye'nin bir stratejisiydi. Çünkü Kerkük, Türkmenler açısından önemli bir merkez olup, Kerkük petrolleri buranın ekonomisinin dönmesinde önemli bir yere sahipti. Böylece Kerkük petrolleri konusunda Türkmenlerin rol alması bekleniyor ve Kuzey Irak'ta bağımsız bir Kürt Devleti yapılanmasının da önüne geçilebileceğine inanılıyordu. Fakat Saddam Hüseyin

---

[73] Muavvez, *Sinati'l-karar fi Türkiya ve'l-alakâti'l-Arabiyye-Türkiyye,*s. 98.
[74] Ertan Efegil, *Türkiye'nin Çatışma Bölgelerine Yönelik Dış Politikasının Analizi,* Gündoğan Yayınları, İstanbul, 2006, s. 115
[75] Ümit Özdağ, *Türkiye, Kuzey Irak ve PKK: Bir Gayri Nizami Savaş'ın Anatomisi*, ASAM Yayınları, Ankara, 1999, s.79.

yönetimindeki Kerkük'te Saddam'a karşı güçlü bir Türkmen muhalefeti oluşturulamaması, Türkiye'nin Kürtlere kaşı Türkmenleri ön plana çıkarmasında engel teşkil etmiştir.[76] Neticede Irak Türkmenlerinin bölgedeki, etkisi zayıf olmuştur.

Ankara'da Ekim 1996 sonlarında yapılan görüşmeler, KDP ve KYB arasındaki problemlerin çözülebilmesi amacıyla yapılan birçok toplantı ve görüşmelerden biridir ve Türkiye'nin, 1991 tarihinden beri merkezi yönetimin hâkimiyetini tekrar sağladığı bölgede düzenin ve devamlılığın sağlanmasını amaç edindiği Kuzey Irak politikasında bir değişiklik meydana getirmiştir.[77] Bu görüşmelerde başbakan ve DYP Genel Başkanı Tansu Çiller Türkmenleri ön plana çıkarmış ve dengeyi sağlayabilecek bir güç olduğu savunulan Türkmenlerin iki parti arasındaki ateşkesin sağlanması amacıyla oluşturulacak barış gücünde bulunması için ısrar edilmesi üzerine Türkiye'nin Türkmenlerin kendini koruması için başlattığı Akıncılar Grubu projesi ve Türkmenlere sağladığı eğitim ve silah donanımı sayesinde nitelikli Türkmen barış gücü oluşturulmuştur. Irak rejimiyse bölgedeki Türk varlığından ve Türkmenler meselesinin gün yüzüne çıkarılmasından duyduğu rahatsızlığı bildirmiştir.[78]

1996 yıllarında, Irak ile de facto işbirliğine giren Ankara, Washington'un karşı çıkmasına rağmen Barzani ve Irak ordusunun Talabani'ye karşı kurduğu işbirliğini desteklemiştir. Türkiye 1997'nin Mayıs ve Eylül ayında sınır güvenliğini sağlamak amacıyla PKK' ya destek olan KYB ye karşı KDP ile işbirliği yapmış, Irak sınırı içinde 200 kilometreden daha derin bölgeyi denetim altına almış, Kasım 1997 tarihinde Bağdat'ın BM silah gözlemcilerini ülkeden uzaklaştırması üzerine ABD'nin İncirlik üssü kullanımını engellemek istemiştir.[79]

Tansu Çiller 10 Ekim 1995 tarihinde mecliste gerçekleştirdiği konuşmada I. Körfez Savaşı sonrası Irak'taki gelişmelere dikkat çekmiştir. Bu doğrultuda süreç içerisinde Irak'ta yaşananlardan endişe duyduğunu dile getirerek Irak'ın toprak bütünlüğünden ve egemenliğinden yana olduklarını ifade etmiştir. Kuzey Irak'taki

[76] Mazin Hasan "Türkiye'nin Türkmen Politikası: Yapılması Gerekenler", *Stratejik Analiz,* Cilt: 4, Sayı: 48, s. 34-35.
[77] Özdağ, age., s.148-149.
[78] Hasan, agm., s. 36
[79] Özden Alantar, "Türkiye-ABD İlişkilerinin Ulusal Güvenlik Boyutunda Dönüşümü", *En Uzun On Yıl,* (Ed. Gencer Özcan, Şule Kut), Boyut Yayınları, İstanbul, 1998, s. 233.

yasa dışı oluşumları tasvip etmediğini, Kuzey Irak'ta yaşayan Kürtlerin ve Türkmenlerin sorunlarının demokratik bir yönetim ile çözüme kavuşabileceğini, Irak'ın egemenliğinin ve toprak bütünlüğünün korunabilmesi için uluslararası topluma entegre olmasının icap ettiğini belirtmiştir. Uluslararası güçlerden Kuzey Irak'taki gelişmeleri bu hususlar ışığında değerlendirmelerini istemiştir. Hükümet olarak Irak ve Kuzey Irak konusundaki dış politikayı bu hususlar doğrultusunda belirleyeceklerini, fakat her an değişebilir pratik verileri de göz önünde bulunduracaklarını ifade etmiştir.[80]

Tansu Çiller 13 Ekim 1995 Cuma tarihinde yaptığı konuşmasında ise Kuzey Irak'ta kurulması istenen bağımsız Kürt devleti konusuna temas etmiştir. Dublin görüşmelerine katılınmasının dış politika ilkelerinin ihlali olmadığını açıklayarak Türkiye'nin Irak'ın toprak bütünlüğünden yana olduğunu, Kuzey Irak'ta bağımsız Kürt devleti kurulması fikrine ve çalışmalarına karşı olduğunu savunmuştur. Çekiç Güç durumununsa Körfez Harbi'nin sonucu olduğunu hatırlatmış, Milli Güvenlik Kurulu, sivil ve askerlerin de bu konuda hemfikir olduğunu belirtmiştir.[81]

2.1.1.2. Anavatan Partisi (ANAP)

Anavatan Partisi 12 Eylül sonrası Turgut Özal'ın girişimiyle kurulmuş, ekonomi politikalarında liberalizmi savunarak demokratikleşme söylemleri ile 1983 senesindeki seçimleri birinci parti olarak kazanmış bir partidir. Turgut Özal Anavatan Partisi'nin Türkiye'deki bütün kesimlere hitap edecek şekilde hareket etmeyi amaçlanarak kurulduğunu belirtmiştir. Nitekim Anavatan Partisi'nin seçimlerde aldığı büyük başarı da partinin bu felsefesine bağlanmaktadır. Fakat Özal'ın cumhurbaşkanı olmasından sonra Anavatan Partisi 1989 yerel seçimleri ile hemen iki yıl sonra 1991 yılı genel seçimlerinde hayal kırıklığı yaşamıştır. Bu sebeple parti, Turgut Özal'ın liderliğine ihtiyaç duymuştur.[82]

---

[80] İrfan Neziroğlu, Tuncer Yılmaz, *Başbakanlarımız ve Genel Kurul Konuşmaları,* Cilt: 9, TBMM Basımevi, Ankara, 2014, s. 340.
[81] Neziroğlu ve Yılmaz, age., s. 350-351.
[82] Osman Özsoy, *Türkiye'nin Demokrasi Arayışı,* Yedirenk Kitapları, İstanbul, 2000, s. 69.

2002 yılındaki genel seçimlerde ise Anavatan Partisi daha da güç kaybetmiş ve yüzde 5.1 oyla meclise girmeyi başaramamıştır. 28 Mart 2004 tarihinde gerçekleştirilen yerel seçimlerde ise yüzde 2.5 oy oranına sahip olmuştur. Partiye 1 Ocak 2006 tarihinde Erkan Mumcu'nun katılımıyla Anavatan Partisinde yeniden bir canlanma yaşanmış ve meclisteki üçüncü parti olmayı başarmıştır.[83]

Yıldırım Akbulut Hükümeti döneminde Türkiye Irak ile yakın ilişkisine rağmen Irak'ın Kuveyt'i işgaline göz yumamıyordu ki bu sebeple Körfez Savaşı sırasında ikilemde kalmıştı. Bu ikilemde Türkiye önce BM ortak güvenlik sistemi sınırları içinde Irak ile ilişkilerini askıya alma kararı vermiş sonrasında Kerkük-Yumurtalık petrol boru hattını kapatarak BM'nin Irak için verdiği ambargo kararına katılıp ardından ticari ilişkilerini tamamen kesmiştir.[84]

30 Haziran 1991 tarihinde Başbakan Mesut Yılmaz yaptığı konuşmasında Türkiye'nin, Irak ile ilişkilerine, Irak'ın bağımsızlık, egemenlik ve toprak bütünlüğü ilkelerine önem verdiğini, bu sebeple Kuzey Irak'ta bu ilkeleri tehdit eden herhangi bir oluşuma karşı olduğunu belirtmiş, Türkiye Irak ilişkilerinin ancak Irak'ın BM Güvenlik Konseyi kararlarının gereklerini yerine getirmesi şartıyla düzelebileceğini de eklemiştir.

II. Yılmaz hükümeti döneminde de, Türkiye'nin Irak'ın toprak bütünlüğü ve vatandaşlarının güvenliği sağlanana kadar toprak bütünlüğünü ısrarla savunacağı, güvenlik için de bölgedeki teröristler temizlenene kadar üstüne düşen her sorumluluğun altına gireceği bildirilmiştir.[85]

Başbakan Mesut Yılmaz 4 Şubat 1998 tarihinde yaptığı açıklamada ise Türkiye'nin, Irak ve BM Özel Komisyonu arasında Kitle İmha Silahları konusunda yaşadığı anlaşmazlık sebebiyle oluşan krizin, askeri müdahaleyi zorunlu hale getirecek kadar artması ihtimaliyle endişelendiğini, Türkiye'nin Irak ve Birleşmiş Milletler arasındaki sorunların barışla çözümlenmesini temenni ettiğini belirtmiştir.

---

[83] Yılmaz, age., s. 315-316.
[84] Türel Yılmaz, *Uluslararası Politikada Orta Doğu,* Barış Platin Yayınevi, Ankara, 2009, s. 314.
[85] Neziroğlu ve Yılmaz, age., s. 88.

Konuşmasının devamında ise "Irak ancak Birleşmiş Milletlerin kararlarına tam uyduğu takdirde uluslararası arenada söz sahibi olabilecektir. Körfez Savaşı'ndan beri süre gelen Türkiye Irak diyaloğunun iki ülkenin ilişkilerinin gelişmesini sağlaması yanında bölgenin istikrarına sağladığı faydalar da düşünüldüğünde ilişkilerin devam ettirilmesi gerekli görülmektedir. Fakat Irak'ın Birleşmiş Milletler ile işbirliği sağlamaması ve komisyonun güvenlik açısından hassas olarak nitelendirdiği Cumhurbaşkanlığı sarayları gibi yerleri denetlemesine izin vermemesi sebebiyle kriz yaşanmıştır. Bu sebeplerle Irakla yapılan her görüşmede BM kararlarına riayet etmesi gerekliliği üzerinde durulmaktadır." şeklinde Irak ile ilgili düşüncelerini belirtmiştir.[86]

2.1.1.3. Sosyal-demokrat Halkçı Parti (SHP)

Bu partinin kökeni Sosyal Demokrasi Partisi (SODEP)'ne dayanmaktadır. SODEP kurulurken sosyal demokrat bir çizgide ilerleyeceğinin altını çizmiştir. Bu sebeple de partinin ismi takip edilecek ideolojiyle yansıtacak şekilde Sosyal Demokrat Partisi konulmuştur. Bu parti CHP geleneği içerisinden gelmekle beraber, CHP'nin mirası üzerine yükselmeyi doğru bulmadığından sosyal demokratlığın altını çizmiştir. Amblem olarak yuvarlak bir daire içinde üzerinde zeytinler olan bir zeytin dalı seçilmiştir. Fakat zeytin dalı üzerinde altı okun bulunması yine CHP'nin ilkelerini benimsediğini göstermektedir.[87] Partinin kuruluş bildirgesinde batılı manada bir sosyal demokrat çizgide ilerleneceği belirtilerek partinin programında SODEP'in "emeğin kitle partisi" olduğu ifade edilmiştir.[88]

Diğer taraftan 3 Kasım 1983'te SODEP ve Halkçı Partinin birleşme kararı üzerine Sosyal-demokrat Halkçı Parti (SHP) ismini almıştır. SHP parti tüzüğünde bölge devletleri ve komşularla dostluk ve barış içerisinde iç işlerine saygı esasına uyarak dinamik bir dış politikayı benimsediğini belirtmiştir. SHP'nin izlediği bu dış

---

[86] Neziroğlu ve Yılmaz, age., s. 184-185.
[87] SODEP (Sosyal Demokrasi Partisi), *Tüzük*, 1983, https://acikerisim.tbmm.gov.tr/bitstream/handle/11543/620/198402347.pdf?sequence=1&isAllowed=y, (10.04.2020).
[88] Cezmi Kartay, *11 Eylül 1980'den Günümüze Siyasal Anılar ve Sosyal Demokrasinin Öyküsü*, Sanem Matbaacılık, Ankara, 1997, s. 153; Erdal İnönü, *Anılar ve Düşünceler,* Yorum Kitapları, 7. Baskı, Cilt: II, İstanbul, 1998, s. 306-307.

politikanın ise uluslararası iktisadi ve siyasi çıkarlar söz konusu olduğunda "çok unsurlu bir denge"ye yöneldiği ifade edilmiştir.[89]

I. Körfez Savaşı sırasındaki olaylara bakmak gerekirse; bu dönemde Cumhurbaşkanı Özal'ın iç siyasetteki tutumuna yansıttığı savaşın Türkiye'ye sıçraması öngörüsü sebebiyle Özal meclisteki muhalefet partilerinin eleştirilerine hedef olmuştur. Eleştirilerden biri de Özal'ın milli birliği bozduğunu düşünmesi sebebiyle dönemin ana muhalefet partisi SHP lideri Erdal İnönü tarafından yapılmıştır.[90]

SHP Genel Başkanı Murat Karayalçın'ın Genel Başkanlığı döneminde ise Dışişleri Bakanı Abdullah Gül'e ilerleyen dönemlerde Irak sorununun Türkiye'nin en önemli gündemi olacağını bu sebeple Irak ile sadece hükümetin bağlantılı olmasının yetersiz olduğunu belirtip siyasal parti ve sivil toplum örgütlerinin de Irakla iletişimde olması gerektiğini söylemiştir.[91]

SHP genel sekreteri Uğur Cilasun, Aktülün Karakolu saldırısında 17 Türk askerinin şehit edilmesi üzerine Türkiye ve Irak arasındaki komşuluk ilişkilerinin gelişmesi ve iki ülkenin de sınırlarını rahat koruyabilmesi için sınırların tekrar belirlenmesi ve Türkiye'yi Irak'ın denetlenemeyen bölgelerinden gelen teröristlere karşı koruyacak ortak güvenlik sisteminin kurulması önerisinde bulunmuştur.[92] Bu dönemde yaşanan terör saldırılarıyla ilgili Murat Karayalçın ise, 1995'lerde Kuzey Irak'a 35 bin asker gönderdiklerini ama o zamanki şartlarla bugünün şartlarının farklılığı sebebiyle aynı müdahalenin sonuçsuz kalacağını söylemiştir. Mevcut sınır çizgisinin sorun yarattığına temas ederek, Türkiye-Irak sınırının terörist ve kaçakların geçişini zorlaştıracak ve daha kolay korunacak şekilde tekrar çizilmesini istemiştir.[93]

---

[89] SHP (Sosyal-demokrat Halkçı Parti), *Tüzük, Program ve Grup içi Yönetmeliği,* 1990, s. 166.
[90] Efegil, age., s. 115 .
[91] Hürriyet, "SHP'nin Irak'la Randevusu", https://www.hurriyet.com.tr/kelebek/shp-nin-irak-la-randevusu-38693092, (28.05.2020).
[92] Haberler, "SHP: "Türkiye -Irak Sınırı Yeniden Düzenlenmeli", https://www.haberler.com/shp-turkiye-irak-siniri-yeniden-duzenlenmeli-haberi/, (28.05.2020).
[93] Habertürk, "Türkiye-Irak sınırı Yeniden Çizilmeli", https://www.haberturk.com/gundem/haber/24836-turkiye-irak-siniri-yeniden-cizilmeli, (28.05.2020).

2.1.1.4. Milliyetçi Hareket Partisi (MHP)

31 Mart 1965 tarihinde Alparslan Türkeş, Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi'ne (CKMP) dahil olmuştur. Daha sonra 1969'da düzenlenen kongrede partinin isminin Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) olarak değiştirilmesi kararlaştırılmıştır. MHP devlet, liderlik, teşkilat gibi kavramların sıklıkla altını çizen bir parti olmuştur. 1969-1979 yılları arasında komünizm ve kapitalizm karşıtı söylemleriyle dikkat çeken parti oy oranını yükseltemese de Türk siyasi yaşamında etkili bir parti olmuştur. 1974'ten sonra ise partinin halk desteği artmaya başlamıştır. Bu dönemde gecekondulaşma, kentleşme, göç, sanayileşme gibi sorunlarla yüzleşen dönemin Türkiye'sinde milliyetçilik vurgusuyla desteğini artırmıştır. Parti bilhassa Soğuk Savaş döneminde komünizme karşı duruşu ile, kültürel ve sosyal alandaki etkinliği ile giderek yükselişe geçmiştir.[94]

DSP MHP ANAP koalisyonunun kurulduğu 57. Hükümet döneminde Türkiye'deki yerini alan Çekiç Gücün varlığı önce 26 Aralık 1998 tarihinden 30 Haziran 1999 tarihine kadar 6 ay uzatılmıştır. Sonrasında DSP MHP ve ANAP milletvekilleri oylarıyla 6 ay daha uzatılmıştır. Devlet Bahçeli'nin başbakan yardımcılığı döneminde MHP'li milletvekillerinin oy katılımıyla tam 7 kez uzatılmıştır.[95]

Bahçeli 9 Nisan 2003 tarihinde yaptığı basın açıklamasına bakıldığında da MHP'nin Irak konusu ile ilgili yaklaşımı kolaylıkla anlaşılabilmektedir. Bahçeli,Türkmenlerin geleceğine yönelik tehlikelerin önlenmesi için, milletin iyiliği ve bölgedeki dengelerin korunması için Kuzey Irak'ta kukla devlet girişimleriyle hazırlık yapılması gerektiğini vurgulamış ancak AKP'nin Irak meselesinde bilgisiz ve duyarsız olduğunu vurgulayarak bu hazırlıkların sağlanabileceğinden şüphe duyduğunu endişeyle dile getirmiştir.[96] Konuşmasının devamında ise "BM, milletlerarası işbirliği ve istikrar ilkesi sebebiyle Irak'ın normalleşme sürecinin öncülüğünü yapmalı, denetimini sağlamalıdır. Ortadoğu'nun yeni bir çatışmaya ve

[94] Mehmet Turhan, *Siyasal Elitler,* Gündoğan Yayınları, Ankara, 2000, s. 40-42.
[95] Emcet Olcaytu, *Bahçeli'nin 9 Sabıkası,* Kaynak Yayınları, İstanbul, 2017, s. 36-37.
[96] https://www.mhp.org.tr/htmldocs/genel_baskan/konusma/188/index.html, (23.05.2020).

kutuplaşmaya müsamaha gösteremeyeceği açıktır bu sebeple bölge ülkelerinin hassasiyetine hak verilmeli önerileri dikkate alınmalıdır.” demiştir.[97]

2.1.1.5. Demokratik Sol Parti (DSP)

1985 yılında kuruldu, partinin başkanı Bülent Ecevit idi. 1995 seçimlerinde parlamentoya girmeyi başardı. 1999 yılında seçimi birincilikle kazanarak 11 Ocak 1999’da hükümetin kurulmasında öne geçti.[98] Ancak ülkeyi Şubat 2001’den itibaren sarsan ekonomik kriz, Ecevit hükümetinin Türkiye Büyük Millet Meclisi’ndeki popülerliğini ve çoğunluğunu kaybetmesine neden oldu.

DSP denildiği vakit ilk akla gelen isim şphesiz Bülent Ecevit’tir. Ecevit Körfez Savaşı sırasında muhalif bir tutum takınmıştır. Cumhurbaşkanı Özal ve Başbakan Yıldırım Akbulut, Körfez Savaşı sırasındaki durum ve davranışı sebebiyle DSP Genel Başkanı Bülent Ecevit tarafından ağır bir dille eleştirilmiştir.[99]

2002 yılında Ecevit Hükümeti iktidardayken Amerika’nın Irak’ı işgal durumu söz konusu olduğunda ise şu açıklamaları yapmıştır. “Irak hükümeti BM kurallarına uymamakta ve Türkiye’nin uyarılarını kulak ardı etmektedir. Bu sebeple Irak'taki Kürt grupları ABD desteğiyle devletleşme amaçlarında hız kazanmakta, ABD bu durumu Türkiye aleyhinde kullanmaya çalışmaktadır. Ankara Hükümetiyse Irak operasyonu yanlısı değildir fakat koalisyon ortakları da seçim öncesi olması sebebiyle böyle bir sorumluluğun altına girmek istememektedir. Dolayısıyla bu sorun Türkiye’nin istemediği şekilde ilerlemektedir.”[100]

Ecevit sonrası Genel Başkanlık yapan Masum Türker ise Ergenekon davasındaki tanıklığında Ecevit’in Irak Savaşına karşı çıkması sebebiyle planlanan sivil bir

---

[97] https://www.mhp.org.tr/htmldocs/genel_baskan/konusma/188/index.html, (23.05.2020).
[98] Muhammed Nuruddin, “Hukume İntikaliyye tagibu’l-hıyarı’l-Urubbî”, Mecelletü Şüûni’l-Evsat, Merkezü’d-Dirasâti’l-İstiraticiyye, S. 80, Beyrut, 1999, s. 120.
[99] Efegil, age., s. 116.
[100] Fatma Anıl Öztop, *Türk Dış Politikası Yapım Sürecinde Karar Birimlerinin Etkileri*, Gündoğan Yayınları, İstanbul, 2016, s. 236.

darbeyle iktidardan uzaklaştırıldığını, asıl suçluların hala dışarda olduğunu iddia etmiştir.[101]

AKP iktidarı döneminde ise 2007 yılında DSP lideri Sezer, Türkiye'nin Kuzey Irak konusunda etkili bir dış politika sergilemeyi beceremediğini söylemiştir.[102]

2.1.1.6. Cumhuriyet Halk Partisi (CHP)

1980 yılında kapatılmasından 12 yıl geçtikten sonra ve 12 Eylül sonrasında kapatılan siyasal partilerin yeniden açılabilmeleri ve siyasi hayata dönebilmeleri önündeki yasal engellerin ortadan kaldırılmasının ardından 9 Eylül 1992'de[103] CHP yeniden açılmış ve Genel Başkanlığa ise Sosyal Demokrat Halk Partisi eski genel sekreteri Deniz Baykal seçilmiştir. Cumhuriyet Halk Partisi, bir yandan Atatürk'ün altı ilkesinden ziyade parti programının yenilenmesi ile ilgili sorunlarla karşı karşıya iken, öte yandan yapısını düzenleyen temeller ve kuralları oluşturmalıydı.1995 seçimlerinde CHP oyların % 10.69'unu alarak mecliste 49 sandalyeyi kazandı.[104] CHP oyların % 19,49'unu alarak ikinci parti olmayı başardı; bu ise AKP'den sonra diğer partilere nazaran büyük bir zaferdi. Aynı şey 2007 seçimlerinde de gerçekleşerek oyların % 20,85'i alarak[105] AKP'den sonra ikinci parti olmuştur.

CHP ana muhalefet partisi olarak 2003 yılında yer aldıktan sonra hkümetin Irak politikası ile ilgili sık sık eleştirilerde bulunmuştur. Bu dönemde ABD Irak'ı işgal etmek amacıyla Türkiye topraklarını ve Türk askerlerini kullanmak istiyordu. Bu sebeple ana muhalefetteki CHP ve iktidardaki AKP arasında ilk gerilim oluştu. Oylama öncesinde CHP Grup Başkanvekili Mustafa Özyürek bu tezkerenin herkesi ilgilendirdiğini belirtip AKP'lilerin bu tezkereye karşı çıkmasını istedi. AKP içinde de bu duruma karşı çıkan ciddi bir grup vardı ve oy birliğiyle 1 Mart 2003 tarihinde

---

[101] Türkiye Gazetesi, "Ecevit ırak Savaşı'na Hayır Deyince İndirildi", https://www.turkiyegazetesi.com.tr/politika/17321.aspx, (26.50.2020).
[102] Haberler, "DSP Lideri Sezer'den Kuzey Irak Eleştirisi: "Başbakan Sus Pus"", https://www.haberler.com/dsp-lideri-sezer-den-kuzey-irak-elestirisi-haberi/, (26.50.2020).
[103] Burak Sansal, "Political Parties in Turkey", http://www.allaboutturkey.com/political-party.htm (13.07.2019).
[104] Muavvez, *Sinati'l-karar fi Türkiya ve'l-alakâti'l-Arabiyye-Türkiyye*, s. 109.
[105] Bkz. Şükrü Balcı, Enes BAL, "22 Temmuz 2007 Genel Seçimleri'nde AKP ve CHP Reklamları: Karşılaştırmalı Bir Analiz", *İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, S. 33, Ocak 2008, s. 12.

hükümet tezkeresi reddedildi.[106] Yani tezkerenin reddedilmesinde CHP oyları nemli bir rol oynamıştır.

Diğer taraftan 1 Mart 2003'te Bülent Arınç'ın başkanlığında yapılan oturumda, CHP milletvekili Önder Sav konuşmasında; "Amerika Birleşik Devletleri Savunma Bakan Yardımcısı Wolfowitz, 'Biz, Türkiyeli veya Türkiye'siz amacımıza ulaşabiliriz.' Diyor. Öyleyse, bırakın Türkiye'siz amaçlarına ulaşsınlar da görelim. Bırakın Amerika'nın yakasını; ama bırakamıyorsunuz! Ne yazık ki, kısa bir süre sonra, elma şekerini Amerka'nın yediğini, sapının da Türkiye'nin elinde kalacağını acı bir şekilde göreceksiniz." Diyerek tezkereye olan yaklaşımını dile getirmiştir.[107]

İlerleyen dönemlere baktığımızda CHP lideri Deniz Baykal, 29 Mayıs 2007'de gerçekleşen TBMM Grup toplantısında 1 Mart Tezkeresinde sergiledikleri tutumla ilgili olarak Türkiye'de ilerleyecek terör sorunuyla Güneydoğu Anadolu'da otoritenin sarsılması ve sarsılan otoritenin yine teröristler tarafından sağlanmasını engellemek amacı taşıdıklarını belirterek, CHP partisinin 1 Mart tezkeresindeki tutumunun sebebini aydınlatmıştır.[108]

2.1.1.7. Saadet Partisi (SP)

Kapatılan Fazilet Partisi'nin geleneksel kanadını temsil eden Saadet Partisi, 20 Temmuz 2001'de, Recai Kutan liderliğinde kuruldu. 3 Kasım 2002 seçimlerinde Saadet Partisi % 2.49 oy oranına, Temmuz 2007 seçimlerinde ise oyların % 2.34'ünü kazandı. Saadet Partisi, Türkiye'nin en büyük İslami gruplarından biri olan "Milli Görüş" olarak adlandırılan İslamcı bir hareket olan Necmettin Erbakan kurduğu bir dizi partinin son halka sayılır.[109]

Irak konusunda Erbakan'ın söylemleri Saadet Partisi'nin de bu konudaki yaklaşımlarında belirleyici olması açısından önemlidir. Erbakan AKP tarafından meclise sunulan tezkerenin, Türkiye'yi İslam dünyasından ayıracak bir hata olduğunu

---

[106] Efegil, age., s. 119-120.
[107] Efegil, age., s. 121.
[108] Efegil, age., s. 123.
[109] Umut Turgut Yıldırım, *Siyasal tutumun kavramsal kaynakları: Ak Parti ve Saadet Partisi üzerinden bir mukayese* İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya 2019, s. 70-73.

belirttiği konuşmasında, Müslüman Türk askerinin Müslüman Irak halkıyla çatışmasının ABD ve İsrail lehine ancak milli menfaat, inanç ve onurun aleyhine yapılacak bir hareket olduğunu savunarak tezkereyi sert bir dille eleştirmiş, AKP'nin Türkiye'nin kara lekesi olacak, her asker cenazesinde halkın nefretini kazandıracak böylesi büyük bir hatayı yapmaması için tezkereyi geri çekmesini istemiştir.[110]

Tezkereden 1 yıl sonra Saadet Partisi'nin 2004 yılında İstanbul'da düzenlediği mitingte SP Genel Başkanı Recai Kutan ise batı medeniyetinin demokrasi maskesinin düştüğünü söylemiştir. Kutan, "Küresel katiller Irak halkını hunharca katlediyor, ülkede devlet terörü uygulanıyor" demiştir.[111]

2.1.1.8. Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP)

Türk dış politikası, özellikle "AKP"nin işbaşına gelmesinden bu yana, yönelimler ve hareketlerinde çeşitli değişikliklere, bir eksenle sınırlı olmayan çoklu ilişkilere tanık olmuştur. Bu da, NATO bölgesinde yaşamış olması ve kendisini herkesle konuşma yeteneğini kullanmaya çalışan, dengeleyici bir güç olarak sunan Türkiye'yi uluslararası bir politika merkezine dönüştürdü.[112] AKP, özellikle Recep Tayyip Erdoğan, Abdullah Gül ve Ahmet Davutoğlu üçlüsü yumuşak gücünü desteklemek suretiyle Türkiye'yi bölgesel ve uluslararası kalkınmaya götürmeye başardı ve Türkiye'yi "stratejik derinlik" ve "sıfır sorun diplomasisi" gibi yükseliş gereksinimlerini uygun olarak Türk teorilerinin ve konseptlerinin formülasyonu ile birlikte bölge ve dünya düzeyinde bir siyasi, ekonomik ve sosyal model haline getirdi.[113]

Dolayısıyla AKP iktidarında Türkiye, dış politika stratejisi olarak bütüncül bir yaklaşım takip etmiştir denebilir.[114] Diğer taraftan bilindiği üzere Türkiye'nin coğrafi

---

[110] Hürriyet, "Erbakan'dan Hükümet'e Irak Eleştirisi", http://www.hurriyet.com.tr/gundem/erbakandan-hukumete-irak-elestirisi-176701, (30.05.2020).
[111] NTVMSNBC, "Erbakan: AKP Irak zulmüne ortak", 28.11,2004, http://arsiv.ntv.com.tr/news/298245.asp, (26.05.2020).
[112] Kasilî Abdülkadir, *ed-Devrü'l-İklîmî et-Türkî fi Mıntıkati'ş-Şarku'l-Evsat* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ceylâ Bûnaama Üniversitesi, Siyasal Bilimler Fakültesi, Cezayir, 2014-2015, s. 80-81.
[113] Burçin Hafize Tarcan - Hilal Akgüller - Kübra Işık, "Ahmet Davutoğlu Dönemi Türk Dış Politikası", *Econder International Academic Journal*, C. II, S. 2 Aralık 2018, s. 252-255.
[114] Bülent Aras, *Türkiye ve Ortadoğu: Türk Dış Politikasının Toplumsal Kökenleri*, Q-Matris Yayınları, İstanbul, 2003, s. 133.

konumu itibariyle merkez teşkil edecek bir noktada bulunmaktadır. Bu sebeple bütüncül bir yaklaşımla çok yönlü bir politika izleyerek hareket etmesi zaruridir. Davutoğlu'nun "komşularla sıfır problem" söylemi çerçevesinde Türkiye'nin Orta Doğu'daki konumu ile ilgili algısında bir değişim süreci yaşamıştır. [115] Nitekim Soğuk Savaş sonrası süreç ve akabinde 2003 yılı ABD'nin Irak'a müdahalesi sonrası yaşananlar, ABD'nin Orta Doğu'daki etkisinin kırılmasına yol açarak, burada bir güç boşluğuna sebep olmuştur. Bu çerçevede 1918'den bu yana Türkiye Orta Doğu'da ilk defa politik ve ekonomik aktör olma fırsatı yakalamıştır.[116] Bu bağlamda Türkiye'nin değişen koşullara paralel olarak Orta Doğu algısında da revizyon yapması doğal karşılanmalıdır.

"Türkiye, Irak'ın işgali esnasında ve sonrasında Irak'ın geleceği ile ilgili sorunların çözülmesi konusunda en etkili aktörlerden biri olmuştur. Irak'a Komşu Ülkeler Toplantıları da uluslararası arenada Irak sorununun çözülmesine önemli ölçüde katkıda bulunmuştur. Türkiye'nin çabaları da sadece Irak hükümetinin meşruiyetinin ilanı konusunda değil aynı zamanda Irak'ın sadece ABD'nin sorunu olmaktan ziyade BM tarafından ilgilenilmesi gereken uluslararası bir sorun olarak görülmesini sağlamıştır."[117]

AKP iktidara geldiğinde Amerika'nın Irak'a müdahalesi tartışmaları gündemi işgal etmekteydi. Bu dönemde Başbakan Abdullah Gül 23 Kasım 2002 tarihli meclis konuşmasında Türkiye'nin, Ortadoğu'daki dengeleri değiştireceğini savunarak çözülmemiş Irak sorunu sebebiyle duyduğu endişeyi dile getirmiştir. Hükümetin Irak'ın toprak bütünlüğünün ve siyasi birliğinin korunmasına verdiği önem ve Irak yönetiminin BM kararlarını tam olarak uygulayarak sorunu barışçıl olarak çözmesi taraftarı olduğunu belirtmiştir.[118]

18 Mart 2003 tarihinde Erdoğan ise meclis konuşmasında, hükümetin Irak sorununun çözülmemesi sebebiyle yaşanan belirsizliklerden rahatsız olduğunu dile

[115] Ahmet Davutoğlu, *Principles of Turkish Foreign Policy and Regional Political Structuring Turkish Policy Brief Series,* TEPAV, 2012, s. 1-3.
[116] Veysel Ayhan, "Eksen Kayması mı? Sistemik Etkiler mi? : Türkiye-Ortadoğu İlişkilerine Teorik Bir Bakış", *Ortadoğu Analiz*, Cilt: 2, Sayı: 19-20, Temmuz-Ağustos 2010, s. 33.
[117] Şenbaş, age., s. 131.
[118] Neziroğlu ve Yılmaz, age., s. 490-491.

getirmiş, Birleşmiş Milletlerin belirlediği sınırlar dâhilinde çözülmesini dilediğini belirtmiştir. Bu sorunun Türkiye'nin askeri, siyasi ve ekonomik problem oluşturma potansiyelinde olduğunu belirterek böyle bir durumda ülkenin durumuna en uygun kararın verileceğini bildirmiştir. Konuşmasının devamında "Irak'ın sahip olduğu bütün toprak, yeraltı ve yerüstü kaynaklarının korunmasına hükümet önem vermektedir. Türkiye Irak'taki Başta Türkmenler olmak üzere Arapların ve Kürtlerin diğer ülkelerle dostane ilişkiler yaşaması, Ortadoğu'daki dengelerin şaşmaması için Irak'ın BM'nin kararlarına tam olarak uyarak, kitle imha silahları, komşu ilişkileri sorunlarını çözmesini arzu etmektedir." demiştir.[119]

Erdoğan meclisteki başka bir konuşmasında ise Türkiye'nin Irak'ın toprak bütünlüğünü savunduğunu hatırlatarak Kuzey Irak'a toprak elde etmek veya işgal sebebiyle girmek gibi bir amaç taşımadığını belirtmiştir. Irak krizi konusunda savunulan bazı görüşlerin aksine stratejik ve siyasi tek gerçeğin Türkiye ile ABD'nin müttefik olması olduğunu, ABD ile geliştirilecek ilişki ve işbirliklerinin karşılıklı menfaat sağlamasının yanında bölgesel istikrarı sağlamada da pay alacağını savunmuş, hükümetin bu ilişkiyi önemsediğini belirtmiştir.[120]

2003 Irak müdahalesi konusunda, dönemin meclis başkanı Bülent Arınç muhalefet partisi tarafında tezkere karşıtı olarak durmuş, AKP içinde de görüş farklılıkları oluşmuştur.[121]

2.1.2. Türk Silahlı Kuvvetleri

Türk Silahlı Kuvvetleri[122], Osmanlı ve Türkiye Cumhuriyeti devleti[123] tarihinde en eski ve en örgütlü Türk siyasi sisteminin en önde gelen kuruluşlarından biridir.

Türk ordusunun siyasal hayata müdahaleleri, cumhuriyet dönemine kadar art arda tarihi dönemleri kapsayan Türk kimliğine dayanan askeri kültür tarihinin ve Türk

[119] Neziroğlu ve Yılmaz, age., s. 534.
[120] Neziroğlu ve Yılmaz, age., s. 534, 553.
[121] Efegil, age., s. 120.
[122] Türk siahlı kuvvetleri, mekanizmaları ve rolü hakkında detaylı bilgi için bkz. Akil Said Mahfuz, *Cedeliyyati'l-Muctema ve'd-Devle fi Türkiya-el-Müessesetü'l-Askeriyye ve's-Siyasiyyetü'l-âmme*. s. 148.
[123] Mahfuz, age. s. 148.

ordusunun oluşturduğu ideolojik içeriğin ve ordunun askeri müdahalelerle izlediği hedeflerin birçok açıdan özel bir örneğidir. Askerlik makamı, Türk kimliğinin en önemli unsurlarından biridir. Çünkü bu unsur, yaklaşık M.Ö. 3.000 yıllarında meydana gelen siyasi olaylar sahnesinde Türklerin ortaya çıkışı kadar eskiye dayanır. Tarihçiler arasında ilk Türk topluluklarında ordunun ayırt edici bir unsur olduğu konusunda fikir birliği vardır. Bu topluluklardaki her Türk birey, her an savaşmaya hazır bir askerdi.[124]

Anayasa ve yasal düzenlemelerle belirlenen Türk Silahlı Kuvvetleri'nin başlıca görevleri belirsizlik durumlarında teyakkuzda olmak, ülkeyi her türlü dış tehdit ve riske karşı korumak, güvenlik sorunları ve krizleri karşısında uygun karşılık verebilmek, ülkenin güvenliğini sağlamaktır.[125]

Modern Türkiye'nin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk, Türk ordusunu Türkiye'nin yeni ilkelerinin koruyucusu olarak kurdu. Ordunun politik rolünü incelediğimizde, politik alandaki askeri faaliyetin farklı şekiller aldığı söylenebilir.[126]

Türkiye Cumhuriyet döneminde askeri teşkilat tarafından dört darbe yapılmıştır. Bunlardan 20 Mayıs 1960, 12 Mart 1971 ve 12 Eylül 1980 tarihlerindeki darbeler doğrudan askeri darbelerdir. Ancak 28 Şubat 1997'de yapılan en son darbe önceki darbelerin şekil ve formatı bakımından farklı olup doğrudan bir askeri darbe değildi.[127]

Türk Silahlı Kuvvetleri Cumhuriyetin ilanından beri siyasi alandaki otoritesini ve ağırlığını hissettirmiştir. 1960 ve 1980 yıllarında gerçekleştirilen darbelere imzasını atarak TBMM'ni feshedebilmiştir. 1971 ve 1997 yıllarında ise görev başındaki iktidar partilerine ikazda bulunarak istifalarını sağlamıştır. Çünkü TSK tehdit olarak gördüğü komünizm, radikal İslamcılık, aşırı solculuk, Kürt bölücülüğü gibi siyasi akımlardan Türkiye'yi korumayı ilke edinmiştir. Bu maksatla anayasa ve diğer kanuni düzenlemeler ile TSK sivil idare üzerinde veto ve vesayet hakkını kendinde bulmuştur.

---

[124] Bkz. İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü,* Boğaziçi yay., 5. bsk., İstanbul, 1988, s. 269 -270.
[125] Bkz. 2945 sayılı MGK ve MGK Genel Sekreterliği Kanunu'nun 2. Maddesi.
[126] Visal Necip el-Azzavî, "Ebadü't-Teavuni'l-Askeri et-Türkî-el-İstiratici, Dirase fi'd-Devafi ve'l-Ehdaf*", Mecelletü Dirasat İstiraticiyye,* Merkezü'd-Dirasati'd-Devliyye, Bağdat Üniversitesi, S. 5, 1998, s. 18-19.
[127] Abdülcelil, *el-Ceyş ve'l-Hayatü'l-Askeriyye, Tefkiki'l-Kabzatü'l-Cedide (Türkiya Beyne Tahdidati'd-Dahil ve Rehanat'l-Haric* adlı kitaptan*)*, s. 70.

Bu bağlamda TSK Cumhuriyetin ilanından sonraki süreçte Türkiye'deki en önemli siyasi aktörlerden birisi haline gelmiştir. Ancak son senelerde yapılan düzenlemelerle Türk Silahlı Kuvvetleri'nin siyasi etkisi büyük oranda kırılmıştır.[128]

Şunu da belirtmemiz gerekir ki, Türk silahlı kuvvetlerinden bahsettiğimizde, bu kurumdan kastedilen silahlı kuvvetlerin en üst yönetim kademesi, Milli Güvenlik Kurulu, çeşitli askeri, istihbarat ve güvenlik kuruluşlarıdır.[129]

Türk silahlı kuvvetlerinin savunma politikası bir dizi prensip üzerine kurulmuştur:[130]

a) Yurtta sulh cihanda sulh, bu söz Mustafa Kemal Atatürk'e atfedilir ve devletin büyük bir politik sloganı haline gelmiştir.

b) Bölgesel ve uluslararası politikalardaki gerilimleri hafifletmeye katkıda bulunmak.

c) Devleti korumak, bağımsızlığını ve toprak bütünlüğünü muhafaza etmek.

d) İç çatışmaları ve çekişmeleri, iç siyasi şiddeti ve Devlete karşı silahlı muhalefeti önlemek veya kontrol etmek için gerekli önlemleri almak.

e) NATO çatısı altında toplu güvenlik politikaları için pratik güvence ve Orta Doğu'daki diğer ülkelerle yapılan askeri anlaşmalar.

Bu bağlamda, silahlı kuvvetlerin baskısı Necmettin Erbakan'ın Haziran 1997'de "Postmodern Darbe" olarak nitelendirilen darbeyle istifasına neden oldu.[131] Devrimlerde silahlı kuvvetler iktidarın başındaki kişiye asker tarafından belirlenen şartlar eşliğinde uyarı ile başlayan tekrarlanan tek bir senaryo vardır. İktidarın başındaki kişi askerin uyarı ve şartlarına cevap vermezse darbe gerçekleşir. Belki de

---

[128] Yaprak Gürsoy, *Sivil-Asker İlişkilerinin Dönüşümü,* (Ed. Mustafa Aydın), Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2012, s. 57-60.
[129] el-Azzavî, agm., s. 19.
[130] Stephen Lainer, *Military Trends in Turkey, Strength And Weakness*, Washington Center for Strategic and International Studies, 2004, p. 43.
[131] Özcan Tunahan, "28 Şubat Süreci: 'Post-Modern Darbe'nin Sosyo-Politik Dinamikleri ve Toplum Desteği", *Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2015, S. 2, s. 29.

bunun en açık örneği, Milli Güvenlik Kurulu tarafından Erbakan-Çiller hükümetine yirmi hususta ki bunlardan başta laiklik ve saireye karşı yapılan düşmanca faaliyetler ve etkinliklere taviz verilmemesi istendi.[132]

Ayrıca Nisan 1999 seçimlerinden sonra açıkça görüyoruz ki, Türk Silahlı Kuvvetleri Genelkurmay Başkanı Hüseyin Kıvrıkoğlu, Türkiye'ye yönelik stratejik tehdidin PKK ya da Yunanistan ve Ermenistan ile olan kronik çatışma olmadığını, aksine İslamî hareketler olduğunu duyurdu. Türkiye Anayasa Mahkemesi Fazilet Partisi'nin faaliyetlerinin durdurulması yönünde karar alarak mal varlığına el koydu. Partinin Türk parlamentosundaki iki üyesi Türk ordusunun İslamcı partilere karşı başlattığı kamu savaşının bir parçası olarak vekilliklerinin düşürülmesine karar verildi.[133] Ancak, Türk ordusunun İslami eğilimin kaynaklarını kurutmaya yönelik girişimleri 2002 seçimlerinde AKP'nin elde ettiği ezici zaferiyle başarısızlıkla sonuçlandı.

Böylece İslam ve Batı modernizminin kazanımlarını bir arada tutabilen İslami hareket içindeki ılımlı dini kanadın konumunu güçlendirdi.[134] Burada belirtilmesi gereken bir husus ise, MGK'nın başlangıçta rolünün Türkiye'nin iç siyasi kararlarına yansıdığı ve dış politikanın şekillendirilmesinde gerçekte bir etki yapmadığıdır. Askeri teşkilatın rolünü tanımlamayı amaçlayan önlemlere rağmen, askeri teşkilatın etkisi ve ağırlığı, siyasi sistem yapısında işgal ettiği pozisyonlarla siyasal hayatta açık bir şekilde varlığını korudu. Böylece ordu mensupları iç siyasette karar almada etkili bir güç olarak kalmaya devam ederek rolünü etkin bir şekilde genişletebilir ve tüm iç ve dış politika konularını kapsayabilir ve direktiflerini Bakanlar Kuruluna iletebilirdi.[135] Ancak 2002'den bu yana, uluslararası ve yerel değişkenler AKP'ye seçimleri kazanma konusunda hizmet ettiğinden, Türkiye'nin AB ile katılım müzakerelerinin başlamasına

---

[132] Kerim Muhammed Hamza ve Dehham Ali el-Ceburî, *el-Kuva'l-Faile fi'l-Muctemai't-Türkî,* Beytü'l-Hikme, 1. Bsk., Bağdat, 2002, s. 22.

[133] E. Yavuz ve M.E. Özgül, "1982 Sonrası Anayasa Mahkemesinin Verdiği Siyasi Parti Kapatma Kararlarının…", *Siyaset, Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 2016, yıl: 4, C. IV, S. 4, s. 16.

[134] Betül Halil Cübeyr el-Musevî, *es-Siyasetü't-Türkiyye Ticahe Mıntıkata'l-Halici'l-Arabî münzü'l-Amm 1999 ve Afakuha'l-Müstakbele* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Bağdat Üniversitesi, Siyasal Bilimler Fakültesi, 2005, s. 119.

[135] Talal Yunus el-Celilî, "Meclisi'-Emni'l-Kavmî et-Türkî ve'l-Kararatü's-Siyasiyye", *Mecelletü Afakı'l-Arabiyye,* S. 2, Bağdat, 1999, s. 35.

ilişkin tutumu, ordunun siyasi hayattaki rolünde bir dönüm noktası oldu, Erdoğan Türkiye'nin kurumlarını yeniden yapılandırma yönünde Kopenhag kriterlerine[136] uymaları için anayasal ve yasal mevzuatta açık ve ciddi adımlar attı.

Bu adımlar kurumların demokratik özellikleri, hukukun üstünlüğünü, insan haklarına saygı ve azınlıkların korunmasını temsil eden konulara odaklanmıştı. AKP iktidara geldiğinde, hükümet, Kopenhag kriterlerine uygun yasalar çıkardı, ancak, Erdoğan'ın 2003 yılı başında kurumların yeniden yapılandırılmasını amaçlayan yeni yasal paketlerin çıkarılmasıyla onayladığı yedinci yargı paketi 30/07/2003 tarihinde Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından kabul edildi. Bu paket Milli Güvenlik Kurulu ve Sekreterliği ile siviller arasındaki ilişkinin dönüm noktasıydı. Amaç, askeri teşkilatın anayasal ve yasal statüsünü azaltmak suretiyle siyasi hayattaki rolünü sınırlamaktı.[137] Şüphesiz bu, AKP Hükümeti lehine atılmış bir adımdı, nitekim AB, Türkiye'deki siyasi, sosyal ve yasal durumu yakından takip ediyordu ve Türkiye Kopenhag kriterlerini yerine getirmek için ciddi adımlar atmaya başlamıştı. AB performans raporları hazırlamaya başlayarak 1998-2001 yılları arasında hazırlanan performans raporlarında, Milli Güvenlik Kurulu aracılığıyla ordunun siyasi hayattaki rolünün eleştirisine odaklanmıştı. Ancak 2002 tarihli AB'nin notasında, Milli Güvenlik Kurulu'nun anayasaya uygun olarak ve Avrupa standartlarına göre yeniden düzenlenmesi ve hükümetin hizmetinde bir danışmanlık kurumuna dönüştürülmesi talep edilmişti. AB taleplerinin yerine getirilmesinden hemen sonra Türkiye'nin AB'ye katılım müzakerelerinin başlatılması sözü verildi.[138]

İşte ordunun statüsünde meydana gelen tüm bu değişiklikler ve daha sonra siyasi hayattaki rolü ve AKP hükümetinin iç ve dış çeşitli alanlarda elde ettiği başarılar

---

[136] 22 Haziran 1993 tarihinde yapılan Kopenhag Zirvesi'nde, Avrupa Konseyi, Avrupa Birliği'nin genişlemesinin Merkezi Doğu Avrupa Ülkelerini kapsayacağını kabul etmiş ve aynı zamanda adaylık için başvuruda bulunan ülkelerin tam üyeliğe kabul edilmeden önce karşılaması gereken kriterleri de belirtmiştir. Bu kriterler siyasi, ekonomik ve topluluk mevzuatının benimsenmesi olmak üzere üç grupta toplanmıştır. Bkz. Sultan Tahmazoğlu Üzeltürk, "Hukuk Devleti ve Kopenhag Kriterleri Açısından Türkiye", *Marmara Üniversitesi Avrupa Topluluğu Enstitüsü Avrupa Araştırmaları Dergisi*, Yıl 2004, C. XII, S. 1 ve 2, s. 163-164.

[137] Barbak, Ahmet, "Türkiye'de Yönetimin Sivilleşmesi: Ordunun Siyasal Kontrol Süreci Üzerine Bir İnceleme", Akademik Yaklaşımlar Dergisi, C. IX, S. 1, 2018, s. 45.

[138] Abdülcelil, age., s. 78; Ayrıca bkz. Turkish Dailynews, Turkey, Au., 2007; Matin Heper, "The Military and Consolidation Of Democracy, The Recent Turkish Experience", *Armed Force And Society*, Vol. 26, no. 8, 2005, pp. 639-640.

sayesinde ordunun kışlalara çekildiğini söyleyebiliriz. Ordunun rolü, özellikle o dönemde PKK ile mücadele kazandığı askeri başarılar Türk halkı nezdinde prestijini ve saygınlığını yeniden kazanmaya neden oldu. Irak'taki 2005 seçimleri ve Kuzey Irak'ta olup bitenlerle ilgili endişe belirtilerinin ortaya çıkmasından ve Kürtlerin Kerkük'ü kontrol altına alması ve PKK'nın yeni faaliyetleri ve Türkmenler üzerindeki baskısını öngörerek Türk ordusu, Irak sınırında askerlerinin bir kısmını muhafaza etmiştir. Ordunun askeri rolünün belirtileri yükseldi ve varlığına duyulan ihtiyaç daha öngörülebilir hale geldi, yani "ülkeyi koruma" rolü önemini artırdı.

1. Körfez Savaşı asker gönderilmesi tartışmaları ülkede yaşanırken; Cumhurbaşkanı Özal TSK'nın ve Türkiye'nin I. Körfez Savaşı'na asker göndermek istememesine rağmen Irak'a asker gönderip ikinci bir cephe açma konusundaki ısrarı sonucunda II. Ordu'ya bağlı 180 bin askeri sınıra göndermiştir. Özal'ın bu tutumu sebebiyle Dışişleri Bakanı Ali Bozer, Milli Savunma Bakanı Safa Giray ve Genelkurmay Başkanı Necip Torumtay görevlerinden istifa etmiştir.[139]

Özalcı tutuma karşı klasik dış politika tutumuna sahip Genelkurmay Başkanı Necip Torumtay aradaki bu çekişme sebebiyle istifa etmiştir. Menderes ve Demirel örneği gibi bu sefer askerin değil sivilin geri adım atması Özal'ın gösterdiği özgüvenini ortaya koymakta Misak-ı Milli sınırlarını zorlayan bir dış politika izlediğini düşündürmektedir.[140]

Amerika'nın Irak işgaliyle ilgili söylemlerini yoğunlaştırdığı 200 sonrası döenmde Genelkurmay Başkanı Kıvrıkoğlu 9 Kasım 2001'de verdiği bir demeçte Irak'a askeri saldırı yapılmasının kabul edilemeyeceğini bildirmiş, Türkiye'nin bu sorun sebebiyle geçmişte yaşadığı milyar dolarlık kaybını hatırlatarak bu saldırının Türkiye'nin aleyhinde olduğunu belirtmiştir.[141]

2003 dönemi Irak müdahalesi gündeme geldiğinde ise dönemin Genelkurmay Başkanı Orgeneral Hilmi Özkök ve Genelkurmay İkinci Başkanı Orgeneral Yaşar

---

[139] Efegil, age., s. 115.
[140]Çağdaş Duman, "I. Körfez Savaşı", TASAM, https://tasam.org/tr-TR/Icerik/40063/1_korfez_savasi, (30.05.2020).
[141] Yeni Şafak, "K. Irak'a Saldırı İstemeyiz", https://www.yenisafak.com/arsiv/2001/kasim/10/politika.html, (24.05.2020).

Büyükanıt, Irak operasyonu tezkeresinin onaylanmasını istemişlerdir. Ama karar verme yetkisinin Mecliste olması sebebiyle kararı sivil otoriteye bırakmışlardır.[142]

Irak sorununun güvenlik açısından yarattığı etkileri göz önüne alındığında sadece dış politika açısından değil askeri açıdan da önemli olduğu görülmektedir. Güvenliği sağlamada askeri yetkililerle uzlaşma içinde yapılan fikir alışverişi yapılmalı, askeri yetkililerin rıza gösterdiği ve tavsiye ettiği kararları dikkate alınmalıdır. Bunların yanında Parlamento'nun kararında etkin rol oynayan MGK ve diğer aktörlerin onayı da güvenliği sağlayacak etkenlerden bir başkasıdır.[143]

Irak toprakları sürekli yeni gelişme ve olayların yaşandığı hareketli ve istikrarın tam olarak temin edilemediği bir coğrafyadır. Hal böyle olunca Orta Doğu'da etkin rol oynamak isteyen bölgesel ve uluslararası güçler istikarar zafiyetinin olduğu coğrafyalara dikkatlerini vermektedir. Türkiye de Irak'ın yakın komşusu olmasından ötürü bölgesel ve uluslararası güçlerin Irak ile olan ilişkilerini, Irak'a yönelik politikalarını yakından takip etmektedir. Bu sebeple Türkiye'nin Irak'a yönelik siyasi tutumunda bölgesel ve uluslararası güçlerin Irak'a yönelik politikaları, faaliyetleri ve planları etkili olmaktadır denebilir. Dolayısıyla aşağıda bölgesel güçlerin ve uluslararası güçlerin Türkiye-Irak ilişkilerindeki konumu ve etkisi açıklanacaktır.

2.2.1. Bölgesel Güçlerin İkili İlişkilerdeki Konumu ve Etkisi

2.2.1.1. İran Faktörü

Türkiye-İran ilişkilerinin birçok yönden karşılıklı güvensizlik taşıdığı ve hassas bir şekilde seyrettiği söylenebilir. 1979 İran devrimini doğuran siyasi düşünceler Türkiye'nin aleyhinde işliyordu.[144] Bu mantık nedeniyle, iki ülke iki farklı teoriden yola çıkarak dünya görüşüne sahipti. Söz konusu birbirine ters iki ideolojinin onları

---

[142] Sedat Ergin, "1 Mart Tezkeresinde İbretlik Sonuç Hangisiydi?", https://www.milliyet.com.tr/yazarlar/sedat-ergin/1-mart-tezkeresinde-ibretlik-sonuc-hangisiydi-999964, (24.05.2020).
[143] Öztop, age., s. 222-223.
[144] Philip Robins, *Türkiya ve'ş-Şarku'l-Evsat,* Çev. Mihail Necm Abdullah, Daru Kurtube li'n-Neşri ve't-Tevzi ve'l-Ebhas, Beyrut 1993, s. 68.

uzlaştırması imkânsızdı.[145] Bahsi geçen görüş ayrılıkları Irak ile ilişkilerinde de sezinleniyordu. Bölgedeki etkinliği açısından Türkiye Irak'taki hangi grup veya partiyi desteklese İran tam tersi tarafı desteklemiştir. Benzer şekilde Türkiye de İran'ın desteklediği gruplara mesafelei yaklaşmış, Irak siyasetine yön vermiştir. Böyle karşıt bir durumun ortaya çıkması, ülkelerin bölgesel çıkarları, güvenlik algıları ve etnik yapıları ile alakalıdır.

Türkiye ile İran'ı Irak konusunda karşı karşıya getirebilcek pek çok gelişme olmasına rağmen iki ülkenin çatışma eşiğine getirecek bir problem yaşamaması dikkat çekicidir. En basitinden İran-Irak Savaşı sırasında iki ülkeyle de sınır komuşusu olan Türkiye'nin tutumu çok önemlidir. Çünkü bu durumda Türkiye gibi bir bölgesel aktörün taraflardan birisini desteklemesi bölge dengelerinin alt üst olması demektir. Dolayısıyla Türkiye her iki ülkeye de eşit mesafede yaklaşarak tarafsızlığını korumayı tercih etmiştir. Böylece iki ülkeyle de ticaret hacmini artırmayı başarmıştır.[146] Yani Türkiye Irak siyaseti izlerken bölgesel dengeleri göz önünde bulundurmayı, bölgesel güçlerden İran ile ilişkilerini de bu doğrultuda tutmayı başarmıştır.

Türkiye ile İran arasındaki ilişkiler, bazen esnek olmamakla birlikte uzun ve ihtiyatlı, bir arada yaşama ve nezaket temelinde karşılıklı saygı ile nitelendirilebilir. Bu nedenle, iki ülke barış içinde yaşamış, yüzlerce yıl birkaç çatışma dışında sınır anlaşmazlığı sorun teşkil etmemiş, böylece Soğuk Savaş sırasında Araplarla Türklerin durumu gibi iki çelişkili ideolojik blok ittifak yapamamıştır.[147]

İki ülke arasındaki ilişkilerin gelişmesine ve 1988'de iki ülkenin Cumhurbaşkanlarının birbirinin iç işlerine karışmamayı öngören bir anlaşma imzalanmasına rağmen Türkiye İran'ı Türk radikal İslamcı örgütlerin faaliyetlerini

---

[145] Heins Kramer, *Türkiya el-Mugayyere Tebhasu an Sevbin Cedid,* Çev. Fazıl Cetker, el-Ubeykan li'n-Neşr ve't-Tevzi, Riyad, 2001, s. 248. Türkiye –İran ilişkileri ve iki ülke arasındaki en önemli olaylar için bkz. Henri, J. Barkey, *Turkeys Role in The Middle East (Reluctant Neighbor)* , United States İnstitutions Of Peace , Washington D.C., 2005 , p. 71-92.

[146] Fahir Armaoğlu, *20.Yüzyıl Siyasi Tarihi, (Cilt I-II, 1914-1990),* Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1994, s. 33.

[147] Gökhan Çetinsaya, "Essential Friends and Natural Enemies: The Historic Roots Of Turksh – Iranian Relations", *MERIA Journal,* On 3 September 2003, p. 3.

desteklemek, üyelerini İran'da eğitmek, Türk Alevi hareketini desteklemek ve eğitmek, PKK'yı desteklemek ve silahlandırmakla suçlamıştır.[148]

1991 yılı Körfez Savaşı sonrası ise Irak'ın içine düştüğü durum, Kürtlerin ve Şiilerin Saddam rejimine karşı ayaklanmaları, Türkiye ile İran'ı Irak'ın geleceğinin şekillendirilmesinde etkili iki bölgesel aktör haline getirmiştir. Uluslararası güçler, bölgesel çıkarları doğrultusunda İran ve Türkiye'yi gözardı edemeyeceklerini anlamışlardır. Diğer taraftan bu dönemde Irak'taki Kürtler ve Kürt devletinin oluşumuna dair endişeler aynı eksende olmasa da hem İran hem de Türkiye tarafından hissedilmiştir.[149] İran ülkesinde bulunan Kürt nüfusu düşünerek Kuzey Irak'ta bir Kürt Devleti'nin kurulması durumunda kendi ülkesindeki Kürtlern de benzer talepte bulunacağı veya Irak Kürtleri ile birleşmek isteyeceği endişesi taşımıştır. Bu sebeple İran 1992 ve 1993 senelerinde Türkiye'nin öncülüğünde gerçekleştirilen Irak ile ilgili toplantılarda Irak'ın toprak bütünlüğünün korunması yönünde açıklamalar yapmıştır.[150]

1990'lı yıllar bilindiği üzere Türkiye'nin PKK terör örgütü konusundaki hassasiyetinin de arttığı yıllardır. Çünkü Irak-İran Savaşı ve beraberinde Körfez Krizi ile birlikte Irak'ın kuzeyindeki güç boşluğundan yararlanan PKK Türkiye'nin daha ihtiyatlı ve sınır güvenliğini önceleyerek hareket etmesine yol açmıştır. Bu doğrultuda bölgede etkin konumdaki Kürdistan Demokrat Partisi (KDP) ile ilişkilerini geliştirmeye yönelmiştir. Bu aşamada İran'ın ise Kürdistan Demokrat Partisi (KDP) ile çekişme halinde olan Kürdistan Yurtseverler Birliği (KYB)'ni ve Irak'taki Türkiye karşıtı oluşumları desteklediği görülmektedir. İki ülkenin de Irak'taki farklı gruplara destek vermesi, bölgedeki güç boşluğunu diğerinin dolduracağı endişesidir.[151] Irak hususunda Türkiye ile İran siyasetlerinin karşıtlık arzetmesinde bir başka etken ise güven sorunudur. Çünkü bu dönemde Türkiye İran'ın kendi aleyhine PKK'yı desteklediğini, İran da Türkiye'nin Halkın Mücahitleri Örgütü'nü desteklediğini iddia

[148] Muavvez, *Sinati'l-karar fi Türkiya ve'l-Alakâti'l-Arabiyye-Türkiyye*, s. 218.
[149] Tayyar Arı, *Irak, İran, ABD ve Petrol,* 2.Baskı, Alfa Yayınları, İstanbul, 2007, s. 471.
[150] Turan Silleli, age.,s. 96.
[151] Robert Olson, *Türkiye-İran ilişkileri 1979-2004: Devrim, İdeoloji, Savaş, Darbeler ve Jeopolitik*, (Çev. Kezban Acar), Babil Yayıncılık, Ankara, 2005, s. 158.

ediyordu. İki ülkenin karşılıklı güven sorunları Irak politikalarında zıt unsurların yanında yer almalarına yol açmıştır.[152]

Hatta KYB ile KDP arasıdna çekişmenin yoğunlaştığı 1995 senesinde İran, KYB'ye destek için "Bedir Tugayı" olarak isimlendirilen Şii Araplardan meydana gelen beş bin kişiik bir kuvveti Kuzey Irak'a yollamıştır. Türkiye ise KDP'ye 36 Türk tankı ile destek vermiştir.[153] Yani iki ülke de Kuzey Irak'ın kontrolünü birbirlerine kaptırmak istememiştir.

1992 yılında ise PKK'yla mücadele kapsamında Irak içlerinde operasyon gerçekleştirdiği görülmektedir. Bu dönemde Çekiç Gücün varığına rağmen Türkiye'nin operasyonlara devam etmesi Batılı devletlerin ve bölgesel güçlerin tepkisine yol açmıştır. Bunun üzerine Türkiye, Irak'ın toprak bütünlüğünün korunması ve geleceği hakkında Surriye ve İran ile bir toplantı tertiplemiştir. Türkiye'nin bu toplantıyı düzenlemekteki gayesi İran ve Suriye'ye Kuzey Irak'taki tek amacının terörü yok etmek olduğu, Kuzey Irak'ın toprak bütünlüğünü zedelemek istemediği mesajını vermekti.[154] Görüleceği üzere bir ülkenin siyasetinde komşuları ile ilişkileri oldukça belirleyicidir. Bir devlet komşuları ile ilişkilerini hiçe sayarak başka sınır ilişkisi bulunan bir devletin topraklarına gerekçesiz operasyon gerçekleştiremez.

ABD'nin 2003'te Irak'ı işgal etmesinin ardından ise Türkiye bir yandan politik tarafsızlığı ve diğer yandan yumuşak güce dayanan bir politika izlemesi sayesinde Kuzey Irak'ta etkinliğini artırmak için bir yol bulmuştur. İran ise eski Irak rejiminin çökmesinden geriye kalan boşluğu değerlendirmek ve bölgedeki dengenin bozulmasını kendi çıkarları için kullanmak istemiştir. Bunun üzerine Ankara, Tahran'ın genişlemesini kontrol altına almak için varlığını ispat ve bölgeyi dengelemek isteyen bir güç olarak Arap kışkırtmalarına yol açmadan Irak'ta bir rol oynamak için Tahran'a yönelik artan düşmanlıktan yararlanmaya çalışmıştır.[155] Ancak ilerleyen süreçte Irak'ta Şiilerin daha etkin bir rol oynamaya başladığı ve dolayısıyla

---

[152] Cenk Tamer, "Türkiye ve İran'ın Irak'ta Güç Tahkim Etme Çabası: Başika Örneği", *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* Cilt: 3, Sayı: 6, 2016, s. 107.
[153] Bülent Keneş, *İran: Tehdit mi, Fırsat mı?*. İstanbul: Timaş Yayınları, İstanbul, 2012, s. 270.
[154] Faruk Sönmezoğlu, *Türk Dış Politikasının Analizi,* DER Yayınları, İstanbul, 2004, s. 319.
[155] Hakkı Uğur, age., s. 23-27.

İran'ın da etkinliğini Şii gruplar sayesinde artırmayı başardığı görülmektedir. Türkiye ise 2005 senesinin sonlarından itibaren Sünni Araplar üzerinden siyaset yapmaya çalışsa da İran gibi bir etki yaratamamıştır. Türkiye'nin Sünnileri destekleme nedeni ise yönetimden dışlanan Sünnilerin radikalleşerek başka radikal gruplar gibi ülkeyi bölünmüşlüğe sürüklemesine mani olmaktı.[156] Bu bağlamda Türkiye'nin amacı Irak siyasetinde tüm grupların etkili olmasını sağlamaktı. Nitekim ilerleyen dönemlerde Türkiye'nin Irak'taki tüm gruplarla iyi ilişkiler içinde olmaya gayret gösterdiği bilinmektedir.

Diğer taraftan Türkiye'yi yalnızca böyle bir rol oynamaya teşvik etmek İran'ın bölgedeki ağırlığını dengelemek için değil, aynı zamanda ABD'nin de yararınaydı. Fakat aynı zamanda Ankara Tahran'ın uluslararası toplumla ilişkilerinde "serinletici" rolü oynuyordu. Nitekim Ankara bu çizgiyi ve dış politikasını Tahran'a yöneltmeye başladı. Bu durum iki hususu geliştirdi:

Birincisi: Bir yandan her iki taraf arasında "Kürt kaygısı" ve diğer yandan bir Kürt devleti ile sonuçlanabilecek Irak'ın parçalanma riski taşıyan ortak zemini temsil ediyordu. Ayrıca PKK'nın etkisini artırma korkusu ve her iki ülkenin iç durumunu tehdit etmesiydi. Bu gelişmeler son iki yılda iki taraf arasında büyük güvenlik ve stratejik işbirliğine yol açtı.

İkincisi: Tahran'ın prestijini kaybetmeden veya pozisyonunu değiştirmeden uluslararası topluma "tarafsız" bir pencere oluşturma isteğiydi. Bu da Ankara ile iyi ilişkileri arttırmada etkili oldu.[157]

Güvenlik açısından, son yıllarda Türkiye ile İran arasında Irak'ın toprak bütünlüğü ve PKK ile ilgili konum ve görüşleri bakımından büyük bir yakınlaşma vardır. 2004 yılında Ankara ve Tahran, PKK'yı terör örgütü olarak niteleyen bir güvenlik işbirliği anlaşması imzaladı. [158]

---

[156] Tamer, agm., s. 108.
[157] Halil el-Annânî, *Maa'l-Vilayati'l-Mütehiddeti'l-Amrikiyye, Masalih İstiraticiyye Mütebadile* (*Türkiya Beyne Tahdidati'd-Dahil ve Rehanat'l-Haric* adlı kitaptan), s. 160.
[158] Taspinar, age., p. 28.

İlerleyen yıllarda da Türkiye'nin Irak siyasetinde İran'ın, benzer etkilere yol açtığı görülmektedir. Örneğin 2010 yılı seçimlerinde Şii ağırlıklı Maliki Hükümeti'nin göreve geldiği ve Maliki Hükümeti'ni iran'ın desteklediği bilinmektedir. Türkiye ise bu süreçte Irak'taki bütün gruplara eşit mesafede gördüğü Allavi ittifakına destek vererek İran'ın Maliki ile elde ettiği Şii etkinliğini sınırlandırmak istemiş, ancak başarılı olamamıştır. Öte yandan 2014 senesinde Haydar el-İbadi Yönetiminin Irak'ta iş başına gelemsi ile Türkiye, bu tabloyu değiştirme imkânı yaklayabilmiştir.[159]

Neticede Türkiye, İran ve Irak sınır bölgelerinde hatrı sayılır bir Kürt nüfusunun yaşadığı düşünüldüğünde Türkiye'nin Irak siyesetinde İran'ı göz önünde tutması gayet normaldir. Yıllardan beridir PKK terör örgütü Kürt grupları ve bölgesel devletleri kullanarak Türkiye'ye karşı faaliyetlerini gerçekleştirmeye çalışmaktadır. Türkiye ile arası açılan komşu devletler de ilk iş olarak PKK terör örgütünü destekleme yoluna gitmektedir. Dolayısıyla Türkiye, takip ettiği Irak politikası ile hem bölge istikrarını hem de sınır güvenliğini muhafaza etme gayreti içerisindedir.

2.2.1.2. Suriye Faktörü

Türkiye-Suriye ilişkileri, coğrafi yakınlık olgusunun ilk tarihi köklerine dayanıyor. Bu coğrafi yakınlık, bir yandan ortak çıkarlar yaratan tarihi ve ekonomik ilişkileri gerekli kılarken diğer taraftan iki ülkenin bu çıkarları geliştirmek için işbirliği yapması gerekiyor. Ancak bu, yerel, bölgesel ve uluslararası koşulların kendileri üzerinde dayattığı ilişkilerde gerginlik ve çatışmaların ortaya çıkmasını ve dış çevrelerin etkisini ve bununla birlikte ilişkilerini etkileyen olayların meydana gelmesini engelleyememiştir. Suriye'nin bağımsızlığından bu yana iki komşu ülke arasındaki ilişkiler, sular, Kürt meselesi ve sınırlar gibi çok sayıda hususlar nedeniyle gelgitlere tanık olmuştur.

Burada Türk-Suriye ilişkilerinde sıklıkla bir tür çıkmazın hâkim olduğu, bazen de sert ifadelerle gerginlik olduğu söylenebilir. Nitekim Türkiye'de karar alanlar Suriye'yi genellikle Türkiye'nin en zor ve heyecan verici komşularından biri olarak

[159] Mete Çubukçu, Taha Özhan, "İşgal Altında İstikrar Arayışları 2010 Seçimleri", *SETA Analiz*, Ankara, Sayı: 20, 2010, s. 32

görüyorlardı.[160] İki ülke arasındaki karmaşık sorunun yanı sıra, şu anda Türkiye Hatay ili olarak bilinen 1939'daki İskenderun Sancağı sorunu olduğu ve Türkiye-Suriye ilişkilerinde askıya alınan veya sukut edilen tek madde olarak bilinir.[161]

1950-1960 yılları arasında ise Türkiye ile Suriye arasında gergin bir süreç yaşanmıştır. Bu dönemde Türkiye ABD yanlısı bir tutum takip ederken Suriye Sovyetler Birliği yanlısı bir uyum izlemiş ve bu durum iki devletin anlaşmazlık yaşamasına yetmiştir. Nitekim Türkiye Eisenhover Doktrini'ne destek vermiş ve Bağdat Paktı'na üyeliğini gerçekleştirmiştir. Suriye ise Sovyet nüfuzunda ekonomik ve askeri yardım kullanması ortaya krtik bir krizin çıkmasına yol açmıştır. Literatürde "Suriye Buhranı" olarak da anılan bu süreçte Türkiye NATO üyeliği doğrultusunda Amerika'nın Orta Doğu politikalarında önemli bir müttefikiydi. Suriye ise Sovyetler Birliği'nin yardımlarıyla desteklenen stratejik tesisler inşasında rol oynayan bir müttefik konumundaydı.[162]

Yirminci yüzyılın 1970'ler ve 1980'lerinde ikili ilişkileri bozan Fırat Nehri meselesi olarak bilinen temel bir sorun ortaya çıktı. Suriye'ye su konusunda verilen güvencelere bakılmaksızın, bu yalnızca Türkiye tarafından alınan kararlar neticesindeydi ve Suriye, su meselesini bir ölüm kalım meselesi olduğunu bildiğinden endişe duymaktaydı.[163]

Burada Türkiye-Suriye ilişkilerinin dalgalı yapısını ve Suriye rejiminin düşmanca olduğu yönündeki derinleşen Türk fikrini açıklamak için bir örnek verebiliriz: Başbakan Turgut Özal 1987'de Suriye'ye resmi bir ziyarette bulundu. Ziyarette Suriye tarafı Fırat su sorununu gündeme getirirken Türkiye isyancılar sorununu dile getirdi ve ziyaret iki protokol imzalanmasıyla son buldu:

---

[160] Robins, age., s. 64. Türkiye –Süriye ilişkileri, ortak sorunlar ve politikalar hakkında detaylı bilgi için bkz. Akil Said Mahfuz, *Suriye ve Türkiya el-Vaki er-Rahin ve İhtimalati'l-Müstakbel,* Merkezü Dirasati'l-Vahdeti'l-Arabiyye, 1. Bsk. Beyrut 2009.

[161] Delal Ersözi, "Türkiya ve Fransa ve livau'l-İskenderune es-Suri", *Ceridetü'l-Hayat,* S. 15080, 11/07/2004, s. 10. İskenderiye Sancağı hakkında geniş bilgi için bkz. Antvan Saade, *Livau İskenderune,* Daru'r-Rükn li't-Tabaati ve'n-Neşr, Beyrut, 1996.

[162] Hasan Ersel, Ahmet Kuyaş, Ahmet Oktay ve Mete Tunçay, "1923-2000", *Cumhuriyet Ansiklopedisi,* Cilt: 2, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2002, s. 314.

[163] Robins, age., s. 65.

Birinci Protokol: Türkiye, Suriye'ye saniyede minimum 500 m^3 ulaşan su garantisi verdi.

İkinci Protokol: Güvenlikle ilgili olup iki ülke bir diğerine karşı ülkesinden hiçbir faaliyeti başlatmayacağı ve bu faaliyetlerden sorumlu olanları teslim etme hususunda taahhüt ettiler. Çok geçmeden PKK unsurları tekrar Suriye üzerinden geçerek Türkiye'de terör faaliyetleri yapmakla suçlandı. Aynı şekilde su ile ilgili protokolün devam eden uygulamasına rağmen, Suriye'ye tatmin etmedi ve suyun tahsisten paylaşıma dönüştürmeye çalıştı. Bu nedenle Suriye, Türkiye'ye Fırat Nehri üzerinde bir dizi baraj uygulaması yapmaya başlayan Güneydoğu Anadolu sulama (GAP) projesiyle ilgili kaygılarını bildirdi. Bu durum Türkiye'nin daha sonra suyu tamamen kesmesini sağladı.[164]

Bununla birlikte, 1991 yılında İkinci Körfez Savaşı'nın patlak vermesiyle, iki ülkenin dışişleri bakanlarının Şubat ve Mart 1991'deki karşılıklı ziyaretleriyle Türkiye-Suriye ilişkilerinde önemli bir gelişme yaşandı. Görüşmelerde ikili ve bölgesel konulara odaklandı. Bu konular Irak'ın toprak bütünlüğünün korunması ve Suriye ile Türkiye arasındaki herhangi bir anlaşmazlığın çözülmesinin önemi, Fırat suyu sorunu ve sınır güvenliğinden oluşmaktaydı.[165]

İkinci Körfez Savaşı'ndan sonra Türkiye-Suriye yakınlaşması, ABD ve Suriye'nin 1991'de Irak'a muhtemel saldırı için ABD liderliğindeki uluslararası koalisyona Türkiye'nin katılmasını sağlamak için ABD büyük çaba sarf etti.[166]

Ancak, 1996 yılında Türkiye ile Suriye arasında Kürt sorunu konusundaki anlaşmazlık derinleşti, bunun arka planında Türkiye'nin Şubat 1996'da İsrail ile askeri işbirliği anlaşması imzalaması vardı. Aynı yılın Nisan ayında, Türkiye eski başbakanı Mesut Yılmaz, İskenderun Sancağı ziyareti sırasında, Suriye'ye Kürt isyancılara

---

[164] Amir Ali Razî el-Allak, *el-Hiyaratü't-Türkiye ticahe'l-ittihadi'l-Urubbî, Dirase fi Alakâti't-Türkiye el-Urubbiyye ma bade'l-Harbi'l-Baride* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Mütansıriyye Üniversitesi, Siyasal ve Uluslararası Araştırmalar Yüksek Enstitüsü, 2005, s. 107.

[165] Celal Abdullah Muavvez, "Türkiya ve'n-Nizami'l-İklimî fi'ş-Şarkı'l-Evsat bade Ezmeti'l-Halici'l-Arabî", *Mecelletü Şuûn Arabiyye,* el-Amanetü'l-Amme li'd-Düveli'l-Arabiyye, s. 67, Kahire, 1991, s. 57.

[166] James Baker, *Siyasetü'd-Diblomasiyye,* Çev. Mecdi Şerşer, 1. Bsk., Mektebetü Medbuli, Kahire, 1996, s. 414-417.

yardım edilmemesi ve desteklenmemesini isteyen bir mesaj (uyarı ve tehdit mesajı) göndermişti. Aynı yılın Haziran ayında, iki ülke arasındaki ilişkiler ileri seviyede bir gerginlik ve anlaşmazlık aşamasına girdi, Türkiye'nin Suriye'yi PKK'ya destek verdiğine yönelik sürekli suçlamalar ve tehditler sonucunda iki ülke askeri yüzleşme eşiğindeydi.[167]

Ekim 1998'de, Türkiye-Suriye ilişkileri en kötü bir seviyeye ulaştı. İki ülke arasında biriken gerilimler artarak sert ve şiddetli bir krize neden oldu. Türkiye, PKK'ya desteğinin geri çekmesi ve lideri Abdullah Öcalan'a ev sahipliğine son vermesi için belli bir süre belirterek Suriye'ye nihai bir ültimatom verdi. Türkiye Silahlı kuvvetlerini Suriye sınırına konuşlandırdı ve askeri komutanlar Suriye'ye karşı sabırsız olduklarını açıkladılar.

"Bu açıklamalardan en önemlisi Kara Kuvvetleri Komutanı Orgeneral Atilla Ateş tarafından Hatay'da yapılmıştır. Orgeneral Ateş yaptığı konuşmada yer verdiği "*Türk devleti olarak komşularımızla iyi ilişki kurmaya çalışıyoruz. Bu iyi niyetimize ve gayretimize rağmen bazı komşularımız, özellikle ismini açıkça söylüyorum, Suriye gibi komşular, iyi niyetimizi yanlış tefsir ediyorlar. Apo denen eşkıyayı destekleyerek Türkiye'yi terör belasına bulaştırdılar. Türkiye iyi ilişkiler konusunda gerekli çabayı gösterdi. Türkiye beklediği karşılığı alamazsa, her türlü tedbiri almaya hak kazanacaktır. Artık sabrımız kalmadı*" sözleriyle Türkiye'nin askeri müdahaleyi ele almaya başladığını açıkça deklare etmiştir".[168]

Diğer taraftan diplomatik kanallar vasıtasıyla olumlu gelişmeler yaşanmış ve 17 Ekim'de Öcalan Suriye'yi terk etmiştir. Bu gelişme üzerine 19-20 Ekim 1980 tarihinde Türkiye ve Suriye Adana'da görüşmek için bir araya gelmiş[169] ve 21/10/1998 tarihinde Adana Mutabakatı [170] imzalanmıştır.

---

[167] Refat, agt., s. 44. Ayrıca bk. Kusay Garib Alyevî, *el-Alakatü's-Suriyye et-Türkiyye, Dirase fi'l-Avamili'l-Müessere* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bağdat Üniversitesi, Siyasal Bilimler Fakültesi, 2000, s. 16.

[168] Özkan Gökcan, "Türkiye-Suriye İlişkilerinde Bir Kırılma Noktası: Ekim 1998 Krizi Veya Diğer Bir İfadeyle "İlan Edilmemiş Savaş", *Akademik İncelemeler Dergisi*, Yıl 2018, C. XIII, S. 1, s. 186.

[169] Baskın Oran, *Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar (Cilt II 1980-2001)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002, s. 566.

[170] Adana Mutabakatı şu aşağıdaki temel bentleri içine almıştır:

Gerçekte, Türkiye ile Suriye arasında Adana Mutabakatı'nın imzalanmasından sonra, iki ülke arasındaki ilişkiler sakinleşti ve yavaş yavaş iyileşme yöneldi. Bundan sonra iki ülke arasındaki ikili işbirliğine dair çeşitli anlaşmalar ve mutabakatlar yapıldı. Mart 1999'da, Suriye ekonomi işleri bakan yardımcısı, Türk mevkidaşının resmi davetiyle Türkiye'yi ziyaret etti. Ziyarette taraflar ikili işadamları konseyinin kurulmasına karar vermesinin yanı sıra çeşitli ekonomik ve ticari anlaşmaları imzaladılar.[171]

Az önceki satırlarda bahsedilenler, Türkiye-Suriye ilişkilerinde öne çıkan önemli gelişmelerin hızlı bir sunumuydu ve AKP'nin iktidara gelmesinden önceki olayları vurgu yapıldı.

Adalet ve Kalkınma Partisi döneminde ise TBMM'nde 1 Mart tezkeresinin kabul edilmemesi, bölge devletleri ve Suriye üzerinde olumlu bir imaj yaratmıştır. Bu gelişme Türkiye ile Suriye'nin yakınlaşmasına neden olmuştur. 4 Ocak 2003 tarihinde Başbakan Abdullah Gül Amerika'nın Irak'ı işgali ihtimalini tartışmak üzere Suriye'ye ziyarette bulunmuş ve Esad'la gerçekleştirdiği toplantı sırasında Gül, Irak sınırlarının bozulmaması gerektiğini belirtmiştir. Suriye Dışişleri Bakanı Faruk El Şara ise 13 Ocak'ta Ankara'ya gelerek iki ülke arasında kurulacak işbirliğinde kapılarının ardına kadar açık olacağını belirtmiştir.[172]

Türkiye-Suriye ikili ilişkileri sonucunda iki tarafın hızlı yakınlaşma ve yoğun ziyaretlere tanık olması dikkat çekicidir. Bu, Orta Doğu bölgesinde meydana gelen değişikliklerden kaynaklanıyordu. Bunların en göze çarpanı ABD'nin 2003'te Irak'ı işgal etmesi sonucunda kötüleşen durumlar ve kuzeyde bağımsız bir Kürt devleti kurulmasına hazırlık sürecinde federal bir sistemin kurulması konusundaki işgalinden sonra artan söylem (öneri) ışığında Irak'ın bölünme ihtimalinden kaynaklanabilecek

1- Suriye'nin PKK'ya yardımını durdurulması,
2- Örgüt liderlerinin Suriye topraklarından çıkarılması ve Suriye topraklarına geri dönmelerine izin verilmemesi,
3- Sınırlar konusunu (İskenderun Sancağı'nı) gündeme getirmeme,
4- 1993 yılında kurulan Ortak Güvenlik Komitesinin aktifleştirilmesiyle iki taraf arasında güvenlik işbirliğinin ve koordinasyonunun sağlanması.

[171] Alyevî, agt., s. 19.
[172] Öztop, age., s. 381-384.

etkilerdi. Bu girişim ulusal güvenlik açısından yalnızca Türkiye'ye değil, Suriye ve İran'a da doğrudan ve ciddi bir tehdit oluşturuyordu.[173]

Suriye-Türkiye ilişkilerini geliştirme yolunda atılan önemli bir adımda, Suriye Devlet Başkanı Beşşar Esad Ocak 2004'te Türkiye'yi ziyaret etti. 1998 yılında "Adana Mutabakatı"nın imzalanmasının ardından aralarında Kürt sorununu kapattıktan sonra görüşmelerde birkaç konu ele alındı ve bu ziyaret iki ülke tarafından tarihi bir ziyaret olarak tanımlandı.

Irak'la ilgili iki ülke, Irak'ın toprak bütünlüğünü ve bağımsızlığını koruma ve gelecekte parçalanması için herhangi bir girişimin reddedilmesi gerektiğini vurguladı. Su konusunda, Suriye cumhurbaşkanı, yasal tarafı ihmal etmeden insancıl tarafa önem verilmesine vurgu yaptı. Bu ziyaret, iki ülke için bir dizi önemli ekonomik anlaşmanın imzalanmasına neden oldu.[174]

Türkiye ile Suriye arasındaki diplomatik ilişkilerin artması, iki ülke arasındaki ekonomik ilişkilerde olumlu değişikliklere yol açtı. Türkiye ile Suriye arasındaki toplam ticaret hacmi 2004 yılında 751 milyon ABD dolarına ulaşmış, bu da toplam ikili ticaretin % 1'ini oluşturmuş ve iki ülke arasında serbest ticaret bölgesi anlaşması 2005 yılında imzalanmıştır. Şam'ın Suriye'de Türk yatırımlarını teşvik etmesinden sonra, iki ülke ortak bir petrol arama şirketi kurdular ve iki ülke sınır bölgelerinde de bir elektrik şebekesi kuracakların kararlaştırdılar.[175]

2007 yılında karşılıklı ticaret hacmi yaklaşık 1,7 milyar dolara ulaştı. 2008 yılında ise 2 milyar dolar oldu.[176]

---

[173] Refat, agt., s. 48.

[174] Velid Rıdvan, *el-Alakatü'l-Arabiyye-Türkiyye, Devrü'l-Yehud ve't-Tehalüfati'd-Devliyye ve'l-İklimiyye ve PKK fi'l-Alakati'l-Arabiyye-Türkiyye/el-Alakatü's-Suriyye –et-Türkiyye Numuzecen,* Şeriketü'l-Matbuat li'n-Neşri ve't-Tevzi, 1. Bsk, Beyrut, 2006, s. 282-283.

[175] Fuller, age., s. 135.

[176] Maika, age, p. 74. AKP'nin iktidara gelmesinden sonra Suriye ile Türkiye arasındaki ticari, ekonomik ve diplomatik ilişkilerin gelişimine ilaveten iki taraf arasında olumlu değişikliklerin meydana geldiğine delalet eden gelişmeler olmuştur. Bunlardan bazıları şöyledir: Türkiye, iki ülke arasında soğuk savaşın zirvesinde 1952 yılında yerleştirilen uzunluğu 450 mil, eni 1,500 fit olan mayın tarlasının kaldırdı. Detaylı bilgi için bkz. Fuller, *el-Cumhuriyyet et-Türkiya el-Cedide,* s. 135. Aynı şekilde Türkiye ve Suriye, 16 Eylül 2009 tarihinde kurulan Türkiye-Suriye Stratejik İşbirliği Konseyi'nin 13 Ekim 2009'daki ilk oturumu sırasında Suriye ile Türkiye arasında giriş vizelerinin iptali konusunda bir

Türkiye, 2008'de İstanbul'da Suriye ve İsrail arasındaki dolaylı müzakerelerde arabulucu rolünü üstlendi. AKP, İslami arka planı ve ılımlı eğilimini İsrail ile Suriye tarafları arasında bir güven köprüsü kurma yolunda kullanarak müzakereleri yürütme kabiliyetini gösterdi.

Suriye Cumhurbaşkanı Beşşar Esad, 3-4 Eylül 2008 tarihlerinde Katar Emir Halife Al Sani, Fransa Cumhurbaşkanı Nicolas Sarkozy ve Türkiye Başbakanı Recep Tayyip Erdoğan'ın Şam'da gerçekleştirdiği dörtlü zirvede bölgede siyasi bir uzlaşma ve istikrar arayışında Türkiye'nin rolünü takdir ettiğini ifade etti.[177]

Bu siyasi, ticari ve ekonomik ilişkilere ek olarak, Suriye, Ankara'da Bush yönetiminin dayatmaya çalıştığı izolasyonun (inziva, tecrit) kırıldığını gördü. Şam, Ankara'yı Irak'taki durumlarla ilgili endişelerinin yanı sıra Türklerin Kürtlere karşı artan endişesini kullandı, bu iki tarafı birbirine daha da yaklaştırdı.[178]

Başka bir deyişle son birkaç yıl içinde Türkiye-Suriye arasındaki anlaşmazlık unsurlarından biri ve krizin temelinde, Türkiye'nin Suriye'yi Kürt dosyası hususunda ve PKK kadroları, liderlerini desteklemesi ve güvenli bir sığınak sağlaması ile suçlaması üzerine odaklanmıştı. Bununla birlikte, güvenlik eşgüdümünün basamakları ve sonuçları, özellikle Irak'ın işgali ve kuzeydeki Kürt devletinin kurulma olasılığı

---

anlaşma imzalandı. Detaylı bilgi için bkz. Abdullah Türkmanî, *Vaki ve Afaku't-Teavunü'l-İstiratici-et-Türki, el-Hivaru'l-Mütemeddin,* S. 2844, 30/11/2009.

[177] Lübnan merkezli as-Safir Gazetesi 10/09/2008 tarihli haberinde şu bilgilere yer vermişti: Türkiye, 19 Ağustos 2009'da Bağdat'taki kanlı patlamanın ardından iki ülke arasındaki krizi kapsayan Irak ile Suriye arasındaki arabuluculuk rolünü üstlendi. Irak saldırılardan Suriye'yi sorumlu tuttu, Türkiye Dışişleri Bakanı Ahmet Davutoğlu Bağdat'la Şam arasında atmosferi yumuşatmak için acilen devreye girdi, Irak, kendilerine ait dışişleri ve maliye bakanlıklarını hedef alan patlamadan sorumlu terörist unsurlara Suriye'nin ev sahipliği yapmakla suçladı. Irak Başbakanı Nuri el-Maliki Suriye'den Dımaşk'ta bulunan patlamalardan sorumlu iki aranan militanı (Muhammed Yunus el-Ahmad ve Sattam Ferhan) kendilerine teslim etmesini istedi. Ahmed Davutoğlu yanında Bağdat'a üç teklifle gitti:
a) Uluslararası mahkemeye devam etmemek.
b) Türkiye'nin himayesinde Ankara'da acil bir güvenlik toplantısının yapılması.
c) Her iki ülkenin yetkililer arasında güvenlik toplantısının yapılması.
Beşşar Esad'ın suçlamaya cevabı, "Iraklıları öldürmekle suçlanan Suriye yaklaşık 1,2 milyon Iraklıyı barındırmaktır, bu suçlama en hafif ifadesiyle etik olmayan bir suçlamadır. Detaylı bilgi için bkz. Mişal Nevfel, *Avdetü Türkiya ila'ş-Şark İtticahatü'l-Cedide li's-Siyaseti't-Türkiyye,* ed-Daru'l-Arabîyye li'l-Ulum, 1. Bsk. Beyrut, 2010, s. 82-83. Kanlı Çarşamba Patlamaları hakkında bilgi için bkz. Rıyad Gazetesi, S. 15179, Tarih: 14/01/2010.

[178] Maika, age., p. 75.

nedeniyle son gelişmeler ışığında, iki ülke arasındaki en büyük yakınlaşma noktasını temsil ediyordu.

Bu bağlamda şu sorular akla geliyor:

Türkiye, ABD ile olan stratejik ilişkisini ve Suriye ile olan ilişkilerini geliştirmeyi amaçlayan politikasını ne kadar dengeleyebilir?

Rol, nüfuz ve bölgesel statü arayışı içinde olmak ve ABD politikasının hak ettiği durumu karşısında konumunu güçlendirmek siyasi bir taktik midir? Yoksa stratejik bir Türk seçeneği midir? Aslında politika ve değişimlerini okursak, sadece ahlaki ve ideolojik konum olmadığı, ancak, eşzamanlı çıkarlar ve değişim ve önceliklerin dönüşümleri olarak, Türkiye'nin doğusundaki politikasının belirleyicisi ABD stratejisinden uzak değildir. Bu strateji, işlevsel çerçevesi içinde olduğu sürece, Türk siyasetine ve çıkarlarına en az hasarı garantileyip olası rolünü ve statüsünü elde eder. Bu noktada, Suriye-Türkiye'nin Irak'taki şu anki fikir birliği yeni bir duruma girebilir. Öncelikler, çıkarlar ve ilişkilerin yeniden düzenlendiği, hatta jeopolitik ve bölgesel güçlerin rolünün olduğu bir süreç için politik bir başlıktan başka bir şey denmez.

ABD yönetiminin belirli siyasi hedeflere ulaşmak için abluka altına almak istediği Suriye ile en iyi ilişkileri kurmak için Türk yöneliminin devam etmesinin faktörleri, çıkarları, güçleri ve hedefleri hakkında soru işareti meydana getiriyor.[179]

Son olarak, AKP hükümetinin bölgesel konumların eşgüdümünün 2003'ten sonra Irak işgali konusundaki son gelişmelerle başa çıkmak için gerekli ve kaçınılmaz bir adım olduğunu fark ettiği söylenebilir. Aynı şekilde Suriye, Türkiye ile birlikte Irak hususunda hayati öneme sahip ortak menfaatlere sahiptir. Suriye de Kürtlerin bağımsız bir Kürt yapıyı kurmasını engellemekteydi. Zira topraklarına olumsuz bir şekilde döneceği için halkın çıkarına yüksek tutulması gerekir. Bu nedenle Şam, Türkiye'nin Ortadoğu'daki bölgesel rolünü ve özellikle Irak'taki rolünü, ulusal hesaplar perspektifinden olumlu buluyor. Burada bahsetmeyi unutmamamız gereken bir husus ise, Mısır ve Suudi Arabistan gibi birçok Arap ülkesi Türkiye'nin bu rolünü

[179] Abdülkadir, agt., s. 80-81.

destekliyor; çünkü Türkiye'yi İran rolünün temel rakibi olarak görüyor. Kahire ve Riyad, birçok defa ve birden fazla fırsatta İran nüfuzunun bölgede istikrarı tehdit ettiğini duyurmuştur. Bu nedenle bölgede dengeli bir faktör olarak kalması koşuluyla, Türkiye'nin bölgesel rolüne olumlu bakıyorlar.

2.2.1.3. İsrail Faktörü

Türkiye-İsrail ilişkileri, Türkiye'nin 1949 yılında İsrail'i tanıması ve onu tanıyan ilk Müslüman ülke olmasına kadar uzanıyor. 1963 yılına kadar Türkiye İsrail'e hızlı ekonomik büyümeyi başarabilen ve gelişmekte olan ülkelerden biri olarak bakıyordu. Türkiye, hem Araplarla hem de İsrail'le gerçekçi bir söylemle dengeli ilişkiler kurmaya çalışmıştır.[180]

İsrail'in dış politikası genel olarak tehdit algısı üzerine inşa edilmiştir. İsrail Devleti kuruluşundan itibaren kendisini çevreleyen Müslüman Arap devletleri arasında tehdit altında hissetmektedir.[181] Dolayısıyla İsrail'in Orta Doğu'daki dış politikası bu çevrelenmişlik hissini kırma doğrultusunda şekillenmiştir.

Türkiye-Irak ilişkileri çerçevesinde ise İsrail'in endişeleri Bağdat Paktı'nın imzalandığı süreçte ortaya çıkmıştır. Nitekim Bağdat Paktı imzalanırken Türkiye Cumhuriyeti Başbakanı Adnan Menderes ile Irak Başbakanı Nuri Es-Said, Filistin meselesinde Birleşmiş Milletler kararlarının uygulanması için iki ülkenin işbirliği yapacağının altı çizilmiş, Türkiye ile Irak arasındaki bu işbirliği İsrail'i kaygılandırmıştır.[182] İsrail'in kaygılarını gidermek adına ise Türkiye, imzalanan paktın iki devlet arasındaki ilişkileri hiçbir şekilde etkilemeyeceğine dair güvence vermiştir.[183] Bu doğrultuda 28 Ocak 1955 tarihinde İsrail elçisinin Başbakan Adnan Menderes'e "Irak'ın, Bağdat Paktını İsrail'e karşı kullanmak istemesi halinde Türkiye'nin buna karşı çıkacağına dair güvence verip veremeyeceği" sorusuna

---

[180] Sad Hakkı Tevfik, *Alakatü'l-Arabiyyetü'd-Devliyye fi Matlai'l-Karni'l-Hadi ve'l-İşrîn,* Dar Vâil li't-Tabaa ve'n-Neşr, 2003, s. 293-294.
[181] Selin M. Bölme, "İsrail'in Kuzey Irak Politikası ve Türkiye", SETA, https://www.setav.org/en/israilin-kuzey-irak-politikasi-ve-turkiye/, (22.05.2020)
[182] İsmail Soysal, *Türkiye'nin Uluslararası Siyasal Bağıtları Cilt II (1945-1990) Kesim A (Çok Taraflı Bağıtlar),* Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1991, s. 503-504.
[183] Baskın Oran, *Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar* İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, s. 645.

"Türkiye'nin yüzde 90 ihtimalle böyle bir isteğe karşı çıkacağı garantisini verebileceği" yanıtını vermiştir.[184] Görüleceği üzere İsrail'in endişeleri Türkiye'nin politikalarında belirleyici olmuştur. Adnan Menderes'in İsrail ile ilişkileri olumlu bir seviyede tutmak için Irak ile ilgili güvence verdiği görülmektedir.

1990'lı yıllarda İsrail ve Türkiye'nin güvenlik kaygıları askeri alanda iki devleti işbirliği yapmaya itmiştir. Nitekim bu dönemde PKK sorunuyla gündemi fazlaca meşgul olan Türkiye, Irak ve Suriye'nin PKK'ya destek vermesinden şikâyetçidir. İsrail ise Arap Devletleri tarafından kuşatılmışlık hissi ve Irak'ın bu dönemdeki saldırgan politikaları sebebiyle güvenlik kaygıları yaşamaktadır. Bu sebeple iki ülke komşu ülke tehditlerine karşı askeri alanda işbirliği yapma gereği hissetmişlerdir.[185] Irak'ın artan askeri kapasitesi, İsrail için endişe ve kaygı kaynağı olmuş, bu yüzden Türkiye'ye yaklaşmaya ve onunla stratejik ilişkiler kurmaya çalışmıştır.[186]

Bu dönemde PKK terör örgütü sebebiyle Kuzey Irak'a operasyonlar düzenleyen Türkiye, İsrail'den aldığı istihbaratla etkili sonuçlar alabilmiştir. Bilhassa 1997 yılının Mayıs ayından itibaren İsrail'in PKK'yı terör örgütü olarak kabul etmesiyle birlikte Türkiye'nin Kuzey Irak hakkında daha fazla istihbarat edinme imkânı olmuştur.[187] Bu dönemde İsrail'in "Ofeq" uydusu vasıtasıyla PKK'nın Suriye ve Kuzey Irak'taki faaliyetlerine dair bilgileri Türkiye'ye ulaştırdığı da basında yer alan haberler arasındaydı.[188] Örneğin, New York Times Gazetesi 12/6/2004 tarihinde İsrail'in Kürt militan gruplarının eğitimine ek olarak Kuzey Irak'a çok sayıda casus gönderdiğini yayınlamıştır.[189]

Ancak 2003 yılı Irak'ın işgali sonrası iki ülkenin Irak ile ilgili politikalarında ve söylemlerinde karşıtlık oluşmaya başladığı görülmektedir. Bu dönemde İsrail, Irak'ta bir Kürt Devleti'nin kurulmasını destekliyor, bu doğrultuda Kürtlere maddi destek ve

---

[184] Gencer Özcan, "Türkiye – İsrail İlişkilerinde Dönüşüm: Güvenliğin Ötesi", *Dış Politika Analiz Serisi 1, TESEV*, 2005, s. 19.
[185] Nasuh Uslu, "Türkiye'nin Yeni Orta Doğu Yaklaşımı", *Bilig Dergisi,* Sayı: 52, 2010, s. 155
[186] Halil Ali Murad, "Devafi't-Tehalüfü't-Türki-es-Sahyunî, Dirasat Siaysiyye", Beytü'l-Hikme, S. 2 Bağdat, 1999, s. 17.
[187] Özcan, age., s. 56
[188] Tolga Şardan, "MOSSAD'a Örtülüden Para," *Milliyet*, 22 Ocak 1998.
[189] Sakr Ebu Fahr, "Ala İntikaz Babil. ed-Devri'l-İsrailî fi'l-Irak", *Mecelletü Şüûni'l-Evsat,* Merkezü'd-Dirasati'l-İstiraticiyye, S. 126, Beyrut, Yaz 2007, s. 47.

askeri eğitim veriyordu. [190] Bu dönemde Türkiye'nin ise temel güvenlik kaygılarının başında Irak'ta bir Kürt Devleti'nin kurulması olduğu bilinmektedir. Bu durumun Türkiye ile İsrail ilişkilerinde gerilimlere yol açtığı söylenebilir. İsrail'in Kürt Devleti kurulmasını desteklemesi ise ABD'nin bölgedeki politikalarıyla ilgili olduğu gibi İsrail'in Arap Devletlerinde istikrar ve otoritenin sağlanmasını istememesi de etkili olmuş olabilir. Çünkü İsrail, Müslüman Arap Devletleri kıskacında bu şekilde nefes alabileceği inancındaydı.

İsrail Arap ülkelerini ve komşularını zayıflatmak için, Kürt gruplarını ve onların içinde bulundukları oluşumları, devlet kurma girişimlerini desteklemiştir. İsrail'in izlediği bu politika, Türkiye'nin güvenliğini direk olarak etkilemektedir.[191] Türkiye'nin Kuzeyt Irak'ta bağımsız Kürt Devleti kurulmasıyla ilgili endişelerini her fırsatta dile getirmesi boşuna değildir. Çünkü Türkiye, böyle bir duruma zemin hazırlayarak bundan çıkar sağlayacak güçlerin olduğunun farkındadır. Irak ile ilgili söylem ve politikalarını da bu doğrultuda çizmektedir.

Diğer taraftan 2014 senesinden itibaren İsrail'in Kürtlerin bağımsız bir devlet kurabilmelerini kamusal alanda tartışmaya açtığı görülmektedir. İsrail Türkiye ile ilişkilerinin kötü olması sebebiyle Türkiye'nin bölgedeki etkinliğini bu yolla sınırlandırabileceği düşüncesindedir. Ayrca İran'ın revizyonist politkalarına karşı da böyle bir yol takip etmektedir. Kendi desteğiyle Irak'ın güneyinde kurulacak bir Kürt Devleti ile İsril, Türkiye'yi çevreleyerek Arap dünyası ile temasını kesebileceğini düşünmektedir. Nitekim son yıllarda İsrailli politikacıların Bölgesel Kürt Yönetimi ve PYD ile ilgili söylemlerinin genellikle Türkiye ve İran'ın ulusal güvenliklerini tehdit edici tarzda olması da bunu kanıtlamaktadır.[192]

---

[190] Özcan, age., s. 91.
[191] Uslu, agm., s. 171.
[192] Ceyhun Çiçekçi, "İsrail, Kürtler ve PYD: Ortak tehditler ve ayna ittifaklar", https://www.aa.com.tr/tr/analiz/israil-kurtler-ve-pyd-ortak-tehditler-ve-ayna-ittifaklar/1622396, (26.05.2020).

2.2.2. Uluslararası Güçlerin İkili İlişkilerdeki Konumu ve Etkisi

2.2.2.1. Amerika Birleşik Devletleri Faktörü

Türkiye, Ortadoğu'daki ABD politikasını anlamanın önemli bir anahtarıdır. Ancak bu yalnızca Türkiye'nin son derece rekabetçi bir avantaj sunan jeostratejik konumu nedeniyle değildir. Tam aksine bu durum Türkiye'nin kendisini Batı'ya ve ABD'ye sunma kabiliyetinden ve bunun için mükemmel ve güvenilir bir ortak olduğu içindir. Bu nedenle Ankara, Batı ve ABD ile uzun vadeli stratejik bir ortaklığa girerek ABD'nin Ortadoğu politikasının "temel taşı" haline getirildi.

Bununla birlikte, I. Dünya Savaşı'nda Almanya ile yapılan yüksek ittifak nedeniyle, ABD İstanbul ile diplomatik ilişkileri koparmak zorunda kaldı. Ancak Cumhuriyet döneminde ilişkiler yeniden başladı ve Türkiye Cumhuriyeti ile ABD arasındaki diplomatik ilişkiler 17 Şubat 1927'de eski haline döndü.[193]

Türk-Amerikan ilişkileri II. Dünya Savaşı'ndan sonra özellikle Birleşik Devletler, kendisini korumak için güçlü bir müttefik arayan bir komşu olan Sovyetler Birliği'ne karşı küresel bir güç olarak ortaya çıkmaya başladığında diğer bir eğilim yaşadı. Birleşik Devletler, özellikle de komünist nüfuzu abluka altına almaya çalıştığı için uygun bir müttefikti, böylece ikili ilişkiler 1950'den başlayarak, Adnan Menderes ve partisi Demokrat Partisi'nin iktidara gelmesiyle önemli ölçüde gelişmeye başladı. Soğuk Savaş sırasında Türkiye, Körfez'deki Sovyet genişlemesinin önündeki önemli bir engel ve Kızıl Ordu'nun Süveyş'e ilerlemesini durduran bir faktördü. Bu nedenle ABD, Türkiye'nin en önemli ticaret ortağı oldu.[194] 1950'de Kore Savaşı'nda Türk birlikleri ABD'ye katıldı. 1952'de Türkiye NATO üyesi oldu ve daha sonra Türkiye Orta Doğu'da büyük bir ABD destek gücü haline geldi.

1979'da İran'da İslam Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla birlikte, Washington'un bölgedeki stratejik müttefiki Şah rejiminin sona ermesinden sonra Türkiye'nin önemi

---

[193] Marlin Halife, "ed-Devri't-Türkî el-Matlub Amrikiyyen, ve Huve Yemelu Feragu'l-Arabî", *Mecelletü Malumat,* s. 74.
[194] Saliha Allâm, "el-Alakâti't-Türkiyye-el-Amerikiyye, Merahili'l-Vifak ve Nukatü'l-Hilaf", *Mecellet Mahavur İstiraticiyye,* el-Merkezü'l-İstiraticî li'd-Dirasati'l-Arabiyye ve'd-Devliyye, Beyrut, 2007, s. 16.

daha da arttı. Bu nedenle, ABD ve Türkiye, 1980'den itibaren ekonomik işbirliği ve savunma konusunda bir anlaşma imzaladı. Anlaşma gereğince Washington, Türk ordusunu modernize etmeyi ve desteklemeyi, Türk ekonomisinin büyümesini ve istikrarını korumayı ve Amerikan uçaklarının Türk hava sahasını istihbarat iletişimi faaliyetleri için müsaade edilmesine taahhüt etti.[195]

Amerika'nın bu dönemdeki asıl amacı ise, uluslararası yapıdaki gücünü muhafaza ederek uluslararası sisteme kendi isteği doğrultusunda şekillendirmek, çıkarları doğrultusunda gerekirse müdahalelerde bulunmak ve müdahalelerini uluslararası kamuoyunda kabul ettirebilmek için müttefik toplamaktır. Nitekim Amerika bu dönemde Körfez Savaşı, Bosna, Somali, Kosova, Kuzey Irak gibi bütün müdahalelerinde müttefikleriyle iş birliği içerisinde olmuştur. İş birliği içerisinde hareket eden ülkelerden birisi de Türkiye olmuştur. Özellikle Soğuk Savaş sonrası dönemde "güçlendirilmiş stratejik ortaklık" kapsamında Amerika ile ilişkilerini yürütmüştür. [196]

2001 yılının 11 Eylül sürecinden sonra Türkiye, George W. Bush yönetimi sırasında "teröre karşı savaş" olarak bilinen savaş çerçevesinde kilit bir oyuncu olarak daha önemli hale geldi. Türkiye, tüm üyelerin 24 saatten daha kısa bir sürede dış saldırganlığa maruz kalan herhangi bir NATO üyesi ülkeye her türlü yardımı sağlaması gerektiğine ilişkin NATO Savunma Antlaşması'nın 5. maddesinin uygulanmasına cevap verdi.

İki temel değişkenin 11 Eylül 2001 sonrası dönemde Türkiye ile ABD arasındaki ilişkiyi yeniden şekillendirmede önemli bir rol oynadığını söyleyebiliriz:

Birincisi: AKP'nin 2002 yılında iktidara gelmesi.

İkincisi: ABD'nin Mart 2003'te Irak'a savaş kararı ve Türk parlamentosunun bunun uygulanması için olanaklar sağlamayı reddetmesi iki ülke arasındaki ilişkinin geleceği hakkında pek çok soru işareti doğurdu.

---

[195] Bill Park, "Strategic Location, Political Dislocation: Turkey, The United States and Northern Iraq", *MERIA*, vol. 7, No. 2, June 2003, p. 17.
[196] Oran, *a.g.e.*, 2005, s. 25.

Genel seçimi kazandıktan sonra, AKP hükümeti 28 Kasım 2002'de kurdu. Yeni hükümet, Türkiye'nin 2002 yılı Aralık ayının ortasında gerçekleşecek olan Avrupa Zirvesi'nden önce AB'ye katılımı konusundaki çabalarını yoğunlaştırmaya başladı. Irak'a karşı askeri saldırıya katılmasını tekrar talep eden ABD'ye cevap Türk hükümeti tarafından ertelendi.[197] Ancak Türk hükümeti, üçüncü seçeneği olmayan iki seçeneğin karşı karşıya olduğunu fark etti. Türkiye Amerika'nın taleplerine cevap verirse, itibarını, bölgesel ve uluslararası konumunu kaybedecek ve bu savaşı reddeden AB ile ilişkilerinde gerginlik ve huzursuzluk meydana gelecekti veya birçok alanda ABD desteğine ihtiyaç duyduğu bu aşamada ABD ile olan ilişkilerini olumsuz yönde etkileyebilecek olan ABD taleplerini reddederek itirazda bulunacaktı.[198]

Bu durum karşısında Türk hükümeti, ikinci seçeneğin gelinen aşamada en güvenli olabileceğini fark etti. Ancak bu alanda beklenen olumsuz sonuçları mümkün olduğunca azaltmak için çok akıllıca bunu uygulamaya koydu. Taraflar arasında bir anlaşmaya varılana kadar, bir mutabakat anlaşması imzalanana kadar, taleplere cevap vermede gerçekçi olduğu izlenimini bırakmak için ABD ile derinlemesine müzakerelere girdi. Ancak Türkiye hükümeti, Türkiye'de demokratik sürecin ABD'ye karşısında tezkerenin parlamentoya sunulması bakımından kendi seyrinde yürümesi gerektiğini göstermek ve ABD'nin demokratik tercihe saygı göstermesi için Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin kabul veya reddetme kararına cevap vermesi gerektiği hususunda, tezkerenin son onayı için sorumluluğu Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne yükledi.[199]

27 Şubat 2003 tarihinde, Türk hükümeti, ABD ile Türkiye arasında 1 Mart 2003 tarihinde imzalanan tezkereyi oylama için Büyük Millet Meclisi'ne sundu. Bu tezkere, Türk askeri birliklerinin yurt dışına (Kuzey Irak) gönderilmesini ve ABD askeri

---

[197] Meltem Muftuler –Bac, "The New Face Of Turkey: Its Domestic and Foreign Policy İmplications", *East Europe Quarterly,* Vol. 37, No. 4, January 2003, p. 422-423.

[198] Lokman Ömer Mahmud, *Türkiya fi'l-İstiraticiyyeti'l-Amrikiyyeti'l-Muasıra, Dirase fi'l-Mevkıfi't-Türkî mine'l-Harb ale'l-Irakı'l-Amm 2003 (el-Irak ve Düveli'l-Civar* adlı kitaptan*),* s. 262.

[199] Mahmud, age. s. 263; Omar Goksel Isyar, "An Analysis of Turkish – American Relations From 1945 to 2004, İnitiatives And Reactions in Turkish Foreign Policy", *Turkish Jornal of İnternational Relations,* Vol. 4, No. 3, 2005, p. 37-38.

kuvvetlerinin konuşlandırılması, dağılımı ve sayıları 62 bine ulaşan ABD askerinin Türkiye topraklarından geçişini içermekteydi.[200]

1 Mart 2003 tarihinde yapılan oylamada, parlamentonun içinde ve dışında büyük bir muhalefet vardı ve "hayır" oyu isteyen İslami düşünürler ve Türk öğrenciler vardı. Aynı şekilde parlamentodaki milletvekillerinin çoğu tezkereye karşı çıktı ve bunun sonucunda Türkiye parlamentosu tezkereye karşı oy kullandı ve Türkiye topraklarının Irak saldırısında kullanılmasını reddetti.

Türk-Amerikan ilişkilerinin askeri doğası göz önüne alındığında, ABD'nin projesinin çok önemli bir aşamasında Türkiye'nin ABD'den ayrılması, ABD'nin Türkiye ve Türk ordusuna bakışında derin ve son derece olumsuz etki yarattı.

ABD yönetimi, dönemin Savunma Bakanı Yardımcısı Paul Dundes Wolfowitz'in ağzıyla Türk siyasetinde öncü rol oynamaması ve savaşa katılımı onaylamak için hükümete ve parlamentoya güçlü sinyaller göndermemesi ve savaşa katılmadığı için orduya tepki gösterdi.[201]

Bu nedenle, Irak denkleminden Türkiye'nin çıkışı, Türk hükümetine, önceki politikalarını yeniden değerlendirmeye ve Türk-Amerikan ilişkileri konusundaki Irak savaşına katılmaya karşı çıkmadan kalan çatlakları tamir etmeye çalışmasına neden oldu.

---

[200] Mahmud, age. s. 263; Isyar, agm., p. 37-38.
Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin kuzey cephesi açmayı reddetmesinin birkaç nedeni olmalı.
1. Abdullah Gül hükümetinin, savaş seçeneğini engelleyen bölgesel bir Arap pozisyonu oluşturma teşebbüsü.
2. Türkiye'nin Irak'a karşı savaşa katılımına Türk halkı muhalefeti.
3. Sonuç olarak, Türk hükümeti açısından, sonuçta Iraklı Kürtlerin bağımsızlığına ya da Kuzey Irak'ta bir Kürt devletinin kurulmasına neden olacak ve bu da kuzey Anadolu'nun güneyindeki Türkiye'nin Kürtlerini etkileyecektir.
4 Ankara, Irak'a karşı savaşın, Türkiye'nin ekonomik ve güvenlik tarafında önemli bir etkisi olan Iraklı Kürtlerin Türkiye'ye geniş bir göçüne yol açacağından korkuyor.
5. Savaş, 1991'den bu yana Irak'taki ambargo nedeniyle Ankara'nın 40 milyar dolar olarak tahmin ettiği zararlardan sonra, Türkiye'deki ekonomik krizi daha da şiddetlendirecektir.
6. Türkiye'nin Irak'a karşı aldığı tutum, özelikle Almanya ve Fransa'nın yürüttüğü Avrupa pozisyonu ile özdeşti; özellikle de AK Parti'nin altındaki Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne katılma arzusu olduğunu biliyorsak. Bkz. Nuaymî, *el-Alakatü'l-Irakıyye –et-Türkiyye*, s. 424-441.

[201] Ahmed Yusuf Ahmed, Fadel el-Rubaie, Saad naji Jawad, Salman el-Jumaili ve Muthanna el-Dhari., *İhtilalü'l-Irak ve Tedaiyyatihi Arabiyyen ve İklimiyyen ve Devliyyen,* Merkezü Dirasati'l-Vahdeti'l-Arabiyye, Beyrut, 2004, s. 419.

Dışişleri Bakanı Abdullah Gül'ün (o dönemde Dışişleri Bakanı ve sonrasında Türkiye'nin Cumhurbaşkanı) Temmuz 2003'te ABD'ye yaptığı ziyaret, iki taraf arasındaki buzları eritme girişiminin ilk adımlarını oluşturuyordu. Bu ziyarette, ABD eski Dışişleri Bakanı Colin Powell, Türk mevkidaşından, Türkiye'ye 8,5 milyar dolara varan borç taahhüdü karşılığında Irak'ta bozulmuş güvenliği sağlamalarına yardımcı olmak ve Kuzey Irak'taki PKK faaliyetlerine karşı mücadelede koordinasyonun artması için Irak'ta ABD kuvvetlerine lojistik askeri yardım sunmalarını istedi.[202]

Burada Türkler, Türkiye'nin stratejik müttefikini tatmin etmek ve Türk-Amerikan ilişkilerinde önceki döneme geri dönmek için bu defa ise fırsatı kaçırmamak istediler, Ekim 2003'te Türk hükümetinin önerisi üzerine Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin onayı ile Irak'a 10.000 asker göndermek suretiyle Irak'taki "barışı koruma kuvvetlerine" katılmaya hazır olduklarını dile getirdiler.[203] Ancak bu bazı şartlar çerçevesinde gerçekleşecekti:[204]

a) Irak'taki Türkmenlere haklar vermek.

b) Irak'ta federal bir sistemin ortaya çıkmasını önlemek.

c) Milisler ve Kürt Peşmerge güçlerinin silahlarını bırakması.

d) Irak'ın birliğini ve egemenliğini korumak ve bunun için birleşik bir bütçe oluşturmak.

e) PKK'nın Kuzey Irak'taki faaliyetlerine son vermek için ortaklaşa hareket etmek.

---

[202] Dehham Muhammed el-Azzavî, *el-İhtilalü'l-Amrikî li'l-Irak ve Ebâdü'l-Fedraliyyeti'l-Kürdiyye*, ed-Daru'l-Arabiyye li'l-Ulum, 1. Bsk., Beyrut, 2009, s. 147-148.

[203] Bill Park, "Strategic Location, Political Dislocation: Turkey, The United States and Northern Iraq", *MERIA*, vol. 7, No. 2, June 2003, p. 14.

[204] Behnan, *Mevkıfu'l-Hukumeti't-Türkiye min Tatavvurati'l-Ehdas fi'l-Irak 2003-2006*, s. 83. Aynı konu hakkında bkz. Abdülazim Muhammed Hanefi, "İrsalü Kuvvat Türkiyye ile'l-Irak ve Termimü'ş-Şeraketi'l-İstiraticiyye el-Amrikiyye-et-Türkiyye", *Mecelletü's-Siyasetü'd-Devliyye*, Merkezü'l-Ehram li'd-Dirasati's-Siyasiyye ve'l-İstiraticiyye, S. 154, 2004, s. 140; Ayrıca bkz. Nuaymî, *el-Alakatü'l-Irakıyye –et-Türkiyye*, s. 444.

f) Türkiye'nin birliklerinin görevlendirildiği alanlarda özel bir ağırlığa sahip olması.

g) Güney Irak'ta konuşlandırılan Polonya kuvvetleri örnek alınmak suretiyle Türk kuvvetlerini de mali olarak desteklemek, ancak Türkiye'nin Irak'a askeri kuvvet göndermeye verdiği olumlu yanıt, herhangi bir ülkenin uluslararası çerçevede Irak'a asker göndermesi ile ilgili herhangi bir madde içermeyen 14 Ağustos 2003 tarihli 1500 no'lu Güvenlik Konseyi kararı ile engellendi. Türkiye'nin yanıtı, Irak eski geçişi yönetim meclisi, Irak halkının çoğunluğunun yanı sıra, Kürtler tarafından da şiddetle reddedildi. Bunun komşu ülkelerin Irak'ta etnik mülahazalar, dini ve mezhepsel hassasiyetlere bağlı özel emelleri olduğu gerekçesiyle Irak'ın iç işlerine açıkça karışma olarak gördüler.[205]

Türk-Amerikan ilişkileri, Türk parlamentosunun 1 Mart 2003 tarihli tezkereyi reddetme kararı sonrası bir miktar gerilime tanık olmuşsa da, bununla birlikte, bu ilişkiyi düzenleyen husus, her iki tarafın da aralarındaki stratejik ortaklıktaki farklılıklarını etkilememeye özen gösterdiğini doğrulamaktadır. Bu ise, ortak vizyon belgesini imzalamalarına neden oldu.[206]

Dışişleri eski Bakanı Abdullah Gül (sonrasında Türkiye'nin Cumhurbaşkanı) tarafından Temmuz 2006'da imzalanan ortak belge, Parlamentonun ABD askerlerini yerleştirilmesi ile ilgili red kararı sebebiyle meydana gelen gerginlikten sonra ikili, bölgesel ve uluslararası konularda etkili bir işbirliğini sağlamak için sağlam temellere dayanan bir ortaklık ve yol haritasına daha yakın olduğunu açıklandı. Washington,

---

[205] Behnan, age., s. 83.

[206] Belge, bunlardan en önemlisi olan pek çok maddeyi içeriyor: Ortadoğu'da demokrasiyi destekleyerek barış ve istikrarı teşvik etmek, Arap-İsrail çatışmasına yapıcı bir çözüm bulmak, birleşik bir Irak'ta istikrarı desteklemek, İran nükleer programına ilişkin krizi çözmek için girişimleri desteklemek, Karadeniz, Kafkasya, Orta Asya ve Afganistan'da istikrarı ve demokrasiyi desteklemek ve bir çözümü desteklemek. Kıbrıs'taki fuar, Kıbrıslı Türklerin izolasyonunu kaldırıyor, Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne katılma çabalarını destekliyor, terörle, özellikle de PKK ile mücadele ediyor ve dinler ve kültürler arasında anlayış ve hoşgörüyü teşvik ediyor. Bu belgeler hakkında detaylı bilgi için bkz. Onur Erim, *Nizam ÜL-hüküm EL-rieasi: İzafet Türkiye ele Enzimetül Hüküm* EL-demokrati, Rüye Türkiyye, C. VI, S. 2, 2017, s.184-186.

2003 yılında başlayan soğuk havaya son vererek PKK'nın kuzey Irak'taki faaliyetlerine göz yumdu.[207]

Bu belgenin şu gerçeği teyit ettiğini söyleyebiliriz, şöyle ki: iki ülke arasındaki ilişkiler ne kadar gergin olursa olsun, ancak her ikisi de birbirlerine ihtiyaç duymaktadır, özellikle Türkiye'nin PKK konusu ve ABD'nin Kuzey Irak'ta Kürt devletinin kurulmaması konusunda ABD'ye ihtiyacı vardır. Aynı şekilde Türkiye'nin AB üyeliği konusunda ABD'nin desteğine ihtiyacı vardır.

Soğuk Savaş sonrası Türkiye, Amerika ile uyumlu bir politika izlemiştir. Orta Doğu'da kendi başına hareket etmesini ise riskli görerek bu niyetini ertelemeyi daha anlamlı bulmuştur. Fakat 2003 yılında Amerika'nın Irak'a müdahalesi iki devlet arasındaki ilişkileri olumsuz etkilemiştir. ABD Türkiye'nin 1 Mart tezkeresini mecliste kabul etmemesine sert tepki göstermiştir. Hâlbuki Türkiye Birinci ve İkinci Körfez Savaşları'nda Amerika'yla işbirliği yaparak gerektiğinde teknik destek de vermişti. Çekiç Güç ve Keşif Güç kapsamında askeri destek vermekten de çekinmeyerek, ekonomik olarak kedi zararına olmasına rağmen ABD'nin Irak ambargosu kararına uymuştu. [208] ABD, 1 Mart Tezkeresi sonrası Kuzey Irak'taki Kürt gruplarla işbirliği yaparak Türkiye'ye ihtiyacı olmadığı izlenimini yaratmıştır. Türkiye'nin ise Kuzey Irak'taki terör, Türkmenler gibi konularda endişeleri daha da fazlalaşmıştır.

2.2.2.2. Avrupa Birliği Faktörü

Avrupa Birliği, Irak'ın ABD tarafından işgali sonrası Irak'ın toprak bütünlüğünün korunmasını, işgale bir an önce son verilmesini, Irak'ın egemenlik haklarının zedelenmemesini, Irak'taki tüm grupların Irak ile ilgili kararlara dâhil olması gerektiğini, Irak'ta güven ortamı ve demokrasinin tesis edilmesi gerektiğini savunmuştur.[209]

---

[207] Allâm, agm., s. 20. Ayrıca bkz. Fuller, age, s. 221-222.
[208] İdris Bal, "Türkiye-ABD İlişkileri ve 2003 Irak Savaşı'nın Getirdikleri", (Der: İdris Bal*), 21. Yüzyılda Türk Dış Politikası,* 2. Baskı, Nobel Yayıncılık, Ankara, 2004, s. 155-159.
[209] Erkan Ertosun, "AB Ortak Dış Politikası: Irak'ın Yeniden İnşası Örnek Olayı*", Uluslararası Hukuk ve Politika,* Cilt: 10, Sayı: 39, 2014, s. 21.

Aynı dönemde Türkiye'de ise AKP'nin iktidara gelmesiyle birlikte Avrupa Birliği'ne üyelik sürecine hız verilmiştir. Türkiye de Irak'ın toprak bütünlüğünü savunan açıklamalarıyla ırak konusunda Avrupa Birliği ile paralel görüşte olmuştur. Türkiye'nin ABD ile Irak işgalinde işbirliği yapmak yerine bölgesel bir aktör olarak bölge istikrarının sağlanması yönünde bir politika izlemesi, gerek komuşu devletler gerekse Batılı devletler nezdinde imajını olumlu yönde etkilemiştir.[210] Bu doğrultuda Türkiye'nin Avrupa Birliği üyelik sürecini ve müzakerelerini Irak politikasındaki tutumu pozitif katkı sağlamıştır denebilir.

ABD'nin Irak'ı işgalinden sonraki süreçte Türkiye, terörle mücadele, etnik çatışmaların ve istikrarsızlığın sonlandırılması gibi konularda bölge ülkeleriyle diplomatik girişimlerde bulunarak yapıcı bir rol üstlenmiştir. Türkiye'nin Irak bütünlüğünü savunmasında kendi sınır güvenliğini koruma gayesi yatmaktadır. [211] PKK'nın Avrupa Birliği terör örgütleri listesinde yer aldığı düşünülecek olursa, Türkiye'nin bölgede PKK konusundaki faaliyetlerinin AB ile uyumluluk arz ettiği söylenebilir.

Diğer taraftan 2011 yıllı Arap Baharı ve sonrasında tablo değişmeye başlamıştır. Nitekim Orta Doğu ve Arap ülkelerinde halk ayaklanmaları ile birlikte istikrarsızlıklar, terör faaliyetleri, uluslararası göçler, etnik çatışmalarda artış yaşanmıştır. [212] Avrupa Birliği Orta Doğu'nun içine düştüğü bu durumun aktif olarak içinde yer almaktansa uzağında durmayı çıkarlarına uygun görmüştür. Türkiye'nin Avrupa Birliği üyeliğin kabulü ise daha da uzak bir ihtimal haline gelmiştir. Çünkü Avrupa Birliği, Türkiye'yi üyeliğe alarak Orta Doğu'daki sınır güvenliğinin olmadığı ülkelerle komşu olmaktan çekinmiştir. [213]

Türkiye, Avrupa Birliği üyelik ekseninden gitikçe uzaklaşmaya, bu konuda çaba dahi göstermemeye başlamıştır. Suriye, İran ve asıl konumuz olan Irak ile ilişkilerinde

---

[210] Uslu, agm., s. 157.
[211] AB Genel Sekreterliği, "Türkiye'nin Üyeliği Perspektifinden Kaynaklanan Hususlar", http://www.mfa.gov.tr/data/AB/etki_degerlendirme.pdf, (25.05.2020), s. 5.
[212] Tarık Oğuzlu, "Türkiye ve Avrupa Birliği İlişkilerinde Arap Baharı'nın Etkisi", Ortadoğu Analiz, Cilt: 4, Sayı: 48, s. 24-25.
[213] Efe Çaman, Kenan Dağcı, "Avrupa Birliği-Türkiye İlişkilerinde Türk ve Türkiye İmajı", *10th International Conference on Knowledge, Economy and Management,* s. 1101.

yumuşak güce dayalı bir dış politika izlerken, dış politika söylemleri de sertleşmeye başlamıştır.[214] Bunda Kuzey Irak'ta Kürt grupların etkinliği, sınır güvenliğinin tehlikeye düşmesi, Avrupa Birliği'nden ümidi kesmesi, bölge politikalarında aktif olarak rol oynamak sitemesi gibi nedenlerin etkili olduğu söylenebilir.

Neticede Türkiye'nin üyeliik müzakerlerinin başladığı 2005 senesinden günümüze reform sürecinin gittikçe yavaşladığı, Türk kamuoyunda Avrupa Birliği üyeliği konusunda algının negatif yöne kaydığı, Avrupa Birliği'nde de Türkiye karşıtı duygu ve düşüncelerin ağırlık kazanmaya başladığı söylenebilir.[215] Geçtiğimiz süreçte Türkiye, Avrupa Birliği ile uyum süreci adına dış politikasında ve dolayısıyla Irak politikasında Avrupa Birliği ile aynı eksende ilerlerken, bölgesel gelişmeler ve Avrupa Birliği'nin bölgeye dair politikalarındaki değişimler üzerine Avrupa Birliği'ni hiç hesaba katmayan bir politika izlemeye başlamıştır.

2.2.2.3. Rusya Faktörü

AKP'nin iktidara gelmesinden bu yana Türk-Rus ilişkilerinin gelişimi hakkında çalışmamızın bu aşamasında bahsedecek olursak, 2003 ile 2008 yılları arasında iki ülke arasındaki ilişkiler en büyük yakınlaşmaya tanık olduğunu söyleyebiliriz. İki ülke arasındaki ilişkinin "altın çağı" ve iki taraf arasındaki ilişkinin dönüm noktası olarak nitelendirmek hatalı olmaz. Nitekim ABD kuvvetlerinin Irak'taki savaşlarında Türk topraklarını kullanmalarına izin vermeyen 1 Mart 2003 tarihli tezkere bunun belirleyicisi olmuştur.

Bu olay, Türkiye ile ABD arasındaki ilişkilerin ilk başta bozulmasına neden olmuş, buna karşılık Türkiye ile Rusya Federasyonu arasındaki ilişkilerin gelişimini hızlandırmada önemli bir etken oldu.[216] Bu dönemden önce, yani 1990'lı yıllarda ise Rusya zaman zaman Kuzey Irak'taki Kürtleri destekleyerek, Türkiye'ye karşı baskı olarak kullanmaya çalışmıştır. Bu dönemde Çeçenistan'ın bağımsızlık için Rusya ile çatışması ve yaşanan olaylarda Türkiye'nin Çeçenistan'a destek vermesinin önüne

---

[214] Oğuzlu, agm., s. 26.
[215] İlter Turan, *Turkey's Dimuntive Democracy*, (German Marshall Fund of the United States, on Turkey Analysis, 19 November 2012).
[216] Muharrem Ekşi, *Fi Asya'l-Vüsta ve Kavkaz Temin li Cusûri't-Taka (Türkiya Beyne Tahdidati'd-Dahil ve Rehanat'l-Haric* adlı kitaptan*)*, Merkezü'l-Cezire li'd-Dirâsât, Katar, 2010, s. 201.

geçmek ve Türkiye'ye gözdağı vermek için Rusya Kuzey Irak'taki Kürt grupları desteklemiştir.[217]

2003 sonrasında ise Irak'ın toprak bütünlüğünün korunması zarureti Türkiye ile Rusya arasındaki görüş ve çıkarların uyuşması konusunda önemli bir etkiye sahip olmuştur. Türkiye ile Rusya Federasyonu arasındaki ilişkilerin gelişmesinin önünü açan önemli unsurlardan biri, son yıllarda beklenenin üzerinde gerçekleşen ikili ticaret ilişkileriydi.[218] Moskova bugün Almanya'dan sonra dünyadaki ikinci en büyük Türk malı ithalatçısıdır ve Türkiye, inşaat alanında Rusya'da 6 ila 12 milyar dolar arasında yatırım yapmıştır. Başbakan Erdoğan'ın 2005'te Moskova'ya yaptığı gezisinde, inşaat, perakende satış, bankacılık işlemleri, telekomünikasyon ve diğer sektörlerde fiilen ikili ticareti genişletme isteği ile 600 Türk iş adamı eşlik etmiştir.[219] Türkiye ile Rusya arasındaki ticaret hacminin 2003'te yaklaşık 6 milyar dolar olarak gerçekleşmesinin ardından 2004'te 10 milyar dolara, 2005'te 15 milyar dolara, 2006'da 20 milyar dolara, 2008'de ise yaklaşık 25 milyar dolara yükselmiştir.[220]

Diğer taraftan uluslararası ortamda ikili ilişkilerin gelişmesi için oldukça uygundu. 2003 Irak işgali sonrası yaşanan gelişmeler ve 1 Mart Tezkeresi'nin TBMM'den geçmemesi ABD karşısında her zaman etkin bir kuvvet olma gayretinde olan Rusya'nın gözünden kaçmamıştır. ABD'nin Irak üzerinden Orta Doğu'da hakim güç olma çabası karşısında bölgedeki dengeleri kendi lehine çevirmek isteyen Rusya doğal olarak Türkiye'yi kendi safına çekmek istemiştir.[221] Burada Rusya Türkiye'yi düşündüğü için değil kendi çıkarlarına uygun düştüğü için böyle bir yol takip etmiştir. Çünkü Suriye'yi zaten kendi safına çekmeyi başaran Rusya bunlara, Türkiye'yi, Irak'ı

---

[217] Silleli, age., s. 24.
[218] a.e., a.y.
[219] Soner Cagaptay and Nazlı Gencsoy, *İmproving Turkish – Russian Relations: Turkey's New Foreign And İt's İmplications For The United States*, Washington D.C, Washington İnstitute For Near East Policy, January 2005, p. 18.
[220] Türkiye-Rusya ekonomik ilişkileri hakkında detaylı bilgi için bkz. Farida Khamzaeva, *Türkiye-Rusya Ekonomik İlişkilerinde Yeni Dönem: Karşılaştırmalı Bir İnceleme* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019, s. 75-81.
[221] Mithat Çelikpala, "Bugüne Tarih Olarak Bakmak: Türkiye-Rusya İlişkilerinin Serencamı ve Geleceği", *Ekonomi ve Dış Politika Araştırmalar Merkezi,* Sayı: 5, 2019, s. 8.

ve İran'ı da ekleyerek Batılı devletler ve özellikle ABD karşısında Orta Doğu'nun yeniden şekillenmesinde baş aktör olmak istemiştir.[222]

Dönemin Rusya Devlet Başkanı Putin'in 5 ve 6 Aralık 2004'te Türkiye'ye yaptığı ziyaret 1973'ten bu yana devlet başkanlığı düzeyinde yapılan ilk ziyaret olup iki ülke arasındaki ilişkileri geliştirmek için hangi yolun kullanıldığını göstermektedir. Ziyaretin sonunda iki ülke arasında ortak bir bildiri imzalanmış ve ardından Türkiye Başbakanı Recep Tayyip Erdoğan Ocak 2005'te Moskova'yı ziyaret etmiştir. 2004 ve 2005 arasında, iki taraf arasındaki karşılıklı diplomatik ziyaretlerin sayısı 6'ya ulaşmıştır. Bu rakam ilişkilerin önceki aşamalarıyla karşılaştırıldığında ilerlediğini göstermektedir.[223]

Irak'ın işgaline karşı Rusların itirazı stratejik ve ekonomik hususlarla ilgiliydi. Rusya'nın tavrı, ABD'nin Irak'ı işgal etmesinin stratejik sonuçları korkusundan kaynaklanıyordu. ABD'nin sonrasında gerçekleştirmeye çalıştığı hedeflerinin doğası ve ABD'nin Irak'tan sonra diğer bölgeleri, özellikle İran, Orta Asya, Hazar Denizi ve Güney Kafkasya'yı da içerecek şekilde savaşa devam edeceği konusundaki endişeleri bir tarafa Rusya, kendi güney sınırına yakın devasa ABD kuvvetlerinin varlığından endişe duyuyordu. Aynı şekilde bu savaşın ABD'nin küresel stratejisini yeniden gözden geçirme konusunda bir başlangıç olacağından ve savaşın Washington'un Irak ve Körfez petrolüne tahakküm etmesine ve ardından küresel petrol piyasasını kontrol etmesine yol açabileceğinden endişe duyuyordu. Rusya ayrıca, ABD'nin Irak'taki

---

[222] İhsan Çaralan, "Rusya'nın Gölgesinde Irak-Türkiye İlişkileri", Evrensel, https://www.evrensel.net/yazi/78229/rusyanin-golgesinde-irak-turkiye-iliskileri, (27.05.2020).

[223] Bülent Aras, Turkish-Russian Relations and Eurasias Geopolitics, Global Politician, http://www.globalpolitician.com (14.02.2019).
AKP'nin iktidara gelmesinden ve karşılıklı diplomatik ziyaretlerden sonra Türk-Rus ilişkilerinin gelişimi bağlamında, Rusya Devlet Başkanı Vladimir Putin 6 Ağustos 2009'da Türkiye'yi ziyaret etti ve iki taraf, iki ülke arasında petrol, gaz ve nükleer enerji alanlarında işbirliğini geliştirmeyi amaçlayan bir dizi belge imzaladı. Rusya Devlet Başkanı Dmitry Medvedev ve Türkiye Başbakanı Erdoğan, Medvedev'in 12 Mayıs 2010'da Türkiye'ye yaptığı ziyareti takiben, iki ülke düzeyinde, ilişki geliştirme stratejisini ana hatlarıyla belirleyecek ve siyasi, ticari, ekonomik, kültürel ve insani işbirliği alanındaki büyük projelerin uygulanmasını koordine edecek bir işbirliği konseyi kuruldu. 12 Mayıs'ta iki ülke, vizelerin karşılıklı iptali için bir anlaşma imzaladı. Anlaşmaya göre iki ülkenin vatandaşları en fazla 30 günlük vizesiz süreden faydalanabilirlerdi.
Türk Hükûmeti Siyasi Yapısı ve AKP Hükümeti dönemde Dış Değişkenler - 2000 – 2009 yılları arasında Türk - Rus İlişkilerinde Ekonomik Boyut hakkında detaylı bilgi için bkz. http://www.regionalstudiescenter.net.

savaşının Ortadoğu'daki stratejik denge üzerindeki yansımaları konusunda da endişeliydi.[224] Gerçekten de, Rusya'nın kaygıları haklıydı, çünkü ABD işgalden sonra ilk icraat olarak Irak'taki Rus çıkarlarına darbe vurdu. ABD Savunma Bakanlığı tarafından Mayıs 2003'te atanan Irak Petrol Bakanlığı'nın ABD'li danışmanı Philip Carl "Irak'ın eski rejimi ile Rus, Fransız ve Çin petrol şirketleri arasında imzalanan mevcut petrol sözleşmelerinin geçersiz sayıldığını ve onların yeniden müzakere edileceğini" duyurdu.[225]

Türkiye'nin Irak'a siyasi karar vermesinde etkili bir uluslararası faktör olarak Rusya ve Orta Asya'daki Türk Cumhuriyetleri 2003'ten bu yana Türkiye'nin hükümet politikasıyla ortaya çıkmıştır. Ankara şimdi ise uzak ve yakın çevresinde bir güvenlik kaynağı olma yolunda ve devlet doksanlı yıllarda olduğu gibi bir köprü değil merkez olmak istiyor. Bu sonuç Türkiye'nin bölgesel konumuna yansıyor ve özellikle Irak'ta bölgesel olarak rolünü güçlendiriyor. Türkiye'nin konumu belirginleşmiş olup uluslararası toplum ya da bölgesel çevre pek çok tarafça tartışmalı olan Irak'taki İran rolü ve etkisinde olduğu gibi, Türkiye'nin rolü hakkında olumsuz konuşmuyor.

Öte yandan 2010 yılı sonrasında Rusya ile ilişkilerin gittikçe gerilediği, dış politikada sert söylemlerin hâkim olmaya başladığı görülmektedir. Türkiye ile Rusya arasında dış politikada görüş ayrılıkları ortaya çıkmaya başlamıştır. Örneğin Kuzey ırak'ta yapılan bağımsızlık referandumunda Türkiye'nin tavrı oldukça sertken, Rusya'nın tavrı yumuşak olmuştur. Bağımsızlık sonrası hemen Rusya'nın Irak Bölgesel Kürt Yönetimi (IKBY) ile enerji antlaşmaları imzalaması da manidardır.[226]

Sonuç olarak Türkiye'nin Irak ile ilişkilerinde Kuzey Irak'ta terör örgütünün etkinliği, sınır güvenliği, bir Kürt Devleti'nin kurulması ihtimali gibi konular belirleyici olmuştur. Türkiye, geçmişten bugüne bakıldığında bu konulardan asla taviz

---

[224] Rusya-Putin es-Say vera'l-Mekanetü'l-Mevkude, et-Takiri'l-İstiraticî el-Arabî 2004-2005, Merkezü'l-Ehram li'd-Dirasati's-Siyasiyye ve'l-İstiraticiyye, Kahire, 2005, s. 7.

[225] Ahmed İbrahim Mahmud, "el-Iraku'l-Cedid fi'l-İstiraticiyyeti'l-Amrikiyye li'ş-Şarku'l-Evsat", *Mecelletü's-Siyaseti'd-Devliyye,* Merkezü'l-Ehram li'd-Dirasati's-Siyasiyye ve'l-İstiraticiyye, S. 154, Kahire, Ekim 2003, s. 115.

[226] Emre Erşen, "2018'de Türkiye-Rusya İlişkilerinde İşbirliği ve Sorun Alanları", Anadolu Ajansı, https://www.aa.com.tr/tr/analiz-haber/2018-de-turkiye-rusya-iliskilerinde-isbirligi-ve-sorun-alanlari/1021383, (27.05.2020).

vermemiştir. Türkiye'nin Irak ile ilişkilerinde hassas olduğu konuların tersine politika izleyen bölgesel ve uluslararası güçlerle ise genellikle ilişkilerinin bozulduğu görülmektedir. Çünkü Irak, Türkiye'nin sınır komşusudur ve hassas olduğu noktalarda dış güçlere karşı tavizkar davranması güvenlik bunalımına düşmesini kaçınılmaz kılacaktır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
SORUNLAR EKSENİNDE TÜRKİYE – IRAK İLİŞKİLERİ

3.1. Türkmen Sorunu

3.1.1. Türkmenlerin Siyasi Durumu

Türkmenler Irak'taki Oğuz kabilelerinden doğan etnik bir gruptur. Genel olarak Kuzey Irak'ın Kerkük, Celûlâ, Saadiya, Selman Bek, Amerli, Dakuk (Tovuk) ve Tuzhurmatu yerleşim yerlerinde ikamet etmektedirler. Türkiye ile kültürel ve dilsel ilişkilerde ortaktır. Irak Türkmenleri, Mezopotamya'ya çeşitli Türk göç dalgalarının türleri olup tarihleri miladi VII. yüzyıla kadar uzanır. Irak'ta özellikle yaşadıkları bölgelerde, Türkmenlerin sayısı konusunda kesin istatistikler yoktur. Ancak Irak'ta farklı zamanlarda yapılan istatistikler % 15-20'lik Bölgesel Kürt Yönetimi bölgesinin oranından sonra Türkmenlerin oranının Irak halkının % 9'unu oluşturduğunu gösteriyor.

Türkiye-Irak ilişkilerinin konusu yukarıda belirtilenlerle sınırlı değildir; ancak en az bölgesel ve uluslararası forumlarda Kerkük ve Türkmen meseleleri Türkler nezdinde mevcuttur.

Türkiye kendisini komşu ülkelerdeki Türk etnik kökenli azınlıkların haklarını savunmakla sorumlu addediyor. Bu eğilim, dış politikasında, Türkmenlerin Irak'ta var olmalarına yönelik bir yaklaşımı temsil ediyor[227] ve bu, Türkiye'nin Türkmen Konferansını Kasım 2000'de Erbil'de yapması için destek ve cesaretlendirmede ortaya çıktı. Konferans on gün sürdü ve Türklerin resmi katılımıyla dikkat çekti. Türkiye, Kürt devleti kurulması durumunda Türkmen etniğinin varlığının tehlikeye girebileceği konusundaki endişelerini sürekli dile getirmiştir. 1991'de ikinci Körfez Savaş ve bunu izleyen dönemde Türkmenlerin koşullarına önem verildi ve siyasi geleceği hakkında

[227] Türkiye'nin Irak Türkmenlerine yaklaşımı hakkında detaylı bilgi için bkz. Mahir Nakib, "Irak Türkmenlerinin Meseleleri", *Avrasya Dosyası: Üç Aylık Uluslararası İlişkiler ve Stratejik Araştırmalar Dergisi,* C. III, S. 1, Ankara (İlkbahar) 1996, s. 40.

konuştu, ancak en azından 1990'dan önce medyada Türkmenler konusu ele alınmadı.[228]

Türkiye, İkinci Körfez Savaşı'nın ardından ve Irak'taki rejimin sürekliliği veya değişmesi ile ilgili olasılıkları gündeme getirdiğinde, Türkiye'nin Irak'taki yönetim biçimi ve politik sistemi oluşturan milletler arasındaki ilişkilerle ilgili tutumunu netleştirdi. 1991 yılında Türkiye Dışişleri Bakanlığı, Türkiye'nin Irak toplumunun ana bileşenlerinden biri olarak özellikle Türkmenler olmak üzere diğer milletlere ve gruplara karşı herhangi bir etnik grubu destekleyen yeni bir rejimin kurulmasını kabul etmeyeceğini dile getirdi. Ancak, mevcut gerçeklik çok boyutlu birçok gelişmeyi etkiledi.

Kuzey Irak'ın Kürt bölgeleri iki büyük Kürt partisinin kontrolündeydi. Bunlar Mesud Barzani liderliğindeki Kürdistan Demokrat Partisi (KDP) ve Kuzey Iraklı Celal Talebani liderliğindeki Kürdistan Yurtseverler Birliği (KYB) idi. İkisi de 1991 sonrası dönemde, iç ve dış nedenlerle Türkiye'ye açıldı ve Türkiye onları açıkça veya dolaylı bir şekilde destekledi. Buna karşılık, Türkmenlerin Kuzey Irak'taki varlığına ve siyasi çalışmalar yapmasına izin verdiler ve onların söz konusu varlığına son vermediler. Türkiye'nin Irak Kuzey bölgesiyle meşgul olması Türkmenlerin varlığı değil, Kürtlerin bir devlet kurmaları, hatta federal bir devletin Türkiye'deki Kürtlerin varlığına yansımalarıydı.[229] ABD ve yukarıda belirtilen iki büyük Kürt partiden, Irak ve Türkiye'deki Kürt meselelerinin birbirine ilişkilendirmeleri hususunda garanti ve güvence almaya çalıştı. Ancak Türkiye, genel olarak Irak'ta Türkmenlerin varlığı konusunu gündeme getirmeye devam etti ve Irak'ın siyasi geleceği ile ilgili herhangi bir formüldeki siyasal haklarının artırılması ve Irak'taki Türkmenlerin durumunun zayıflığının farkında olunmasını, Irak'ın birliğine vurgu yaparak Türkmenler de dâhil olmak üzere diğer etnik grupların durumunun iyileştirmesini dile getirdi.[230]

---

[228] Allaf, "es-Suluku's-Siyasi el-Harici et-Türkî Ticaha'l-Irak Bade't-Tasi min Nisan 2003 (09 Nisan 2003)", s. 37-38.

[229] Razî Muhsin Davud, "Tatavvuru'l-Alakati'l-Irakıyye-et-Türkiyye", *es-Sabah el-Irakıyye Gazetesi*, Menşurat ARAS, 04 Temmuz 2008; Gazvan Hadi, "el-Alakatü'l-Irakkıye-et-Türkiyye Beyne'l-Feragı'l-İdeoloji ve'l-Kemaliyyetü'l-Uurubiyye", *es-Sabah el-Irakıyye Gazetesi*, 26 Ağustos 2006.

[230] Livera Luktiz, *el-Irak ve'l-Bahs ani'l-Huvviyeti'l-Vataniyye*, çev. Dilşad Miran, Menşurat ARAS, Erbil, 2006, s. 63-65.

Bununla birlikte, Türkiye'nin Irak'a yönelik dış politikasında en belirgin mesele Kerkük meselesidir. Buna iki faktör etkili olmuştur. Birincisi şehirdekilerin çoğunun Türkmenlerden oluştuğu tahmin edilmektedir. İkinci faktör ise, Türk Misak-ı Milli'nin 1. maddesi ile ilgilidir.[231] I. Dünya Savaşı'nın sona ermesinden sonra, Osmanlı Türkleri, çağdaş Irak ve Suriye devletlerinin kurulmasından sonraki Osmanlı devleti sınır çizgisinin, koalisyon kuvvetlerinin Modros[232] ateşkesinden önce işgal edemediği Osmanlı Devleti'nin toprakları olduğunu anladılar. 30 Ekim 1918'de itilaf devletlerle Osmanlı Devlet'i arasında yapılan ateşkes anlaşması sırasında, İngiliz kuvvetleri, 18 mil güneyde Musul'un eteklerine ulaşmıştı. Ayrıca söz konusu kuvvetler o sırada Musul eyaletine bağlı bulunan Kerkük, Erbil ve Süleymaniye'yi işgal etmemişlerdi. Türkler ateşkesten sonra Musul'u işgal eden İngiliz kuvvetlerine karşı çıkarak kanunsuz bir iş yaptıklarını dile getirip ve Mondros Antlaşması koşullarının ihlali olarak gördüler.

10 Ağustos 1920'de İtilaf Devletleri ve Osmanlı Devleti hükümetinin temsilcileri, Osmanlılar tarafından reddedilen Sevr (Sèvres) Antlaşması'nı imzaladılar. Bu anlaşmada, doğuya doğru Suriye Türkiye sınırından Musul vilayetinin kuzey sınırının son noktasına kadar uzanan ve İmadiye'nin (Amadiye) güneyini ve daha sonra da Türkiye-İran sınırının buluşma noktasına kadar doğuya geçen Irak-Türkiye sınır çizgisini belirlenmektedir. Ardından itilaf devletleri ile Türk hükümeti arasında 1923 Temmuz'unda imzalanan Lozan Antlaşması çerçevesinde Türkiye ile Irak arasındaki sınırın tespit edilmesi amacıyla, Türkiye ile Irak'ın garantörü olan İngiltere arasındaki dostane bir düzenlemede Kerkük'ün de onun bir parçası olduğu Musul'un konumunu belirlemek için itilaf devletlerle Osmanlı devleti arasındaki barış antlaşmasının üçüncü maddesi oluşturuldu. Taraflar dokuz ay içinde bir anlaşmaya

---

[231] Misak-ı Milli, 17 Şubat 1920'de İstanbul'daki Osmanlı Meclis-i Mebusan (Parlamento Vekilleri) tarafından kabul edildi. Misak-ı Milli, Türk bağımsızlık hareketinin ilkelerini somutlaştırmaktaydı. Detaylı bilgi için bkz. Sayim Türkman, *Amerika Birleşik Devletleri'nin Orta Doğu politikası ve Türkiye yansımaları (1919-1973)* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, 2005, s. 23-27.

[232] Mondros Ateşkesi, Müttefiklerle Osmanlı İmparatorluğu arasında 30 Ekim 1918'de Yunanistan'ın Mondros adasının yakınına yerleştirilmiş bir savaş gemisinin üzerinde düzenlenen bir ateşkes anlaşmasıdır. Anlaşma söz konusu ada ismiyle isimlendirilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Elif Dönmez, *Mondros Ateşkes Antlaşması'nın Milli Mücadele'ye Yansımaları* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Nevşehir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012, s. 35-48.

varamazlarsa, konu Birleşmiş Milletlere (Milletler Cemiyeti'ne) sunulacaktı. Anlaşma sağlanamadığı nedeniyle konu Birleşmiş Milletlere taşındı. Bu tarihi belgeler ve diğer gerekçelerle sorunun Birleşmiş Milletler çerçevesinde çözülmesi için bir komite kuruldu.[233]

Öte yandan, ağırlıklı olarak Türkmenlerden oluşan Kerkük, birçok defa Türk yetkililerinin belirttiği gibi, Türk politikasının kırmızı çizgisini oluşturuyordu. Iraklı Kürtler, Kerkük'ü federasyonlarına dâhil etmeyi talep ettiklerinde bu durum Türkiye tarafından Kerkük sorunun Irak yeni anayasasında Iraklılarca çözülmesinin dâhili bir Irak dosyası olarak açılmasının reddedileceği duyuruldu.

Türkiye'nin bu konuda karşılaşabileceği en önemli sorun, bu yöndeki en önemli stratejik amaç olan Kerkük kentinin Irak-Türkiye sınır çizgisinden yaklaşık 300 km olmasında yatmaktaydı. Bu ve diğer nedenlerden dolayı, Türkiye'nin 2003'te Irak savaşı konusundaki tutumu, Türklerin Irak'a yönelmesinin ekonomik, politik ve sosyal çıkarlarını güvence altına almak ve Irak'taki Türkmenlerin marjinalleşmesi ve dışlanmasından korkması açısından çok önem arzetmekteydi. Türkiye her zaman Iraklı Kürt partilerin Kerkük'ü Kuzey Irak Bölgesel Yönetimine eklemesi ve bölgenin başkenti… vs. olacağı konusunda uyarıda bulunurdu. Türkiye Cumhuriyeti eski Başbakanı Abdullah Gül, 2003'teki üçüncü Körfez Savaşı'nın ertesi günü, "Türkiye'nin savaşa girmeyeceğini ve Türk ordusunun buna taraf olmayacağını, ancak bölgesel ve uluslararası sahnede meydana gelecek en kötü senaryolara hazırlanıyoruz" diye ilan etmişti.[234] Türkiye'nin bu tutumu, 1991'deki ikinci Körfez Savaşı ve sonrasında sergilediği önceki tutumlarından farklıydı.[235] Türkiye'nin söz konusu tutumu güvenlik, yerel, bölgesel olmak üzere çeşitli nedenlerden kaynaklanıyordu. Türkiye çok temkinliydi ve Irak'ın parçalanması ve genel olarak Irak ve bölgede oluşacak istikrarsızlıktan korkuyordu. Türkiye Kuzey Irak'ta bir Kürt devletinin kurulmasına karşı sürekli uyarıda bulunuyor ve özellikle de Türkiye'nin politik ve

---

[233] Davud, agm., s. 82. Hadi, agm., s. 73.

[234] Ala İkâb Halef, "Alakatü'l-Irak ed-Devliyye ve İnikasatüha ale'l-Edai's-Siyasi ed-Devlî", Sekizinci Yıllık Bilimsel Konferans Bildirileri, Beytü'l-Hikme, Kısmi'd-Dirasâti's-Siyasiyye, Bağdat, 2012, s. 633.

[235] Nuaymî, *el-Alakatü'l-Irakıyye –et-Türkiyye: el-Vakı ve'l-Müstakbel,* Daru Zahran li't-Tabaa, Amman, 2010, s. 436.

güvenlik durumuna muhtemel olumsuz yansımaları nedeniyle Irak'a yönelik politikasının kırmızıçizgi olduğunu düşünüyordu.[236] Bu durum Türkiye Kürtlerinin ayrılıkçı eğilimini yaygınlaştıracaktı. Bu ise, Türk devletinin güvenliğini ve emniyetini tehdit ediyordu. Türkiye Irak'la ekonomik ilişkilerini güçlendirme konusunda çok istekliydi. Bunu yapabilmek için ticaret ilişkilerin geliştirdiği istikrarlı siyasi, ekonomik ve güvenlikli bir Irak'ı gerektiriyordu. Ayrıca petrol de Türkiye'nin kuzey boru hattından akmaya devam ediyor. Türkiye, 2003'ten bu yana Irak'taki siyasi çıkarlarını ve aşağıdaki hususlar korumaya çalıştı:[237]

1. Türkmen azınlığın korunması, hak ve çıkarlarını savunulması.

2. Bağımsız bir Kürt devletinin ortaya çıkmasını veya başkenti Kerkük olan petrol zengini bir konfederasyon kurulmasını engelleme.

3. PKK'nın tasfiyesi ve kuzey Irak'ta güvenli bir bölge oluşturmasını engelleme.

4. Siyasi çıkarlar sürecini desteklemek ve çeşitli Irak siyasi güçleri arasında diyaloğu teşvik etmek. Bu nedenle Türkiye, Irak'ta güvenlik ve politik istikrarı koruma stratejisi çerçevesinde söz konusu güçlerle olan ilişkisini güçlendirmeyi önemsiyordu.

Irak sahnesindeki bu tarz başarılı gelişmeler ve çeşitli siyasi güçler arasındaki çatışmalar ışığında, Türkiye Cumhuriyeti Genelkurmay eski başkanı Orgeneral Yaşar Büyükanıt uyarıda bulunarak şöyle demişti: "Kürt'lerin Kerkük üzerindeki egemenliği Türkiye'nin etnik ihtilafını körükleyecektir". Ardından dönemin Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanı Abdullah Gül şöyle demişti: "Türkiye'nin Kerkük'e yönelik politikasını herkes biliyor, hiçbir zaman emri vaki tarzında bir Kürt egemenliğine müsaade etmeyeceğiz. Türkiye Irak'ın politik ve bölgesel birliğini desteklemekte ve Irak'ın bölünmesine izin vermemesi gerekmektedir."[238] Türkiye, Kerkük'teki nüfus yapısını değiştirmeyi amaçlayan herhangi bir girişimde bulunmamayı ve "Bağımsız

---

[236] Ramadan Cozen, "Causes and consequences of Turkey out-of-war position in to Iraq war of 2003", *The Turkish Year Book,* Vol. 36, Ankara University, 2005, p. 77-85.
[237] Henri J. Barkey, Turkey and Iraq, The perils and prospects of proximity, special report No. 141, United State İnstitute of Peace, Washington D. C. k Jul 2005, p. 2.
[238] Turkish – Kurdish Dispute Tests, U. S. Strategic Alliances, The Washington Post, 8 May 2007.

Kürdistan"a[239] atıfta bulunacak ifadelerden kaçınmayı talep etmekteydi. Birden fazla uluslararası ve bölgesel forumlar vesileyle Türkiye, Kerkük sorununu Birleşmiş Milletler aracılığıyla çözmesini önerdi. 2007 yılında, Türkiye Cumhuriyeti eski Başbakanı Recep Tayyip Erdoğan, "Irak'taki durumun bu aşamada Türkiye'nin AB üyeliğine göre daha öncelikli olduğunu" belirtti.[240]

Türkiye'nin 1995'te Türkmen Cephesi'nin kurulmasındaki ana rolüne rağmen Türkmenlerin sınırlı ve açıklanmayan politika çerçevesinde ele alınarak Türkiye'nin Kuzey Irak'taki müdahalesini haklı çıkarmak için Türkmen kartını (dosyasını) kullanmaya ve Kürtlerin Kerkük şehrini kontrol altına almasına engel olmaya çalıştığına inanılmaktadır.

Ancak Bununla birlikte, 2003 yılında Irak'ın işgalinden sonra, Türk politikası değişerek Irak'ın güvenliği ve istikrarı yanı sıra Türkmen azınlığın haklarının verilmesi da açıkça talep etmeye başlamıştır. Zira Türklerin bakış açısına göre Irak'ın istikrarı, bir yandan Türkmenlerin Irak'taki siyasi sistemin oluşumundaki rolünün siyasi çıkarları nedeniyle, tüm bölgenin tam anlamıyla istikrarı anlamına gelmektedir. Öte yandan, Türkmen meselesi, Türkiye'ye, Kerkük şehrini Kuzey Irak Bölgesel Kürt Yönetimine ekleme konusunda Kürtlerin arzularına karşı çıkmak için bir bahane fırsatını vermektedir. Öyleyse 2007'de, Türkiye Cumhuriyeti eski Başbakanı Recep Tayyip Erdoğan "Iraklı Kürtlerin kuzey Irak'taki[241] petrol zengini Kerkük kentini kontrol altına almaları halinde, Türkiye'nin sessiz kalmayacağını" söyledi. Türkiye Cumhuriyeti Irak'taki hayati çıkarlarını korumak amacıyla 2008'de "Stratejik İşbirliği Yüksek Konseyi"ni kurmak[242] üzere Irak ile bir anlaşma imzaladı. Söz konusu anlaşmanın Ek B maddesinde açıklandığı üzere Konsey'in görevlerinden biri, her iki ülkenin başbakanının yılda iki kez bir araya geleceği toplantıların düzenlenmek

[239] Turik, Guzlu, Turkey, Northern policy competing perspectives, insight Turkey, Vol. 10, No. 3, 2008, p. 5-22.
[240] Bulent Aras, "The Davutoglu Era in Turkish Foreign Policy", Insight Turkey Vol. 11, No. 3, 2009, p. 138.
[241] Barkey, Special Report, age.., p. 5-22. Ayrıca bkz. Hak Gazv Buhtan, "Mevkıfu'l-Hukumetü't-Türkiyye min Tatavvurati'l-Ahadas fi'l-Irak 2002-2006 fi'l-Irak ve Düveli'l-Civar", Bölgesel Araştırmalar Merkezi, 5. Yıl Bilimsel Konferans, Musul Üniversitesi, 20-21/2006 dönem.
[242] İslam Cevher, Şavi Abdülvehhab, *Siyasetü Türkiya Ticahe'l-Maşrıkı'l-Arabî Irak ve Surya ve Lübnan*, s. 160.

suretiyle Türkmenler ve Kerkük de dâhil olmak üzere iki ülke arasındaki stratejik sorunları tartışmaktır. Söz konusu anlaşma Türkiye Cumhuriyeti'nin Irak'taki hayati çıkarlarının büyük çoğunluğunu korumak için Türk politikasındaki bir eğilimi göstermektedir.

"Musul merkezinin 60 km batısında, Irak'taki en önemli Türkmen yerleşim yerlerinden olan Telafer bulunur. Telefer'in nüfüsü 2008 yılı kasım ayı itibariyle 395.150 kişi olarak tahmin edilmektedir. Telafer'in önemi, Süriye'nin Kürt bölgeleri ile Irak'ın Kürt bölgelerini birbirinden ayırmasından kaynaklanmaktadır. Araplar ve Türmenler ile Türkiye arasında doğrudan ilişkinin kurulabileceği tek alanı oluşturmakta ve stratejik bir koridor olma özelliği taşımaktadır. Irak'ta nüfusun tamamının Türkmen olduğu tek ve en kalabalık yerleşim birimi olan Telafer bu bağlamda Irak'taki Türkmen siyasi varlığı ve kimliğinin en belirgin olarak gözlemlendiği yerdir. Telafer 2014 yılında uzun uğraşlar sonucunda vilayet statüsü kazanmıştır."[243]

"Yoğun Türk nüfusuna sahip olan Kerkük Irak Türkmenlerinin kalbi ve kültür merkezidir. Yalnız şehir merkezinde değil Kerkük'e bağlı nahiye ve köylerin tamamında da Türkmenler çoğunluğa sahiptir. Irak devlet politikası olarak Kerkük'te görev yapacak ve Türkçe bilmeyen memurlara Kerkük halkı ile uyum sağlamları için Türkçe öğrenmeleri sağlanır. Kerkük'ün batısında, Bağdat'tan Musul'a giden yol üzerinde Küçük Zap Nehrinin oluşturduğu Vadide yer alan Altınköprü nahiyesi 27 köyü ile birlikte önemli bir Türkmen merkezidir."[244]

1975 yılına kadarki idari taksimatında Kerkük dört ilçeden oluşmaktaydı. Bunlardan birisi merkez olan Kerkük, diğerleri ise Kifri, Tuzhurmatu ve Çemçemal'dır. 1970'li yıllardan sonra Tuzhurmatu, Kerkük'ün Araplaştırma politikası neticesinde Selahattin iline bağlanmıştır. Günümüzde ise Dibis, Dakuk (Tovuk), Havice ve merkez Kerkük ilçesi olmak üzere dört ilçeden meydana gelir.

---

[243] Usama Kemali-Ammar M. S. Sinjar, *Irak Yönetimi Altında Türkmenler (1918-2003),* Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2017, s. 17-18.
[244] Usama Kemali-Ammar M. S. Sinjar, s. 21-22.

Kerkük Irak'ın küçük bir minyatürü şeklinde resmedilir. Irak Türkmenleri Havice hariç diğer ilçelerde yoğunlukla yaşamaktadır.[245]

Mezhepsel yönden bakıldığı vakit, şehir merkezindekiler genellikle Sünnidir. Kerkük'e bağlı yerlerde hem Şii-Caferilik (Tuzhurmatu, Tavuk) hem de Sünnilik-Şiilik (Altunköprü, Tazehurmatu) beraber görülmektedir. Şii Türkmenlerin örf ve adetleri, kltürleri kendilerine özgüdür. Ancak, son dönemde IŞİD'in ortaya çıkması ve buna karşın Şii milis güçleri Haşdişabi'nin nüfuz kazanmasıyla, ülkede mezhepsel aidiyet belirleyici bir hâle gelmiştir. Bu durum, Şii Türkmenlerin kısmen politize olmalarına yol açmıştır. Bununla birlikte, aralarında Türklük şuuru oldukça güçlüdür. Anadolu Türk kültürünün bir yansıması olarak, Bektaşilik Kerkük ve çevresinde varlığını sürdürmektedir.[246]

İlk olarak Irak radyosu 1932 yılında kuruldu ve 1936 yılında düzenli olarak yayın faaliyetlerine başladı. Radyonun yayın dili Arapça idi. Daha sonra Kürtçe, Süryanice ve Türkmence yayınlarına da başladı. Fakat Türkmencenin programda yer alması 1959 yılını bulmuş ve günlük yarım saat olarak ilk yayınını yapmıştır.[247]

Irak Türkmenlerinin ilk sivil toplum örgütü olan Irak Türkmenleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği 9 Kasım 1959'da kuruldu. Dernek, Irak Türkmenlerinin tanınmasında önemli rol oynamasının yanı sıra zaman zaman siyasi çalışmalarda da bulunmuştur. 1980-1990 yılları arasında Baas rejimi altında Irak Türkmenlerinin karşılaştığı zor durumlarda milletin sesi oldu.[248] Daha sonra 28-30 Ağustos 1960 tarihleri arasında Kerkük'te Türkmen öğretmenler tarafından Türkmenlerin Kültürel haklarını elde etmek için eğitim kongresi düzenledi. Diğer yandan Türkmen Kardaşlık Ocağı kurularak sosyal ve kültürel alanlarda hizmet etmek için Kardaşlık dergisi çıkartıldı.[249] Bu gibi etkinliklerle Irak Türkmenleri kültürlerini devam ettirmenin yolunu arayarak günümüze kadar mücadelelerini sürdürmüşlerdir.

---

[245] Soner Doğan, "Irak Türkmenleri", *İNSAMER*, 2018, s. 3-4
[246] Davut Hut, "Kerkük ve Türkmenler: Tarihsel Bir Değerlendirme", *ORDAF*, 2017, https://ordaf.org/kerkuk-ve-turkmenler-tarihsel-bir-degerlendirme/, (27.05.2020).
[247] Şemsettin Küzeci, Irak Basım Tarihi, Ankara: Gazi Üniversitesi İletişim Fakültesi Yayınları, 2009, s. 10.
[248] Doğan, agm., s. 9.
[249] Doğan, agm., s. 9.

3.1.2. Türkmenlerin Ekonomik Durumu

Türkiye'ye göç ederek yerleşen pek çok Irak Türkmeni, asıl mesleklerinin dışında işlerde geçimlerini temin etmek için çalışmak zorunda kalmışlardır. Hatta Irak Türkmenleriyle gerçekleştirilen görüşmelerden elde edilen notlara göre içlerinde Türkiye'ye geldikleri ilk bir iki yıl amelelik yapmış olanlar bulunmaktadır. Yüksek eğitimli ve kariyer sahibi insanlar tezgâhtarlıkla, inşaat işçiliğiyle geçinmeye çalışmıştır.

Süreç içerisinde Türkmenlerden oturma izni alabilenler yerel ortaklı ticari şirketler kurmaya başlamışlardır. Vatandaşlık aldıktan sonra da bu şirketlerin başına geçebilmişlerdir.[250]

Irak Türkmenlerinin en fazla ticari faaliyet gösterdikleri alanlar nakliyat ve tekstil sektörüdür.[251] Irak Türkmenlerine ait birçok kargo şirketi bulunmaktadır. Bu şirketler Irak ile Türkiye arasında hizmet vermektedir. Hem tekstil hem de nakliye alanında faaliyet gösteren bu firmalar Irak Türkmenlerine istihdam alanı açarak, ekonomik fayda sağlamaktadır. Ayrıca turizm sektöründe faaliyet gösteren Irak Türkmenlerine ait işletmeler de bulunmaktadır.[252]

Irak Türkmenleri vatandaşlık alma meselesi sebebiyle dönem dönem ekonomik açıdan sıkıntı yaşamışlardır. Çünkü vatandaşlık alma şartı için gerekli üç yıl kesintisiz oturma şartı sebebiyle Türkmenlerin birçoğu Irak'taki işlerini aksatarak maddi kayıp yaşamışlardır.

Türkiye'de ikamet eden Irak Türkmenlerinin mesleki durumları ile ilgili bizzat ilgili kişiler ve derneklerle yapılan görüşmeler neticesinde aşağıdaki sonuçlara ulaşılmıştır:

---

[250] Mithat İbrahim, Kemal Beyatlı, Salman Nalbant, Nefi Demirci, Suphi Saatçi, Erşat Hürmüzlü, Mehmet Tütüncü başta olmak üzere önde gelen Irak Türkleri Kanaat önderleri ile görüşmelerde elde edilen notlardan yararlanılmıştır.

[251] Emin Taha, Irak Türklerinin bu alanda gelen önemli iş adamlarındandır. Taha Kargo'yu kurarak Irak-TR arasında ticaret yapmaktadır. Ömer Köprülü, Tekstil Alanında iş yapmaktadır. Bünyesinde çok sayıda Irak Türkü işçi çalıştırmaktadır.

[252] Cüneyt Mengü, Turizm sektörünün yanında yazarlıkta yapmaktadır.

- Iraklı Türkmen nüfusun yaklaşık yüzde 70'i serbest meslekle uğraşmaktadır.
- Yüzde 10'u devlet memuru olarak görev yapmaktadır. Devlet memuru olarak çalışanlar ise genellikle sağlık ve mühendislik alanlarında yoğunlaşmaktadır. Bunun sebebi ise genellikle Irak'tan eğitim amaçlı gelenlerin sağlık ve ziraat alanlarında eğitim görmüş olmalarıdır.
- Yüzde 20'si ise iktisatçılardan, hukukçulardan ve ziraatçılardan meydana gelmektedir.

3.2. Kuzey Irak'ta Ekonomik Yapı

3.2.1. Tarım

Türkiye ile Irak arasındaki 11 milyar dolarlık ihracat hacmi[253] dikkate alındığında Kuzey Irak gelirlerinin salt petrolden ibaret olmadığı sonucu kolaylıkla çıkarılabilir.

Nitekim Irak'ın sosyal, siyasal ve ekonomik alanlardaki istikrarı açısından tarım sektörüne oldukça ehemmiyet verilmektedir.[254] Özellikle son dönemlerde Irak Hükümeti'nin tarımsal üretimi artırmak amacıyla yaptığı teşvik ve çalışmalar sonucu sektörde büyüme yaşanacağı düşünülmektedir. Irak Yatırım Ajansı tarafından gerçekleştirilen araştırma kapsamında ise aşağıda sıralanan sebeplerden ötürü tarımsal üretimin artırılması gerekmektedir: [255]

- Irak, Orta Doğu ülkeleri arasında nüfuz artış hızı en fazla olan ülkedir. Ülke nüfusunun 2025 senesinde 40 milyonu, 2040 senesine gelindiğinde ise 50 milyonu bulacağı öngörülmektedir.
- Irak'ta yaptırım ve savaş yılları geride bırakılmış, böylece ülkedeki yaşam standardı da yükselmiştir. Bu doğrultuda balık, et ve işlenmiş gıdalara olan talep de fazlalaşmıştır.

---

[253] Haber 7, "Kuzey Irak'a İhracat 12 Milyon Dolar", 1 Ekim 2012.
[254] Sait Yılmaz, Irak Dosyası, İstanbul, Kum Saati, 2011, s. 385.
[255] DEİK, Irak Üke Bülteni, Ekim 2012.

- Irak'ta tarıma elverişli verimli araziler bulunmaktadır. Bu verimli araziler ile tarım dışı işlere kaymış ya da tarımsal üretime tam anlamıyla dâhil olamamış çiftçiler önemli kaynaklardır.

1980'li yıllardan sonra savaş ve istikrarsızlık ortamının Irak'ta hakim olması sebebiyle tarım alanında ülke kapasitesinin oldukça altında üretim gerçekleşmiştir. 2003 işgalinden sonra da sulama ve drenaj sistemlerinin hasar görmesinden dolayı tarımsal üretim daha da azalmıştır. Kuzey ırak'ta yağmur suyuna dayalı tarım yaygınlık göstermektedir. Ülkenin güney ve orta kesimlerinde ise Dicle ve Fırat nehirlerinden su kanallları yoluyla yararlanılarak tarımsal sulamada kullanılmaktadır.[256]

Bölgede başlıca yetişen tarım ürünleri pirinç, buğday, hurma ve arpadır. Kuzey Irak'ta ise ülkenin diğer kesimlerine göre daha fazla yağış alması sebebiyle tahıl ve tütün tarımı yapılmaktadır. Ülkede genel olarak yapılan üretim talebe cevap veremediğinden ötürü gıda ürünlerinin yüzde 65'i ithal edilmektedir.[257] Irak'ta yaklaşık 8 milyon hektar kadar ekilebilir alan bulunmasına karşın, bunun senede yalnızca yarısı ekilip dikilebilmektedir. Irak'ta tarımın GSYİH içindeki payı ise yüzde 6'dır ve ülkedeki toplam işgücünün dörtte birine istihdam sağlamaktadır.[258]

3.2.2. Sanayi

Irak ekonomisi denilince her ne kadar akıllara sadece petrol ve doğalgaz gelse de ülkedeki sanayi atılımları 1950'li yıllara kadar gitmektedir. Irak'ta 1958 senesinden, Krallığın devrilmesinden itibaren devletçi bir politika takip edilmiştir. Devletçi politika sayesinde Irak, İran'la savaştığı süreci de kapsamak üzere 1990'lı yıllara kadar sanayisiyle ekonomisini canlı tutabilmeyi başarmıştır. Hatta bu dönemde

---

[256] Türkiye İş Bankası, "Irak'ın Ekonomik Potansiyeline İlişkin Değerlendirme", https://ekonomi.isbank.com.tr/ContentManagement/Documents/ar_03_2015.pdf, 2015, s. 21.
[257] Hayati Doğanay, Selçuk Hayli, "Irak'ın Başlıca Coğrafi Özellikleri ve Petrol Yatakları", https://www.researchgate.net/publication/321081782_IRAK'IN_BASLICA_COGRAFI_OZELLIKLERI_VE_PETROL_YATAKLARI_-_Main_Geographical_Characteristics_and_Petroleum_Deposits_in_the_Iraq, s. 7.
[258] Gaziantep Ticaret Odası, "Irak Ülke Raporu", Ticaret ve Sanayi Müdürlüğü, https://www.gto.org.tr/uploads/1553073824-516120.pdf, s. 6.

ekonomi üzerinde ağır sanayinin de olumlu etkisi olmuştur.[259] Fakat 1990 senesinden sonra Birleşmiş Milletler'in Irak'a ambargo uygulamasından dolayı yedek parça ve hammadde ithalat-ihracatı zarar görmüştür. Diğer taraftan Erbil, Dohuk ve Süleymaniye'ye Birleşmiş Milletler gözetiminde petrol karşılığında gıda yardımında bulunulduğundan bu bölgeler ambargodan en az etkilenen yerler olmuştur.[260]

Günümüzde Irak sanayisinde yaşanan en büyük problem ise bu sektörde faaliyet gösteren devlet kuruluşlarının modernize edilerek daha verimli hale getirilmesidir. Bu konuda 2006 senesinde yayınlanan "13 sayılı Irak Yatırım Teşvik Kanunu" ile bir adım atılmış ve kanun 2007 yılının Ocak ayından itibaren yürürlüğe girmiştir. Bu kanun kapsamında ise Irak Yatırım Komisyonu oluşturularak 2007 yılı Aralık ayında faaliyete geçmesi sağlanmıştır.[261]

Irak'ın ekonomisinin genelinde petrol hâkim olduğu için Irak sanayisinde de petro-kimya tesisleri önemli bir yere sahiptir. Irak'ta petrol rafinerileri Bağdat, Basra, Musul ve Kerkük'te yoğunlaşırken; petro-kimya tesisleri Bağdat'ta yer almaktadır. Sanayinin bu kolunda Rus teknolojisinden faydalanılmaktadır. Sanayide petrolden sonra pamuklu, ipekli ve yünlü dokuma gelmektedir. Tekstil sanayi Musul, Bağdat ve Hilla'da gelişmiştir. İlerleme kaydedilen diğer sanayi kolları ise çimento ve suni gübre üretimidir. Konserve, şeker, sigara, nebati yağ ağaç ürünleri imalatı da tarıma bağlı olarak gelişmektedir.[262]

3.2.3. Petrol

Irak dünyada en fazla petrol rezervine sahip ülkedir. Irak petrolleri dünya petrol rezervlerinin %11'ini oluşturmakta olup, Irak gelirlerinde önemli bir yere sahiptir.[263] Irak'ın petrol rezervlerinin büyük bir kısmı Kuzey Irak'ta bulunmaktadır. Irak'ta petrol ilk önce 1927 senesinde Kerkük'te bulunmuş ve 1960'lardan itibaren ise petrol arama şirketlerinin millileştirilmesi söz konusu olmuş, 2003 senesi ABD müdahalesi

[259] DEİK, Irak Ülke Bülteni, Ekim 2012.
[260] Yılmaz, a.g.e., s. 388.
[261] DEİK, Irak Ülke Bülteni, Ekim 2012.
[262] Gaziantep Ticaret Odası, age., s. 5.
[263] Turan Silleli, age.,s. 23.

sonrasında ise petrol şirketleri yeniden bu bölgede faaliyet göstermek için harekete geçmişlerdir.[264]

Yıpratıcı savaş yılları ve demokrasiden uzak yönetim yıllarının ardından ekonomisini yeniden ayağa kaldırmaya çalışan Irak için petrol gelirlerinin önemi yadsınamaz. Bu anlamda Irak ekonomisini temel direği petrol gelirleridir ve Irak'ın siyasal ve toplumsal açıdan canlanmasına da katkı sağlayacağı açıktır.[265]

Savaşlar ve ambargolarla ekonomik yapısı bir hayli zedelenen Irak, elindeki petrol ve doğalgaz rezervlerini gerektiği şekilde işletip kullanmaya yeni başlayabilecektir. Uzmanlara göre, üretim artışı için yıllık olarak 30 milyar dolarlık sermaye yatırımı gerekmektedir. Fakat ülkede siyasi anlaşmazlıkların bir türlü önünün alınamaması ve ilgili tarafların hemfikir olduğu, bu konuda ilerleme kaydedilmesini sağlayacak bir kanun metninin çıkarılamaması yol alınmasına engel teşkil etmektedir.

Irak Kürt Bölgesel Yönetimi, egemenlik alanını genişletmek, Merkezi Hükümetin bütçe ve hidrokarbon gelirleri üzerindeki kontrolünü zayıflatmak, Kuzey Irak'taki doğal kaynakları kendisi işletmek ve ihraç etmek istemektedir. Çünkü Kuzey Irak'taki petrol vedoğalgaz kaynaklarının direk IKBY tarafından işletilmesi ve gelirinin direk IKBY'ye aktarılması, Merkezi Hükümetin IKBY'ye ekonomik yaptırım gücünü kısıtlayacaktır.[266]

Amerikan Enerji Enstitüsü (USC) tarafından hazırlanan rapora göre, Kuzey Irak'ta yaklaşık 50 milyor varil petrolün bulunduğu belirtilmektedir. Dolayısıyla bölgedeki petrolün ekonomik karşılığı 3 trilyon doları bulmaktadır.[267]

Diğer taraftan Irak Cumhuriyeti Petrol Bakanlığı ve Türkiye Cumhuriyeti Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı arasında Kerkük-Ceyhan boru hattının kullanımıyla

---

[264] Irak'ta Petrol Mücadelesi: Çok Uluslu Şirketler, Uluslararası Anlaşmalar ve Anayasal Tartışmaların Işığında Bir Analiz, ORSAM Rapor No: 103, Ocak 2012, s. 7.
[265]İdris Demir, http://www.todayszaman.com/news-309896-the-never-ending-iraqi-oil-dispute-legalpolitical-aspects.html.
[266] İş Bankası, age., s. 19.
[267] Nazlı Üstün, "Türkiye – Kuzey Irak İlişkileri ve Ekonomik Yansımaları", *Konya Ticaret Odası,* http://www.kto.org.tr/d/file/turkiye-%E2%80%93-kuzey-irak-iliskileri-ve-ekonomik-yansimalari.pdf, s. 3

ilgili 2010 senesinde 15 yıllık bir anlaşma yapılmıştır. Bu anlaşmanın muhatap şirketleri ise SOMO (State Oil Marketing Organization), NOC (North Oil Company) ve BOTAŞ'tır. SOMO, petrol ihracatı konusunda Irak hükkümeti tarafından tek yetkili şirket olarak kabul edilmektedir.[268]

IKBY ile Merkezi Hükümet arasında petrol konusunda zaman zaman gerilimler yaşanabilmektedir. IKBY'nin, kendi bölgesinden çıkarılan petrolün ihracatını Ceyhan üzerinden gerçekleştirmeye çalışması Merkezi Hükümeti harekete geçirmiştir. Merkezi Hükümet IKBY ile bir anlaşma yaılmasına karar vermiştir. Bu çerçevede 2014 senesinin Aralık ayında iki taraf petrol ihracatı ve ödemeler konusunda anlaşma yapmışlardır. Yapılan anlaşma çerçevesinde Kerkük'ten günlük 300 bin, Kuzey ırak'taki Kürt bölgesinden ise günlük 250 bin varil petrol Merkezi Hükümete verilecekti ve petrol ihracatı SOMO vasıtasıyla yapılacaktı.[269] Öte yandan IKBY SOMO'nun yönetim kurulunda bir üye bulundurabilecekti. İki taraf arasında yapılan anlaşmaya göre, Merkezi Hükümet IKBY'ye bütçedeki yüzde 17'lik payı kesintisiz olarak ödemeyi kabul etmiştir. Bu sayede 2015 yılından itibaren IKBY Merkezi Hükümet bütçesinden ödenekalma hakkına kavuşmuştur. Ancak Merkezi Hükümet ödemelerigeciktirmektedir ve IKBY'ye yaklaşık bir milyar dolarlık bir borcu bulunmaktadır.[270]

Kuzey Irak petrollerine dünya genelinde yoğun ilgi vardır. Türkiye başta olmak üzere ABD, İngiltere, Kanada, Norveç, BAE, Çin, Hindistan, Güney Kore, Fransa, Macaristan, Moldova, Avusturya, Kıbrıs, Avusturalya gibi ülkelerin enerji, petrol ve gaz, inşaat, taahhüt altyapı firmaları başı çekmektedir. Amerikan Exxonmobil, Chevron, Fransız Total, Rus Gazprom ve Türk Genel Enerjisi Kuzey Irak'a angaje olmaya uğraşmaktadır. Bu durum ise Merkezi Hükümetin IKBY'ye karşı elini zayıflatmaktadır.[271]

---

[268] İş Bankası, age., s. 19
[269] İş Bankası, age., s. 19-20.
[270] Üstün, age., s. 4.
[271] Üstün, age., s. 4.

3.3. Su Sorunu

Su, Allah'ın insana bahsettiği, Allah'ın istediği kadar hayatını sürmesi için insan hayatının bel kemiğini oluşturan nimetlerdendir. Su, insanın bir yeri yurt edinmesi ve medeniyetinin gelişimi ile ilişkili bir nimet olarak devam etmektedir. Teknolojik ve sosyal gelişmeler ve nüfustaki istikrarlı artışlar su kullanımında önemli bir genişlemeye yol açarken, küresel kullanım için mevcut tatlı su miktarı sabit kalmaktadır. Bu nedenle, su sorunu uluslararası politikada modern sorunların ön saflarında yer almaktadır.[272]

Genel olarak Arap dünyasında ve özellikle Irak'ta su konusu en çok tartışma ve çekişmeye neden olan konulardan biri sayılır. Bunun yanında su, ekonomik, politik, sosyal ve hukukî bir konu olup aynı zamanda stratejik bir güvenlik konusudur.

Suyun insanlık için önemine binaen Birleşmiş Milletler'in raporlarında gelecek yüzyılın savaşlarının siyasi ve ekonomik olmayacağı, aksine insanlığın su için daha önce görülmemiş acımasız savaşlara girişeceği konusunda uyarıda bulunulmuştur. Çünkü özellikle durum gün geçtikçe artan bireysel, tarımsal ve endüstriyel gereksinimlerle kötüden kötüye giderken, söz konusu mücadele hayatta kalma mücadelesi olacaktır. Su konusunun genelde Ortadoğu'da, özelde Irak ve Suriye'nin bölge ülkeleri arasındaki ilişkilerde, özellikle Türkiye, Irak ve Suriye arasındaki ilişkilerde dikkat ve odak noktası olmaya devam etmesi beklenmektedir.

Söz konusu ilişkiler, işbirliğiyle başlamış, gerginlik ve tehditten geçerek şiddet kullanılarak silahlı çatışmayla son bulan çeşitli çekişme biçimleriyle nitelendirilebilir. Su ihtilaflarının sebepleri ve nedenleri ve bunların silahlı çatışma haline gelme potansiyelleri aşağıda verilen dört ana sebepten kaynaklandığı söylenebilir:

1. Su kaynaklarının çoğunun, Arap ülkesi toprakları dışında olması, özellikle Dicle ve Fırat nehirlerinin Türkiye'den kaynaklanması.

---

[272] Adnan Hüseyin el-Hac, *et-Tahaddîyü'l-Hadarîyi'l-Arabî,* Müessesetü'r-Rihabi'l-Hadisiyye li't-Tabaati ve'n-Neşri ve't-Tevzi, Beyrut, 1998, s. 269.

2. Arap ülkeleri için suyun nispi payı kirlilik, çölleşme ve atık nedeniyle azalmıştır. Çünkü tüketilen toplam suyun % 97'si tarım ve enerji üretiminde kullanılmaktadır.

3. Arap su kaynakları ve oradaki Arap haklarının doğrudan memba ülkelerin (suyun çıktığı ülkelerin) kontrolü altında olması.

Harita 3: Dicle ve Fırat Nehirlerinin Konumu



Kaynak: https://www.islamidavet.com/irak-kendisine-firat-ve-diclenin-suyunu-salmayan-turkiye-ile-anlasti/

Türkiye, kendi topraklarında Dicle ve Fırat nehirlerini bulundurmasıyla Irak su kaynakları için en önemli ülkelerden biri sayılır. Fırat nehri Suriye ve Irak'ın önemli tarım, sanayi ve diğer ihtiyaçlarının kaynağını temsil eder.

Türkiye'nin Güney Doğu Anadolu Projesi (GAP) adı altında hedeflediği projesi kapsamında Dicle ve Fırat nehri üzerindeki inşaatı, iki ülkenin su güvenliği için gerçek bir tehdittir. Söz konusu projelerin uygulanmasının aşağı havzadaki ülkelere (Suriye ve Irak'a) gelen su miktarında belirgin derecede düşüşe ve kalitesindeki bozulmaya neden oldu.

Türkiye ile Irak-Suriye'nin gerçekleştirdiği birkaç ortak müzakere turuna rağmen Türkiye'yi iki komşu ülkesinin (Irak-Suriye) çıkarlarını etkileyen Kuzey Doğu Anadolu'da GAP projesini hayat geçirme planlarını uygulamaktan caydırmadı. Adı geçen proje Fırat ve Dicle sularından yararlanan ülkeler olarak Irak – Suriye arasındaki ikili işbirliği protokolleri ile Fırat'tan akan su miktarının 500 m^3/s olarak anlaşmaya varıldığı Türkiye- Suriye arasında 1987 yılında imzalanan anlaşmanın ihlali sayılmaktadır.[273]

Aynı zamanda, su kotasının % 52'si Irak'a ve % 48'i Suriye'ye pay edilmek üzere iki nehrin suyunun adil ve makul bir şekilde kullanılması için bir dizi kuralların oluşturulduğu Suriye ile Irak arasında bir anlaşmaya varıldı. Söz konusu anlaşma Irak, Suriye ve Türkiye'den oluşan üç ülke arasındaki ilişkilerin doğasına ister ikili, isterse üçlü olsun gölge düşürdü. Sınır bölgesine ulaşan su miktarındaki değişiklik nedeniyle ilişkilerin seviyesi sık sık kınama seviyesine ulaşmıştır. Sınıraşan sular ile ilgili iki ülke arasında zaman zaman mutabakata varılsa da Irak'ın karışık durumu ve yeni gelişmeler sebebiyle bu konu tekrar tekrar gündeme gelebilmektedir. Örneğin 2014 yılında Türkiye ve Irak, 2009 yılında sınıraşan sularla ilgili imzalanan mutabakat zaptını detayda güncelleyip tekrar imzalamasına rağmen hala uygulamaya konmamıştır. Fakat bu konuda Türkiye, komşularının hakkını gözeten, uzlaşmacı tavrıyla her zaman dikkat çekmiştir.

Diğer bazı zamanlarda, Türkiye'deki Keban ve Suriye'deki Tabka barajların haznelerinin dolması Irak toprakları içerisinde Fırat Nehri sularının çekilmesi nedeniyle 1974'te olduğu gibi, silahlı bir çatışmaya işaret eden ilişkilerin seviyesi kriz aşamasına ulaştı.

"Suriye, 1995 yılında Suudi Arabistan, Mısır gibi bölgenin önemli ülkelerinden sekizinin desteğini alarak Türkiye'ye; ikili görüşmelerin derhal başlaması gerektiğini, Türkiye'nin yaptığı barajlardan zarar gördüğünü, suların kirlendiğini, dolayısıyla

[273] Irak Dışişleri Bakanlığı, Hukuk Dairesi Müdürü ile Özel Ropörtaj, Tarih: 24 Ekim 2019.

Türkiye'nin uluslararası hukuka uygun davranmadığını belirttiği bir nota göndermiştir."[274]

Araştırmacılar ve diğer siyasi analistlere göre, Türkiye'nin Dicle ve Fırat'ın ana kaynaklarını ve üst kısımlarını kontrol etme konusundaki ısrarı, Güney Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki büyük projesinde (GAP) sürdürdüğü ekonomik kalkınma planları yer almaktadır. Söz konusu proje Irak'ın sulama ve kalkınma projelerine yönelik yakın tehlike ve büyük zarar ve ciddi hasar olarak kabul edilmekte ve doğrudan tarım ve sanayi sektörlerini etkilemektedir. Bu kaygı, Türklerin iki nehrin kaynaklarını yönetme programı ve birkaç Türk yetkilisi tarafından birden fazla münasebetle vurgulandı. Söz konusu açıklamalarda Irak ve Suriye'nin, Türkiye nehirlerinde hakkı olmamakla birlikte, Türkiye'nin Suriye ve Irak petrollerinde daha fazla hakkı iddia edebileceği dile getirildi. Ancak Türkiye'nin su kaynakları sahiplerine ait olduğu gibi Irak ve Suriye'nin petrol kaynakları da sahiplerine aittir ve tıpkı Türkiye'nin komşularının petrol zenginliklerinden pay alma hakkına sahip olmadığı gibi, Suriye ve Irak'ın da Türkiye'nin su kaynaklarından pay talep etmemelidir.[275]

Ayrıca Türkiye ile Irak arasındaki su kaynakları dosyasında, Türkiye'nin Irak topraklarına akan Dicle ve Fırat nehirleri suları üzerindeki projelerinde meydana gelen değişiklikler ve krizlere tanıklık etmiştir.

Söz konusu değişiklikler tarımsal gerçeklik, sulama ve içme suyuna olumsuz yansıyarak geniş alanlarda çölleşme, tuzluluk ve tarımda kayıp ve zararların artmasına neden olmuştur. Aynı şekilde söz konusu krizler tarım sektörünün önemli miktarda üretim sıkıntısı çekmesine sebebiyet vererek Irak'ın tarımsal ihtiyaçlarının çoğunu yurtdışından ithal etmek zorunda bırakmıştır. Bu nedenle, Iraklı dış politika yapıcılarının diplomatik çabalarını kullanmaları ve Türkiye'ye Irak'taki su krizi için çözümler geliştirmesi için baskı yapmaları gerekiyor. Irak'ın, Dicle ve Fırat nehri üzerinde ufak barajlar inşasından oluşan su sorununun büyüklüğüyle uyuşmayan basit pratik icraatlar gerçekleştirdiği doğrudur. Ancak, Birleşmiş Milletler çerçevesinde

---

[274] Ortadoğu Su Krizi ve Türkiye: https://insamer.com/tr/ortadogu-su-krizi-ve-turkiye_697.html (19.01.2020).
[275] Halef, agm., s. 637.

Türkiye ile daha fazla anlaşmaya ve protokollerin yapılmasına ihtiyaç vardır. Söz konusu anlaşma ve protokollerin yapılması işlerin gerektiği olmasını sağlayarak karşılıklı çıkarlar, iyi komşuluk prensipleri çerçevesinde yükümlülükler meydana getirir. Irak'ın yeni politik prensiplerinden biri komşu ülkelerle olan ilişkileri idealizme daha yakın olmasını sağlamaktır. Özellikle Irak, mevcut şartlarında, komşularıyla birlikte sağlıklı ve etkili bir şekilde bir arada yaşamaya, karşılıklı menfaatler ve içişlere karışmama ilkelerine uygun olarak en iyi politik, ekonomik ve kültürel bağları kurmaya ihtiyaç duymaktadır.[276]

Su jeopolitiği, rekabet ve buna bağlı gerginlikler, Türk dış politikasında on yıllardır büyük bir rol oynamıştır. Nitekim Dicle ve Fırat nehirleri Türkiye'den doğar ve nihayet güneye akar, Dicle ise doğrudan Irak'a girer. Ancak Fırat Irak'a girmeden önce kuzeybatı Suriye üzerinden geçer. Bu iki nehir tarım ve elektrik enerjisi sektörlerinden yükselmeyi oluşturur. Su kaynakları fiilen çatışmalar yerine ülkeler arasında bir işbirliği kaynağı olabilir, ancak çözüm ilgili tarafların iyi niyetine bağlı olarak meydana gelir. On yıllardır su Türkiye, Irak ve Suriye arasında sorun olarak kalmaya devam etmektedir. Türkiye, Irak ve Suriye'den oluşan üç ülkenin su kullanımını artırmaya ve tarımsal üretiminde her birinin kendini geliştirmek için barajlar inşa etmeye başladığı yirminci yüzyıl'ın 60'lı yıllarında anlaşmazlıklar ortaya çıkmıştır. Türkiye'nin artan enerji ihtiyaçları, yeni barajlar inşa ederek bu nehirlerin hidroelektrik potansiyelinden faydalanmasını sağlamıştır.[277]

[276] Halef, agm, s. 638-639.
[277] Fuller, age, s. 28.

Tablo 3: Irak, Türkiye ve Suriye Arasında Su Hisselerinin Paylaşımını Gösteren Tablo

Doğal Akış	Irak'ta sıcaklarda gözlenen miktar	29800 m^3/s
	GAP Projesi öncesi Türkiye'de çekilen	820 m^3/s
	Sevre Barajı Projesi'nden önce Suriye'de çekilen	2100 m^3/s
	Sıcaklarda su akımı	32720 m^3/s
Keban Barajından Önce Yıl 1974	Türkiye içindeki akış	820 m^3/s
	Türkiye'de çekilen	29850 m^3/s
	Suriye'ye giren su miktarı	2050 m^3/s
	Suriye'ye eklenen	2100 m^3/s
	Suriye'de çekilen	29800 m^3/s
	Irak'a giren su	17000 m^3/s
	Irak'a eklenen	4000 m^3/s
	Irak sulamasında tüketilen	16800 m^3/s
	Irak'tan geri dönen akış	
	Arap sahiline	
2040 Civarında Tam Kullanım Planı	Türkiye içindeki akış	30670 m^3/s
	Türkiye'de çekilen	21600 m^3/s
	Suriye'ye giren su	9070 m^3/s
	Suriye İçinde çekilen	11995 m^3/s
	Geri dönen akış ve nehirler	9484 m^3/s
	Irak'a giren su	6559 m^3/s
	Irak içinde çekilen	17000 m^3/s
	Irak'tan geri dönen akış	400 m^3/s
	Arap sahiline akışın durması	6441 m^3/s

Kaynak: Peter Rogers, *Peter Lydon, el-Miyah fi'l-Alemi'l-Arabî ve Âfak ve İhtimalâtü'l-Müstakbel,* Merkezü'l-İmarât li'd-Dirasât ve'l-Buhûsi'l-İstiraticiyye, Abu Dabi, 1997, s. 209.

3.3.1. Güney Doğu Anadolu Projesi (GAP) ve Hedefleri

3.3.1.1. GAP Projesi

Dicle ve Fırat nehirleri üzerinde kurulan stratejik projeye Güney Doğu Anadolu Projesi denir ve kısaca söz konusu proje için GAP kısaltması kullanılır.[278] GAP projesi Modern çağda Türkiye'de hayata geçirilecek olan en büyük çok amaçlı kalkınma projesi olarak nitelendirilmektedir.

Türkiye'nin bu projenin hayata geçirilmesiyle Diyarbakır, Gaziantep, Siirt, Şanlıurfa, Adıyaman ve Mardin'i içine alan güney doğusunda yer alan altı ilin gelişmesi için büyük umutları barındırmaktadır.[279] Projenin maliyetinin 30 milyar ABD dolardan fazla olduğu tahmin edilmektedir. Projenin uygulaması, Türkiye Cumhuriyeti devletinin hazinesi ve yabancı kredilerin katkısı ile ortak finansman şeklinde gerçekleştirilecektir.[280]

Projenin kapsadığı toplam alan 73863 bin km^2 olup Türkiye Cumhuriyeti'nin yüzölçümünü yaklaşık % 10'luk kısmına denk gelmektedir. Projenin ilk incelemeleri, 1936'da Fırat nehri üzerine yapılan hidrografik inceleme ile başladı. Projenin fizibilite raporları 1990'ların başında hazırlandı. Türkiye Cumhuriyeti finansal ve güvenlik kurumları, projenin stratejik hedeflerinin nasıl gerçekleştirileceği, hatta doğrudan uygulama konusunda birçok ayrıntılı çalışma ve planın hazırlanmasında işbirliği yapmaktadır.

3.3.1.2. GAP Projesinin Hedefleri

GAP Projesi düşünülmeye başladığında, bunun asıl amacı Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nn ilgili kurumlarının 1997'deki raporlarına göre sulama ve elektrik enerjisini üretmekti. Ancak Türk hükümetinin Devlet Planlama Komisyonu aracılığıyla 1986 yılından bu yana daha karmaşık bir vizyonu vardı. Güneydoğu Anadolu Projesini,

[278] GAP: Güney Doğu Anadolu Projesi ifadesinin baş harflerinden oluşan bir kısaltmadır.
[279] Ahmed Şahituz, "Meşruu Cenubi Şarkı'l-Anadol, Masdar Gızaî Cedid fi'ş-Şarkı'l-Evsat (Vüchetü Nazarı Türkiyye)", Ortadoğu ve Su Meselesi Sempozyumuna Sunulan Tebliğ, İstanbul 1994, çev. Heysem Halvanî, Mısrata, Libya, ed-Daru'l-Cemahiriyye li'n-Neşri ve't-Tevzi ve'l-İlan, 1995, s. 357.
[280] Amerika Birleşik Devletleri ve Dünya Bankası'na ek olarak Avrupa ülkeleri özellikle İtalya, Avusturya, Almanya, İngiltere ve İsviçre GAP projesinin ana sponsorudur.

Türkiye'deki ekonomik kapasitelerin güçlendirilmesine katkıda bulunan bir kalkınma ekonomik projesi olarak görülmektedir. Türkiye, iki büyük pazar olan Orta Doğu ve Orta Asya için en önemli gıda üreticisi haline gelmektedir.[281] Türkiye, çoğu Arap ülkesi, özellikle de komşu ülkelerinin düşük tarımsal ve hayvansal üretim seviyesine dikkat etmektedir. Nitekim bu ülkeler Türkiye'nin gıda ürünleri için bir pazarı temsil etmektedir. Aynı şekilde Asya ülkeleri tarım ürünleri için başka bir pazarı oluşturmaktadır. Türkiye, ekonomik ve sosyal göstergeleri analiz ederek ve coğrafi konumların kontrolünü sağlamak suretiyle bu iki bölge için bir numaralı gıda ihracatçısı olabilir. GAP projesinin uygulanmasıyla diğer bazı sonuçlara ulaşmak amaçlanmaktadır. En önemlileri şöyledir:[282]

1. Su kaynaklarının ve diğer doğal kaynakların geliştirilmesi ve yönetimi ve çok yüksek verimlilik oranlarının elde edilmesi için modern mekanizasyonun tanıtılması yoluyla gelişmiş tarım için tüm temelleri ve gereksinimleri hazırlamak.
2. Sağlık, eğitim, sosyal hizmetler, turizm gibi sektörleri geliştirme.
3. Eğitim ve öğretim kurumları aracılığıyla istihdam ve insanları ev sahibi olmalarını sağlayarak, yaşam standardını özellikle Güneydoğu Anadolu illerinde yükseltme.
4. Gıda endüstrisinde veya tekstil ve inşaat malzemeleri dahil olmak üzere endüstriyel alanlarda, tarımsal ürünler yoluyla projenin verimliliğine dayalı gelişmiş bir imalat endüstrisi kurmak.
5. Komşu ülkelere ihracat imkânı sağlamak amacıyla kapsamlı ekonomik kalkınmaya katkıda bulunmak ve bol bol üretimi sağlamak. Türkiye, Orta Doğu ülkeleri için proje üretimiyle gıda sepeti olmak için çabalamaktadır. Bu durum,

[281] Şahituz, agm., s. 362.
[282] John Kolars, "Problems of International Rivers Management: The Case of Euphrates", in Biswas, Asit (ed.), *International Waters of the Middle East: from Euphrates -Tigers to Nile*, Water Resources Series 2, Bombay, New York, Oxford University Press 1994, p. 48; Hilal Elver, "Peaceful of International Rivers", The Euphrates Tigris Revers Dispute Innovation Law, Cardsley New York, Transnation Publishers, 2002, p. 383.

Türkiye'nin dünyada ekonomik bir güç olarak kapasitesini güçlendirir ve bölgesel denklemlerdeki ağırlığını arttırır.

6. Türkiye'nin GAP projesindeki güvenlik açısından en önemli amacı, Güney Doğu Anadolu bölgesinde yaşayan ve % 50'ye ulaşa nüfusuyla çoğunlukta olan Kürtler, % 40'lık Türkler ve % 10'luk Arapların demografik değişimini için çabalamak. Bölgeyi nüfus cazibesine dönüştürerek insanları mesken sahibi yapmak ve kırsal kesimden kente göçü önlemek için modern yaşam ve istihdam olanakları sağlamak.

Türkiye, Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP) aracılığıyla, küçümsenmeyecek su zenginliğiyle önemli bir güç olmayı hedeflemektedir. Bu güçle sosyal, politik, ekonomik ve net stratejik hedeflere ulaşabilir.

Öncelikle Türkiye iç siyasette bu proje ile PKK faaliyetleri aracılığıyla Kürtlerin yürüttüğü silahlı hareketlere son vermeye çalıştı. Bu, bölgenin gelişimi ve demografik değişimı yoluyla olacaktır. Hatta o derecede ki araştırmalardan biri projeye "ekonomik Türkleşme aracı" demişti. Özellikle çok sayıda insan köylerini terk etti ve birçok Kürt çiftçi de topraksız kaldı. Araziler, çoğunlukla Ankara ve İstanbul'dan olmak üzere, bölgeden olmayan mülk sahiplerinin eline geçti.[283]

Diğer taraftan GAP Projesi, Türkiye ekonomisini desteklemeyi ve geliştirmeyi hedeflemektedir. Türkiye ise, tarım ve sanayi ihracatçısı olmayı planlamaktadır. Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri eski Bakanı Vahit Melih Halefoğlu, "GAP projesinin Ortadoğu'ya tarım ürünleri ihracatı yapan en büyük üretim merkezlerinden biri olacağını" dile getirmişti.[284]

Türkiye, bu bölgedeki kötüye giden siyasi, ekonomik ve sosyal koşullar ve Güney Doğu Anadolu bölgesinde güvenlik ve istikrar yokluğu nedeniyle sıkıntı

---

[283] İbrahim Halil Allaf, *Müşkiletü'l-Miyah ve'l-Mevaridü'l-Mâiyye fi'ş-Şarkı'l-Evsat,* Daru İbn Kesir li't-Tabaati ve'n-Neşr, 1. Bsk., Musul, 2005, s. 29.

[284] Hatem Mahdi ed-Difaî, *el-Alâkâtü'd-Devliyye ve Eseruha fi İstiraticiyyetü'l-Mevaridi'l-Mâiyye li Düveli Nehri'l-Fürat,* Yayımlanmamış Doktora tezi, Siyasal Bilimler Fakültesi, Müstansiriyye Üniversitesi, 2006, s. 141. GAP projesinin Ekonomik hedefleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Hamid Feres Hasan Süleyman, *es-Siyasetü'l-Mâiyyetü't-Türkiyye,* s. 91.

çekmektedir. Bu durum, Kürtlerin Türk hükümetine karşı birçok kalkışma ve isyan gerçekleştirmesini kolaylaştırdı. Böylece Türk hükümeti, bu projenin bölgedeki Kürt vatandaşları için bir tür istikrar yaratacağına inanmaktadır.[285]

3.3.2.3. Projenin Bileşenleri

Güney Doğu Anadolu Projesi, 6'sı Dicle nehri ve 7'si Fırat nehri üzerinde inşa edilmesi planlanan 13 temel projeden oluşmaktadır. Bu projeler 1,8 milyon hektarlık bir alanı sulayabilecek ve 7,2 milyon dönüme kadar uzanan bir kapasiteye sahiptir. Adı geçen projelerden her biri dev barajlar, suyu ana akıntıdan uzak mesafelere taşıyacak tüneller ve kanallar da dâhil olmak üzere bir dizi alt projeden oluşmaktadır. Söz konusu projelerden bazıları tamamlanmış olup diğer bir kısmı yapım aşamasındadır. İleriye dönük proje fikirlerinin bulunmasının yanı sıra, söz konusu proje iki nehir üzerindeki sulama projelerine ek olarak, konut, sanayi, eğitim ve sağlık komplekslerini içermektedir.

Ayrıca sekiz havaalanının inşa edilmesi ve devasa demiryolu ve karayolu ağlarının yanı sıra hastaneler ve sağlık merkezlerinin de yapılması planlanmıştı. Güney Doğu Anadolu Projesi (GAP) kapsamında Fırat nehri projeleri üzerinde inşa edilen en önemli projeler şöyledir:

3.3.2.3.1. Fırat Nehri Üzerindeki Projeler[286]

A. Keban Barajı: Keban Barajı, Fırat nehri üzerindeki ilk Türk projesini temsil etmektedir. Bu baraj 1974 yılında 30,7 milyar metreküp depolama kapasitesi ve 1240 MWh kapasiteli hidroelektrik santrali ile tamamlandı.

B. Karakaya Barajı: Bu baraj 1978'de 9,54 milyar m^3 depolama kapasitesi ve 1800 MWh hidroelektrik santral ile bitirildi.

---

[285] GAP projesinin güvenlik boyutuyla ilgili daha fazla bilgi için bkz. Hamza, agm., s. 44.

[286] GAP projesiyle ilgili detaylı bilgiler için Türk resmi kaynaklarına ve bu alandaki en önemli çalışmalara Bkz. Republic of Turkey, Prime Ministry, GAP Regional Development a Latest Situation In South Stem Project, Activities of The (GAP) Administration, June 2006.

C. Atatürk Barajı: Güneydoğu Anadolu Projesi'nin ana direği sayılır. 1990 yılında tamamlanan ve 1992'de hizmete giren Atatürk barajı Türkiye'nin en büyük ve dünyanın dokuzuncu barajıdır. Depolama alanı (yapay göl) yaklaşık 817 km^2 ve bu gölün hacmi 48,5 milyar m^3. Proje kapsamında 2520 MW/h kapasiteli devasa bir elektrik santralini yer almaktadır.

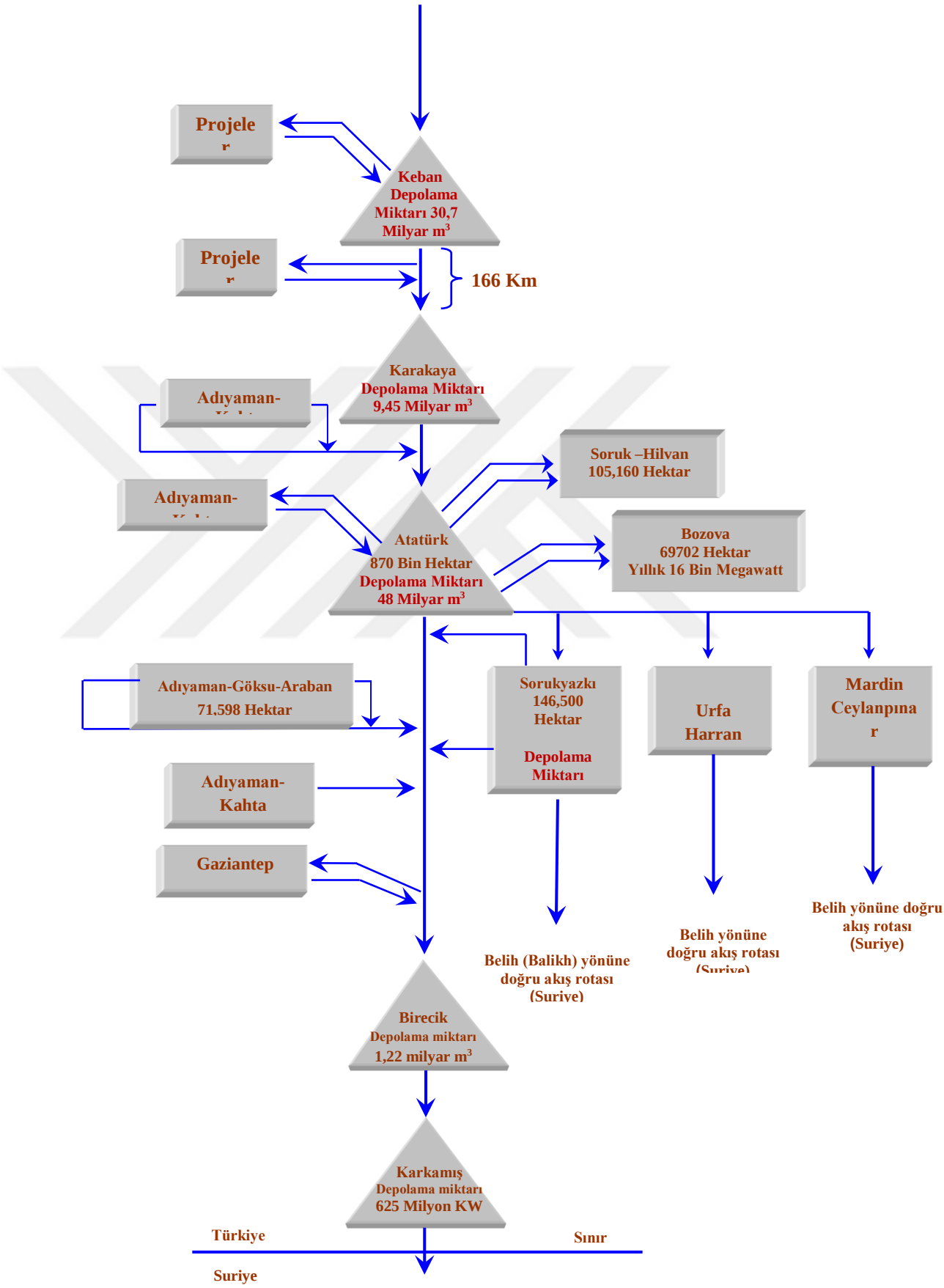
D. Urfa Tüneli: Bu proje 1994 yılında tamamlanmış olup GAP projesi içindeki önemli projelerden biridir. Dünyanın en büyük sulama tüneli olup, suyunu 26,4 km'lık iki paralel tünelden 141,835 hektarlık bir alanı sulamak için Urfa ve Marran (Maran) ovalarına taşıyor. Maksimum su çekimi (deşarj) 328 m^3/s kadar ulaşır.[287]

E. Birecik Barajı. 2000 yılında inşa edilen bu baraj Suriye-Türkiye sınırına 50 km uzaklıkta yer almaktadır. Birecik barajı 3168 KWh kapasiteli bir hidroelektrik santral içermektedir.

F. Karakamış Barajı: Türkiye-Suriye sınırında 10 km mesafede bulunan bu proje 1999 yılında tamamlanmıştır. Adı geçen barajın 625 kWh kapasiteli Hidroelektrik santrali bulunmaktadır.

[287] Bu su çekimi, Fırat nehri su çekim oranının saniyede 1000 m^3 olan Türkiye projelerinden önce üçte birini ve saniyede 500 m^3 olan Atatürk Barajı'nın tamamlanmasından sonra nehrin su çekiminin yarısından fazlasını temsil etmektedir. Sulama Bakanlığı'ndaki Iraklı yetkililere göre şu anda Irak'ta Fırat nehrini yoğun bir şekilde boşaltmaktadır. Bu bağlamda, Su Kaynakları Yönetimi Ulusal Merkezi Genel Müdürü Avn Ziyab Abdullah açıklamalarında şöyle der: "19/05/2009 tarihli Middle East çevrimiçi dergisine göre, birkaç yıl önce Irak-Suriye sınırındaki Fırat nehri su akış oranı saniyede 950 m^3 idi, şu anda saniyede 230 m^3 ulaşmıştır."

Şema 1: Fırat Havzası Su Projeleri



3.3.2.3.2. Dicle Nehri Üzerindeki Projeler

A. Kıral Kızı Projesi: Bu proje 595 milyon m^3'lük depolama kapasitesine sahip 100 megawatt elektrik üreten Dicle Barajı olarak adlandırılan bir barajı içerir. Ayrıca 1,191 milyar m^3'lük hazine kapasitesi ve 94 bin MW'lık elektrik üretimi yapan Kıralkızı Barajı'nı içermektedir. Adı geçen proje çerçevesinde 26080 hektarlık tarım arazileri sulanır. Proje 1997 yılında tamamlandı.

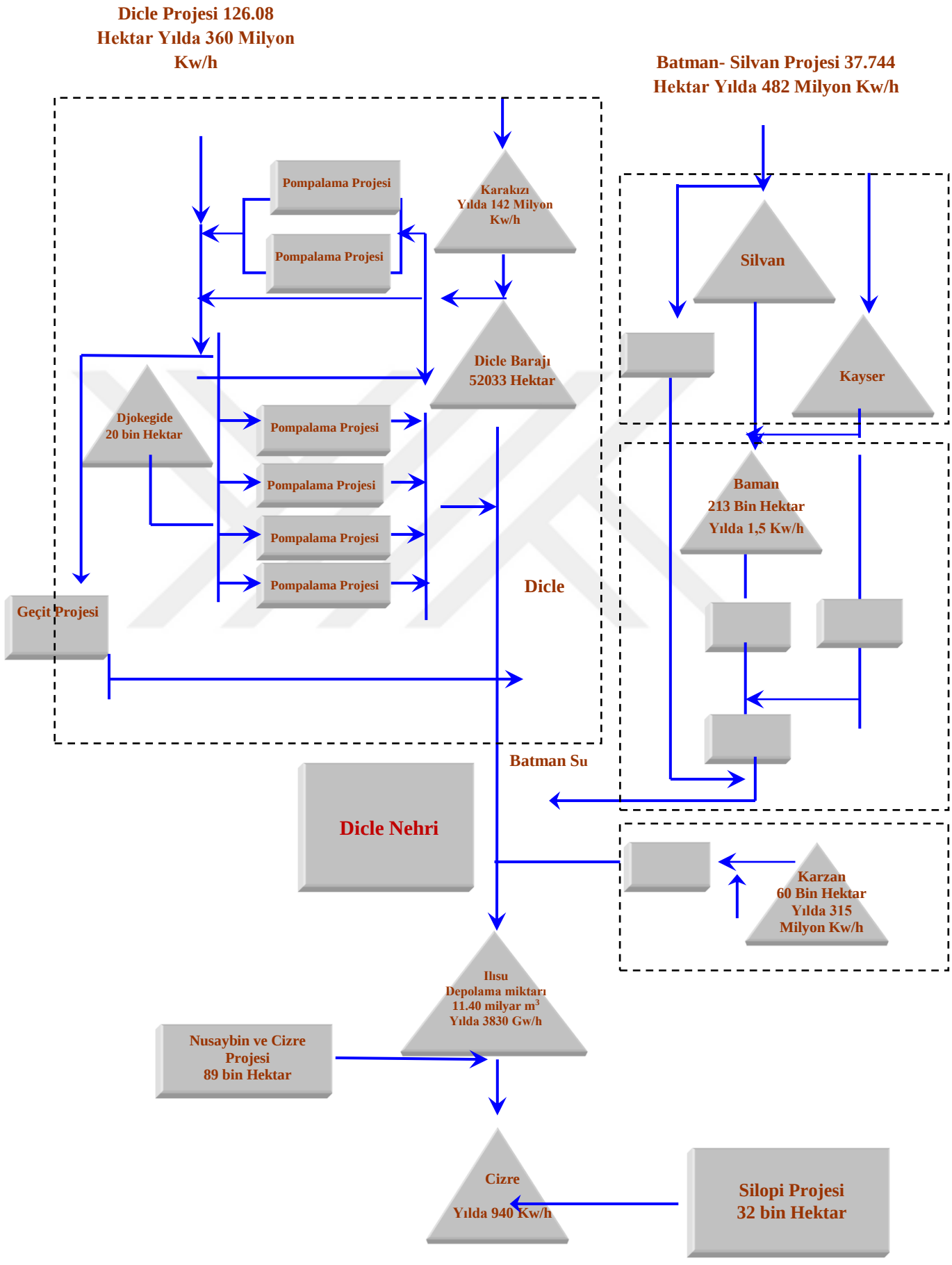
B. Batman Projesi: Haznesi 1,75 milyar metreküp kapasiteye sahip ve 198 bin MW elektrik üreten, 37744 hektarlık bir tarım alanını sulayan bu proje 1998 yılında tamamlanmıştır.

C. Kozan Projesi: Depolama kapasitesi 449,5 milyon m^3 ve elektrik üretimi 90 MW olan söz konusu proje ile 60,000 hektarı tarım alanı sulamaktadır.

D. Ilısu Projesi: Hazine kapasitesi 10,410 milyar metreküp ve elektrik enerjisi üretimi 1200 MW olan Dicle nehri üzerindeki en önemli projelerden biridir. Bu proje 3830 hektarlık bir tarım alanını sular ve barajın hazine kapasitesinin ilan edilen rakamdan daha büyük olup 30 Milyar m^3 ulaştığına dair uzmanların elinde bilgi vardır.

E. Cizre Projesi: 360 milyon m^3 hazine kapasitesine sahip olan bu proje 240 MW elektrik üretiyor ve 121.000 hektarlık bir tarım alanını sulamaktadır.

Şema 2: Dicle Havzası Su Projeleri



3.3.3. Güney Doğu Anadolu Projesi'nin (GAP) Irak'a Olumsuz Etkileri

Türk su projelerinin olumsuz etkileri Irak'ın su ihtiyacına yansımaktadır. Türkiye Cumhuriyet Devleti GAP Projesi'ni tamamladıktan sonra Dicle ve Fırat sularından 100 milyar m^3'ten faza su depolama imkânına sahip olacaktır. Bu durum, Irak barajlarının toplam depolama kapasitesinin üç katını temsil etmekte ve Irak'taki ekonomik, sosyal ve endüstriyel koşullara ciddi zarar vermektedir.

Bu büyüklükteki böyle projeler, karmakarışıklıklara ve Irak'ın tarımsal ve endüstriyel gerçekliğine olumsuz yönde etki yapmasına neden olur. Bu projelerin ihtiyaç duyduğu suyun aşırı kullanımı ve gerekli altyapının oluşturulması, nüfus sayısı ve eğilimlerine ve yeni yaşam gereksinimlerinde değişiklikler doğurabilecektir. Bunların tümü Dicle ve Fırat suyunun nasıl kullanıldığı üzerinde doğrudan bir etkiye sahip olan faktörlerdir. Uluslararası nehir suyunun kullanımının niteliği ve kapsamı, nehir kenarında bulunan devletlerarasındaki ilişkilerin niteliğini tespit etmede belirleyici bir faktördür. Bu nedenle, uluslararası nehir üzerinde herhangi bir proje planlaması, aşağı havza ülkelerindeki etkileri hesaba katılmalıdır. Bununla birlikte, bu tür projelerin yapımı gözlemlendiğinde, Türkiye'nin çıkarlarına hizmet ettiği ve Irak ve Suriye'den oluşan aşağı havzadaki ülkeleri olumsuz etkilediği görülmektedir. Irak ve Suriye üzerinde şu aşağıdaki üç aşamalı olumsuz etkiyi yaratabilmektedir:

1. **Su Miktarı Üzerindeki Etkisi:** GAP projesi, Dicle ve Fırat nehirlerinden büyük miktarda suyu tüketmektedir, böylece aşağı havza ülkeleri olan Irak ve Suriye'ye ulaşan su miktarını azaltmaktadır. Planlandığı gibi, GAP projesi Fırat nehri tedarikinden 30 ila 48 milyar m^3 arasında değişen yıllık oranın yarısını tüketmektedir. Bu nedenle geriye kalan miktar Irak ve Suriye'nin ihtiyaçlarını karşılayamamaktır. Fiilen 200-2010 yıllarında su miktarı çokça azalmıştır. Ayrıca su miktarındaki düşüş devam etmektedir.[288] Dicle Nehri'nin Irak-Türkiye sınırındaki tedariki 219 milyar metreküpe ulaşmaktadır. Türk projelerinin su ihtiyacı yaklaşık 6,2 milyar metreküptür.

[288] Irak Su Kaynakları Ulusal Yönetimi Merkezi Genel Müdürü Avn Ziyab Abdullah, er-Rabıtatü'l-Irakıyye web sitesi tarafından 19.5.2009 tarihinde yayınlanan basın açıklamalarında "On yıl önce Irak-Suriye sınırındaki Fırat suyunun akış hızının saniyede 950 m^3 idi. Şu anda saniyede 230 m^3 olduğunu, yani düşüş oranının % 75 ulaştığını" söylemiştir. Bkz. http://www.iraqirabita/index.ph2do=artic/e8id=195627.

Suriye'nin payı 3,4 milyar metreküptür. Irak'ın kalan payı tarımsal gereksinimlerini karşılamamaktadır. Diğer taraftan İran'ın Diyala, Alvend (Halvan) ve Karun nehirleri gibi Irak'a akan nehirler üzerinde barajlar inşa etmesi Irak'ın daha fazla zarar görmesine neden olmuştur.

2. Su Kalitesi Üzerindeki Etkisi: Güneydoğu Anadolu Projesi'nin (GAP) en ciddi olumsuz sonuçlarından biri, kirli bileşenlerin aşağıdaki nedenlerden dolayı artmasıyla su kalitesi üzerindeki etkisi:

A. Barajlarda buharlaşma ve proje kapsamındaki tarım arazilerine yapılan drenaj çalışmaları sonucu artan tuzluluk.

B. Tarımda kimyasal gübrelerin aşırı kullanımı ve fabrika kalıntılarının zehirli veya kirli malzemelerden oluşması.

C. Planlanan projelerin tamamlanmasından sonra ilk defa su verilecek olan alçı taşı topraklarının doğası ve alanın topografyası.[289]

3. Irak Ulusal Güvenliği Üzerindeki Etkisi: Güneydoğu Anadolu Projesi'nin (GAP), Irak ulusal güvenliği üzerinde etkileri bulunmaktadır. Çünkü GAP projesi, ister tarımsal veya endüstriyel düzeyde olsun, isterse sosyal ve politik değişim düzeyinde olsun Türkiye'deki ilk bölgesel kalkınma projesi ve dünyanın en büyük bölgesel projelerinden biri kabul edilmektedir. Türkiye'nin yukarıda bahsi geçen projesi Irak ulusal güvenliğine ciddi yansımaları vardır. Bunları aşağıdaki maddeler çerçevesinde özetleyebiliriz:

A. Söz konusu proje Irak ulusal güvenliğine yönelik bir tehdit sayılır. GAP projesi, Türk ulusal güvenliğini güçlendirmek için uygulanan entegre bir stratejinin parçasıysa, aynı zamanda Irak ekonomisini etkileyen bir unsurdur.

B. Proje, Türkiye'nin stratejik planları dâhilinde planlanan büyük projelerin hayata geçirilmesi için Dicle ve Fırat nehirlerinden büyük miktarlarda su kullanma (tutma) imkânı verecektir. Bununla belirli zamanlarda suyun tahliyesi belirlenecektir.

[289] Ala İkâb Halef, agm, s. 633.

C. Su eksikliği ve düşük kalitenin bir sonucu olarak tarıma özel su ve içme suyu konusunda su sıkıntısı yaşamak. Bu nedenle tarımsal ve hayvansal üretim eksikliği ve gıda ithal etmek için dış pazarlara başvurulması.[290] Bu faktör tek başına Irak ulusal güvenliği üzerinde ciddi bir etkiye sahiptir.

D. Barajlar, Fırat, Dicle'den oluşan iki akarsuyun sularını tamamen kontrol eden devasa tesislerdir. Çünkü söz konusu projelerin inşa edilmesi, elektrik üretimi, su taşkınlarının kontrol altına alınması ve tarım arazilerinin sulanması gibi amaçlarına göre belirli bir operasyonel politikaya uygun olarak suyun serbest bırakılmasını sağlar. Bu politika genellikle Irak'ın en alt suyolunda yer alan su kaynaklarının operasyonel politikası ile çelişmektedir. Söz konusu politika Irak devleti tarafından hazırlanan planların uygulanmasını engellemektedir.

E. Barajların su haznelerinin işletmeye önce alınmadan doldurulma süresi ölü depo ya da statik depo olarak adlandırılır. Bu işlem sınırlı bir süre boyunca su birikmesini gerektirir. Bu durum, aşağı havza konumunda olan Suriye ve Irak ülkeleri 1974'te Türkiye'deki Keban ve Suriye'deki Tabka haznelerinin doldurulduğu zaman, 1990'da Atatürk barajı haznesi doldururken olduğu gibi gerçek krizlere neden olabilecek büyük zararlara maruz kalıyor.

F. Planlanan Türk barajları, haznelerinin doldurmalarına bağlı olan su taşkınların dalgalarının çoğunu kapsama imkânına sahiptir.

G. Türkiye'nin Irak sınırına yakın Dicle nehrine uyguladığı barajlar özellikle Karakamış, Cizre ve Ilısu ve bunlarla ilişkili sulama projeleri yeni bir tarımsal gerçeklik meydana getirecektir. Sınırın yakınındaki yoğun faaliyetler birlikte şöyle veya böyle şehirler, köyler ve nüfus varlığı olacaktır.[291]

Türkiye, bu projeden, özellikle iç etnik gerilimin düşürülmesiyle önemli ekonomik ve güvenlik kazanımları elde ederken, Dicle ve Fırat nehirlerinin akışını 700

[290] Bu etkiler Irak'ta açıkça görünür hale geldi. Konuyla ilgili Irak Tarım Bakanı yardımcısı açıklamaları için bkz. "ez-Ziraatü Tedhul Dairete'l-hatar fi biladi'r-Rafidin", *Middle East,* http:/www.middle.east.online.com/Iraq/id=76896 (07/12/2019).
[291] Ala İkâb Halef, agm, s. 630.

m^3/s'ye yükseltilmesini talep eden hem Suriye hem de Irak için yeterli bir su politikası oluşturmalıdır. Çünkü GAP projesinin uygulanması, aşağı havza ülkeleri olan Suriye ve Irak'ta sulama, enerji ve sanayi projeleri üzerinde birçok olumsuz etkiye sahip olarak Suriye ve Irak'a akan su miktarının yıllık 11 milyar metreküp'e düşürülmesine neden olacaktır.[292]

Bu proje ile Türkiye bölgesel düzeyde bir dizi hedefleri gerçekleştirmeye çalışmaktadır. Bu hedefleri şöyle sıralayabiliriz:[293]

- Bölgenin ekonomik yapısını geliştirerek gelir düzeyinin yükseltilmesi,
- Kırsal alandaki verimliliği ve istihdam olanaklarını arttırarak iç göçün azaltılması,
- Sosyal istikrarın ve ihracatın teşviki gibi ulusal amaçlara katkıda bulunulması.
- Eğitim-öğretim, sağlık, altyapı ve teknolojik gelişme için bir talep yaratıcı rolünü oynayarak bölgenin imajını, toplumsal refahını ve bölge halkının motivasyonunu geliştirilmesinin sağlanmasıdır.

3.3.4 Dicle ve Fırat Nehirlerinin Hukuki Düzeni

Uluslararası hukukun, devletin diğer ülkelerle olan ilişkilerini düzenlemek ve dış ya da uluslararası ortamda faaliyetlerini yönetmekle ilgilendiği bilinmektedir. Bu nedenle, uluslararası hukuk genellikle "devletlerarasındaki ilişkileri düzenleyen ve her birinin hak ve görevlerini tanımlayan bir dizi kurallar" olarak tanımlanabilmektedir.

Uluslararası nehirler, farklı devletlerin hak ve yükümlülüklerini tartışıldığı bir alan olduğundan, söz konusu hakların kullanımları ve faydalanmasını yasalara uygun olarak düzenlemesinin gerekçelerindendir.

---

[292] Celal Abdullah Muavvez, "Türkiya ve'l-Emni'l-Kavmi el-Arabî, es-Siyasetü'l-Maiyye ve'l-Ekelliyyat", *Mecelletü'l-Müstakbeli'l-Arabî,* Merkezü Dirâsâti'l-Vahdetü'l-Arabiyye, S. 160, Beyrut, 1992, s. 96.

[293] Faruk Volkan, Bahadır Boz, "Sınıraşan Sular Sorunu Kapsamında Güneydoğu Anadolu Projesinin Değerlendirilmesi", (21-23 Mart 2006), *TMMOB Su Politikaları Kongresi Bildiriler Kitabı,* Cilt: 1, s. 524.

Uluslararası hukuki düzenlemeler ve anlaşmaların yanı sıra uluslararası nehirleri paylaşan devletlerarasındaki çok sayıda anlaşmaya ek olarak, uluslararası nehirlerin yasal sistemine ilişkin tüm yasal gerekçelerin, "farklı ülkelerde bazı bölümleri bulunan nehir" olarak uluslararası nehrin[294] tanımında hemfikir oldukları söylenebilir. Fıratlar ve Dicle nehirleri, Osmanlı Devleti'nin 1918'de I. Dünya Savaşı'ndan sonra parçalanması sonucu Suriye ile Irak'ın ayrılması ve ikisinin devlet olmasıyla Fırat ve Dicle nehirleri uluslararası statü kazandı. Bu nedenle söz konusu iki nehir, uluslararası nehirlere uygulanan uluslararası hukuk kurallarına tabidir. Dicle ve Fırat nehrinin yasal sistemi, iki nehirden faydalanmayı düzenleyen, hem uluslararası hukuk hem de ikili anlaşma ve protokol ilkelerini düzenleyen hukukî kurallar mecmuasıdır. Uluslararası nehirlerin kullanımını düzenleyen uluslararası yasalar yalnızca antlaşma kanunu değil, aynı zamanda yüzlerce yıldan beri ortak uluslararası nehir sularını paylaşan birçok ülke arasında kurulan geleneksel kanunları olduğu unutulmamalıdır. Uluslararası mahkemeler tarafından söz konusu kanunlar kabul edildi ve çok sayıda uzman uyulmasının zorun olduğunu belirtti. Mart 1977'de Mar del Plata'da düzenlenen Birleşmiş Milletler Konferansı'nda bu anlamdaki su ile ilgili söz konusu yasalara vurgu yapıldı.[295] İkili veya çok taraflı anlaşmaların olmadığı durumlarda, ortak su kaynaklarının kullanımı ve geliştirilmesi genel olarak kabul edilen uluslararası hukukun genel ilkelere tabidir. Uygulamada uzun süredir çeşitli yasal sistemlerde uygulanmakta olan bu ilkelerden en önemlileri şöyledir:

1. Edinilmiş haklar ilkesi.
2. Başkalarına zarar vermeme ilkesi.
3. Hakkın eşit kullanım ilkesi.
4. Hakkın kullanımında rastgele davranmama (despot olmama) ilkesi.
5. Uyuşmazlıkları barışçıl yollarla çözme ilkesi.

[294] Modern Hukukî belgeler "uluslararası nehir" yerine "uluslararası suyolu" isimlendirmesini kullanma eğilimindeydi, çünkü "suyolu", hacmine bakılmaksızın her türlü ve şekildeki nehir ve dallarına, aynı şekilde herhangi bir yere akan ve nehre giren tüm akarsulara denir. Bu nedenle, herhangi bir yerde "suyolu" isimlendirmesi zikredilirse nehir kastedilir. Ancak doğrusu bunun tersidir.

[295] Report Of The United Nation Water Conference Mardelpiata 14-25 March 1977, United Nations Publication. Sales no. E.77.11 A.12, p. 52.

6. İyi komşuluk ilkesi.
7. İyi niyet ilkesidir.[296]

Ayrıca uluslararası nehirlerin kullanımını düzenleyen genel hukuk kuralları da vardır. Bunların en önemlileri şöyledir:

1. Uluslararası bir nehre sahip bir devletin nehir üzerinde menfaat ve zararları dengelemek için aralarında bir anlaşmaya varılmadıkça, diğer ülkelerin haklarını etkileyebilecek herhangi bir değişiklik yapmasını yasaklayan kural.
2. Nehir kıyısındaki devletlerin her ülkenin gelecekteki planları hakkında bilgi alma ve bilgi alışverişinde bulunmasını zorunlu kılan hukuk kuralı.
3. Kıyı devletlerinin su kanalını tam hak eşitliği temelinde kullanma hakkına müsaade ettiğini belirten hukuk kuralı.
4. Adil ve makul dağıtım kuralı.[297]

Ortak su kaynakları, nehir kıyısındaki ülkelerin ortak kullanımına tabi doğal kaynaklardır. Bu nedenle, bu alanda oluşturulan uluslararası ilkeler bu kaynağın nasıl kullanılacağı konusunda işbirliği ilkeleridir. "Uluslararası su kaynaklarının yönetimi, kurumsal ve yasal yönleri" başlıklı Birleşmiş Milletler uzmanlar heyeti raporunun "Uluslararası İşbirliği" adlı özel bölümü şöyledir:

"Her bir havza Devletin, su kaynaklarının kullanımında işbirliğine ve su ile ilgili sürekli kullanımların diğer devletlere olumsuz etkilerini azaltacak şekilde hazır olması gerekir. Söz konusu olumsuz etkilerin ortadan kaldırılmaması ve işbirliğinin olmaması durumunda, şebekede su olduğu sürece, ilgili ülkelerin insan refahı ve ekonomik kalkınması ve bunun yanı sıra genel olarak kurulan ilişkiler üzerindeki zararlı etkileri, havzanın veya şebeke ülkelerinin her birinin ulusal çıkarlarına zarar verir."[298]

---

[296] Hamid Sultan, *el-Kanuni'd-Devlîyü'l-Amm fi Vakti's-Silm*, Daru'n-Nahzati'l-Arabiyye, Kahire, 1979, s. 397.
[297] The Year Book Of The International Law Commission, New York, United Nation 1983, Vol. 1. p. 175-176.
[298] Uluslararası nehirlerin kullanımından ortaya çıkan hukukî konularla ilgili BM Genel Sekreter Raporu, Birleşmiş Milletler Belgesi A/CN.4/3. 93.

103 kabul oyu ve üç devletin ret oyu ile kabul edilen 1994 tarihli BM sözleşmesinin aşağıdaki maddeleri buna işaret etmektedir:

1. Adı geçen sözleşmenin 2. maddesi, uluslararası suyolundan kastedilen şeyin bazı bölümlerinin farklı devletlerde yer alan suyolu olduğunu ve bu nedenle bu konuda her hangi bir içtihada yer kalmadığını öngörmektedir.

2. Her bir suyolu ülkesi, kendi bölgesinde, bu suyolunun kullanımlarından ve menfaattarından adil ve makul kullanım kavramına uygun olarak adil ve makul bir pay alma hakkına sahiptir.

3. Her ülkenin adil ve tahsis edilmiş payı, her ülkenin sosyal ve ekonomik gereksinimlerini, su kaynağı üzerindeki nüfus sayısı gibi ilgili bir dizi faktör dikkate alındıktan sonra belirlenir.[299]

Birleşmiş Milletler çerçevesinde kabul edilen 1997 tarihli sözleşmenin 6. maddesinde "hakça ve makul kullanım" ilkesi getirilmiştir. Adı geçen sözleşmenin 12-17. maddelerinde ise "uluslararası suyolları üzerinde "önemli olumsuz etki" yapması söz konusu olabilecek çalışmalara başlamadan altı ay önce ilgili kıyıdaş devletin öteki kıyıdaş devletlere bildirimde bulunması zorunluluğu öngörülmektedir." Türkiye söz konusu maddelere sözleşme görüşmeleri sırasında karşı çıkmış ve başka maddeler yanında belirtilen bu maddeler nedeniyle de 1997 Sözleşmesi'ne karşı oy vermiş ve sözleşmeyi imzalamamıştır.[300] Böylece Türkiye'nin Dicle ve Fırat nehirlerini uluslararası nehirler olarak kabul etmediğini söyleyebiliriz.

Ortak uluslararası suların dağıtımını düzenleyen söz konusu uluslararası sözleşmeler ve teamüller doğrultusunda Irak'a, Türkiye ile müzakerelere girmesi ve bölgesel ve uluslararası forumlardan uzak durmak suretiyle veya tarih boyunca büyük bir ilişki mirasına sahip iki komşu ülke olarak Türkiye ile Irak arasındaki bazı

[299] Sultan, *el-Kanunü'd-Devlîyü'l-Âmm fi Vakti's-Silm,* s. 394.
[300] Pazarcı, *Uluslararası Hukuk Dersleri 2. Kitap,* s. 277.

çıkarlarla alakalı pazarlık politikasının kullanılarak adil bir su payı talep etme hakkı doğurabilir.[301]

3.4. Musul ve Petrol Sorunu

3.4.1. Musul Sorunu

Musul, coğrafi konumu sebebiyle çeşitli kültür ve medeniyetlerin bir arada buluştuğu önemli bir bölgedir. Bu bakımdan tarihi geçmişi de çok eski tarihlere uzanmaktadır. Nitekim insanlık tarihi ile ilgili ilk yazılı belgeler bu bölgede bulunmuştur. İnsanların topluluk halinde teşkilatlı bir biçimde yaşamaya başladıkları dönemle ilgili bilgilere de yine bu bölgeden elde edilen kalıntılardan ulaşılmıştır. Dönem dönem farklı devletlerin hâkimiyetine sahne olan Musul, 1516 senesinde Osmanlı Devleti ile Safevi Devleti arasında gerçekleşen savaş neticesinde Osmanlı hâkimiyetine geçmiştir. Bundan sonra 1918'e kadar Musul Osmanlı idaresinde kalmaya devam etmiştir. Hatta Birinci Dünya Savaşı sonrası 30 Ekim 1918'de Mondros Ateşkes Antlaşması imzalandığında da Musul, Türk kuvvetlerindeydi.[302]

Musul Birinci Dünya Savaşı sonrası konumu itibariyle İngiltere'nin odağını çevirdiği yerlerden birisi olmuş ve burada Osmanlı hâkimiyetini sonlandırmak adına elinden geleni yapmıştır. Öyle ki bölgeyle ilgili tafsilatlı bilgiler toplamak amacıyla casuslarını göndermiştir. İngiltere topladığı bilgilerle Orta Doğu'da gerçekleştireceği askeri harekâta yön vermiştir. Özellikle Musul-Kerkük bölgesindeki zengin petrol yataklarından haberdar olan İngiltere, bölgenin kontrolünü ve dolayısıyla buradaki petrolün kontrolünü elde etmek amacıyla diplomatik girişimlerine hız vermiştir. Aslında İngiltere'nin buradaki emelleri aniden şekillenmiş değildir. Birinci Dünya Savaşı öncesi ve savaş süresince Osmanlı Devleti'ni parçalamak için yapılan gizli antlaşmalarda zaten hangi İtilaf Devleti'nin nereyi sahipleneceğine yön verilmişti. Musul da doğal kaynakları sebebiyle itilaf Devletleri'nin gözdesiydi. Daha sonra ise

[301] Muhsin eş-Şemmerî, Su Kaynakları Bakanlığı, Ulusal Savunma Fakültesinde yapılan Konuşma, 18 Ekim 2015.
[302] Nevin Yazıcı, *Petrol Çerçevesinde Musul Sorunu (1926-1955),* Ötöken Yayınları, İstanbul, 2010, s. 26-27.

İtilaf Devletleri Başta Musul olmak üzere göz diktikleri bölgeleri ele geçirmek için fırsat kollamaya başlamışlardır.[303]

Mezopotamya'daki önemli noktalardan birisi olan Musul, büyük devletlerin Orta Doğu'da petrol arama ve imtiyazını kazanmak için birbirleriyle mücadelelerine sahne olmuştur. Nitekim 1908'den itibaren Osmanlı Devleti, bölgede petrol arama faaliyeti için birçok yabancı petrol şirketine hisse vermişti.[304] Musul, petrol rezervleri sebebiyle özellikle Fransa, İngiltere, Amerika ve Almanya'nın paylaşamadığı bir bölge olmuştur. Musul'un, 1916 tarihli Sykes-Pikot Antlaşması'yla Fransa'ya verilmesi kararlaştırılmıştı. İlerleyen süreçte Birinci Dünya Savaşı bitiminde 30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi imzalandıktan sonra, İngilizlerin Musul'u işgal edeceklerini düşünemeyen Osmanlı Devleti, burada bulunan birliklerini takviye etmeyince, İngiliz ordusu 1 Kasım 1918'de Osmanlı'nın ahaliye zulmetmesini bahane ederek Musul'a girmiştir.[305] Gizli Anlaşmalarla Fransa'ya bırakılan bölgenin İngiltere tarafından işgalini Fransa kabul etmek zorunda kalmıştır. Çünkü bu dönemde Fransa'nın Orta Doğu'daki faaliyetlerinde İngiltere'nin desteğini kazanması gerekiyordu. Bu maksatla Fransa, Musul'u İngiltere'ye bırakmaya razı olmuştur.

Birinci Dünya Savaşı sonrası yenen devletler yenilen devletlerle çeşitli antlaşmalar imzalamıştı. Osmanlı Devleti ile de 30 Ekim 1918 tarihinde Mondros Ateşkes Antlaşması yapılmıştır. Osmanlı Devleti antlaşma sonrası 31 Ekim günü tüm ordularına şifreli bir telgraf göndermiştir. Telgraf metni ise şöyledir:

"Bu gün, 31 Ekim 1918 öğleden muteber olmak üzere Düvel-i İtilafiye ile mütareke akd eyledik, Düvel-i mezkürenin murahhasları keyfiyeti Bulgaristan, Suriye ve Irak'ta blunan orduların komutanlıklarına tebliğ etmişlerdir. Mütareke şeraitine suret-i kat'iyyede riayet olunması ve tebliğin alındığının iş'arı lazımdır. Tafsilat ayrıca bildirilecektir".[306]

---

[303]Zekeriya Türkmen, *Musul Meselesi Askeri Yönden Çözüm Arayışları (1922- 1925)*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2003, s.11.
[304] Türkmen, *a.g.e.*, s. 13.
[305] M. Kemal Öke, Belgelerle Türk-İngiliz İlişkilerinde Musul ve Kürdistan Sorunu, 1918-1926, İstanbul, Türk Kültürünü Araştırma Ensitütüsü, 1992, s. 21-23
[306] Türkmen, *a.g.e.*, s. 15.

Antlaşmanın imzalandığı sıralarda Musul'da ise 6. Ordu Komutanı Ali İhsan Paşa bulunmaktaydı. İngiltere ise hızlı bir manevra ile Musul'a hâkim olabileceğini düşünüyordu. Ateşkesin imzalandığı sırada İngiltere'ye bağlı kuvvetler Musul'un 60 km yakınına gelmişlerdir. İki gün sonra ise yani 1 Kasım 1918 tarihinde de İngiliz kuvvetlerine işgal emri verilmiştir. İngiltere'nin Irak'taki İleri Kıtalar Komutanı General Cassel de birliklerini Musul'a yönlendirmiştir.[307] Stratejik konumu ve petrol rezervleri sebebiyle İngiliz kuvvetleri bölgede hızla harekete geçmişlerdir. 6. Ordu Komutanı Ali İhsan Paşa ise bu manzaraya karşı gelmesine rağmen İngiltere'nin antlaşmanın 7. ve 16. maddelerini ileri sürerek Musul'u işgal etmesine mani olamamıştır. Osmanlı ve İngiltere arasında yapılan karşılıklı görüşmeler neticesinde Kasım ayı süresince Osmanlı memurlarının görevinde kalması kararlaştırılmıştır. Bu tarihten sonra ise tüm resmi kayıtlar İngiltere'ye bırakılmıştır. Böylece Musul resmen İngiliz güçlerine verilmiştir. Bundan sonra Musul İngiltere, Irak ve Türkiye arasındaki önemli bir tartışma konusu haline gelmiştir. Lozan Konferansı'nın birinci dönemi süresince (20 Kasım 1922 ve 4 Şubat 1923) İngiltere ve Türkiye Musul konusunda bir uzlaşı sağlayamamıştır.[308] Lozan Konferansı'nın ikinci döneminde ise savaş sonrası ortaya çıkan sorunların pek çoğu karara bağlansa da Musul konusunda herhangi bir anlaşmaya varılamamıştır. Türkiye Cumhuriyeti boğazlar, Hatay, borçlar, mütekabiliyet ve Evliye-i Selase meselelerinde bir çözüme varılamamasına rağmen henüz yeni kurulan bir devlet olması sebebiyle antlaşmayı 23 Nisan 1923 tarihinde imzalamıştır. Musul meselesi ise Irak ve Türkiye sınırının belirlenmesi açısından çok önemli bir konu olmasına rağmen çözümsüz kalmıştır. Konferans süresince Irak, İngiltere işgali altında olduğundan dolayı, Konferansta Irak'ı İngiltere temsil etmiştir.

Musul meselesiyle ilgili olarak ise Antlaşmanın 3. maddesine göre sorunun dokuz ay içerisinde çözülmesi, bir çözüme ulaşılamaması durumunda ise konunun Milletler Cemiyeti'ne taşınması belirtilmiştir.[309] Bu süre zarfında meseleyle ilgili olarak İngiltere ile Türkiye İstanbul Konferansı kapsamında iki kez görüşmüştü. 19 Mayıs 1924'ten 5 Haziran 1924'e kadar süren ikili görüşmelerde tarafların isteklerinde

---

[307] Türkmen, *a.g.e.*, s. 15.
[308] MUSTAFA, F., 2001. El-Kaziyye El-Kürdiye Fi Em-Mu'temerat Ed-Duveliye, ElVuzaretü'l-Sakafe Matbaası, 1. Baskı, Erbil, s. 97.
[309] Oral Sander, *Siyasi Tarihi (1918- 1990)*, İmge Kitabevi, İstanbul, 2015, s. 69.

ısrarcı olmaları üzerine görüşmeler sonuçsuz kalmıştır. Hatta İngiltere ile Türkiye arasındaki ilişkiler daha da olumsuz bir boyuta taşınmıştır.[310] Öyle ki 9-22 Eylül 1924 tarihleri arasında Türkiye-Irak sınırı İngiliz uçaklarının bombardımanına maruz kalmıştır. Bombardıman mali zarar yanında can kaybına da yol açmış, Türk askerleri içerisinden ölenler ve yaralananlar olmuştur. İngiltere daha da ileri giderek Asurileri kışkırtmış ve Asurilerin Hakkâri Valiliğine saldırmaları neticesinde birkaç kişi yaralanmıştır. Taraflar arası ilişkilerin daha da kötüleşmesi üzerine Milletler Cemiyeti, 29 Ekim 1924 tarihinde Belçika'nın başkenti Brüksel'de olağanüstü toplanma kararı almıştır. Toplantıda sorunların biraz daha asgariye inmesi amacıyla Türkiye ile Irak sınırında "Brüksel Hattı" denilen geçici bir sınırın oluşturulmasına karar verilmiştir. Bu sınırın eski Musul-Hakkâri sınırı olduğu belirtilmektedir.[311]

30 Eylül 1924 tarihinde Milletler Cemiyeti tarafından bir komite kurulmuştur. Komitenin vazifesi ise Lozan Antlaşması gereğince müdahil oldukları bu mesele ile ilgili tafsilatlı bilgi toplamaktı. Komitenin üç üyesi olup, bunlardan birisi Macar hükümeti eski başbakanı Kont Tilk, diğerleri ise eski İsveç komisyon Bakanı M. Av. Versen ve Belçika'dan emekli Albay Paulos idi. komite başkanı olarak ise M. Av. Versen seçildi. Bahsi geçen temsilcilerin ülkelerinin tarafsız olduğu düşünülerek adil karar almaları bekleniyordu. Diğer taraftan İngiltere ve Türkiye'den ise komite üyelerine zorluk çıkarmamaları, üyelerin bütün masraflarını karşılamaları ve nihayetinde komisyon verdiği kararı kabul etmeleri isteniyordu.[312] Milletler Cemiyeti ve Lozan tutanakları ile taraf devletlerin iddialarını içeren yazılar incelendi. Komite nasıl bir yol izlemesi gerektiği hakkında program hazırladı. Program doğrultusunda öncelikle problemli bölgelere bir ziyaret düzenlenmesi ve belgeler üzerinde araştırma yapılması kararlaştırıldı. Komite İstanbul'a, Ankara'ya ve Londra'ya ziyarette bulundu. Komite üyeler, komite ile beraber hareket edecek bir danışman talebinde bulunmuşlardır. Türkiye ise danışman ile birlikte birkaç uzman da göndermiştir. 26 Ocak 1925 tarihinde Bağdat'a giderek burada birkaç gün incelemelerine devam eden komite, ardından Bağdat Vilayeti ile Musul arasındaki mali ilişkiler ile yeni hükümet

[310]Fahir Armaoğlu, *20.Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1995),* 19. Baskı, Timaş Yayınları, Ankara, 2014, s. 289.
[311]Ömer Kürkçüoğlu, *Mondros'tan Musul'a Türk- İngiliz İlişkileri*, İmaj Yayınları Ankara, 2006, s. 356.
[312] Kürkçüoğlu, *a.g.e.,*356.

idaresi üzerine çalışmalar gerçekleştirmiştir. Daha sonra ise Irak Kralı I. Faysal ile görüşmüşler ve I. Faysal konuyla ilgili şu yorumda bulunmuştur;

"Türk halkına saygı duyuyoruz ve kendilerine hayırlı olanı diliyoruz. Barış içinde yaşayıp bütün insanlığa hizmet etmek istiyoruz. Bu amaca ulaşabilmek adına ülkemizin tek parça halinde kalması gerekir. Sınırlarımız olmalı ve bu sınırların herhangi bir saldırıya karşı emniyetli olduğundan emin olmamız gerekir ki bu bizim için ölüm kalım meselesidir"[313]

27 Ocak 1925 tarihinde komite üyeleri Musul'a geçmişlerdir. Irak İç İşleri Bakanı Abdulmuhsin Sadun ise Musul halkına komiteye yardımcı olmalarını belirten bir beyanname göndermiştir. Çünkü komitenin görevini yapabilmesi ve korunmasından Irak hükümeti sorumluydu. Beyannamenin baskıcı olmasından dolayı Musul'da bazı gerginlikler yaşanmıştır.[314] Olaylarla ilgili olarak;

"Kont Tilk, komitenin 27 Ocak'ta Musul'a vardığını ve şehre yaya olarak girdiklerini belirtti. Türkiye Hükümeti danışmanı Cevat Paşa, askerî üniforma giyerek halkın içine girdi. Onun etrafında toplanan halk ellerinden öperek "Yaşasın Türkiye" sloganları attılar. Bu arada Paşa'nın etrafına toplanan kişilerin sayısı giderek arttı. Yüzlerce kişi toplandı. Polis toplanan halkı dağıtmaya çalıştı, ancak halk yine de toplanmaya devam etti. Bu konuda Tilk şunları söyledi. "Belediyenin karşısında yer alan Irak Ulusal Stadyumu'nun önüne vardığımız vakit protesto yapan öğrencilerle karşılaştık, Irak bayrakları taşıyan bu grup Kral Faysal lehine sloganlar atıyorlardı. Kaldığımız yere geri döndük fakat halk protestoya devam ediyordu, polis ise çevrelerini kuşatmıştı"[315]

Yaşanan bu olayları aslen Arap olduğu belirtilen Satıh El-Hasrı farklı şekilde aktarmaktadır. Yazara göre, komite geçerken toplanan halkın elinde Türk bayrakları bulunmaktadır. Yol üzerinde bulunan okulun önünden geçerken karşılaşılan öğrencilerin ise komite üyelerine saldırdığını, bunun üzerine komite üyelerinin ise öğrencilerin elinden Türk bayraklarını aldıklarını, bu durum karşısında çaresiz kalan

---

[313] FATHULLAH, C., 2002. Yekzatü'l-Kürd Tarih Siyasi (1900-1925), Aras Matbaası, 1. Baskı, Erbil, 712s.s.464.
[314] El-Hasani, Abdul razak, *Tarih El-Vizarat El-Irakiye*, 7. Baskı, Darü'ş-Şı'un EsSakafa El- Aama, Bağdat, Cilt: I, 1988, s. 274.
[315] Fethullah, *a.g.e.*, s. 473-474.

Cevat Paşa'nın ise kaldığı yere geri döndüğünü, öğrencilerin ise protestoya devam ettiğini belirtmektedir.[316]

Diğer taraftan Musul meselesi, uluslararası kamuoyu tarafından yakından takip edilmekteydi. Almanya, Rusya, Afganistan ve İran'ın tutumu Türkiye lehineydi. İngiltere, İtalya ve Arap ülkelerinin tutumu ise Irak lehineydi. ABD ise Musul meselesine petrol odaklı yaklaştığından değerlendirmelerini de ekonomik açıdan yapıyordu. Konunun yasak ve siyasi boyutuyla ilgilenmiyordu. Amerikan Dışişleri Bakanı açık olarak kendi hak ve politikalarını savunmak istediklerinin belirtmiştir. Milletler Cemiyeti'nin kararını açıklamasından sonra Amerika ve Osmanlı şirketleri İngiltere'den 50 milyon dolar tazminat istemişlerdir. New York Times Gazetesi'nde yayınlanan bir yazıda ise Milletler Cemiyeti'ne üye olmayan devletlerin de petrol ve türevlerinin ticaretini yapmakta eşit haklarının olduğu belirtilmiştir. Nitekim bir savaş çıkması halinde bu sadece İngiltere ile sınırlı kalmayacak Milletler Cemiyeti ve diğer ülkelerde savaşa dâhil olacaktı. Bu tartışmalardan sonra Türk-Irak sınırı çizilmiş ve iyi komşuluk antlaşması imzalanmıştır. Bu antlaşma ile Türkiye Musul vilayetini Irak'a bırakmıştır.[317]

[316] EL-HASRİ, S., 1968. Muzakkarati Fi El-Irak (1921-1941), Menşurat Dar Et-Tali'E, 1. Baskı, Beyrut, 627s.s.508.
[317] Bilal N.Şimşir, *Türk- Irak İlişkilerinde Türkmenler,* 1. Baskı, Bilgi Yayınları, Ankara, 2004, s. 67.

3.4.2. Petrol Sorunu

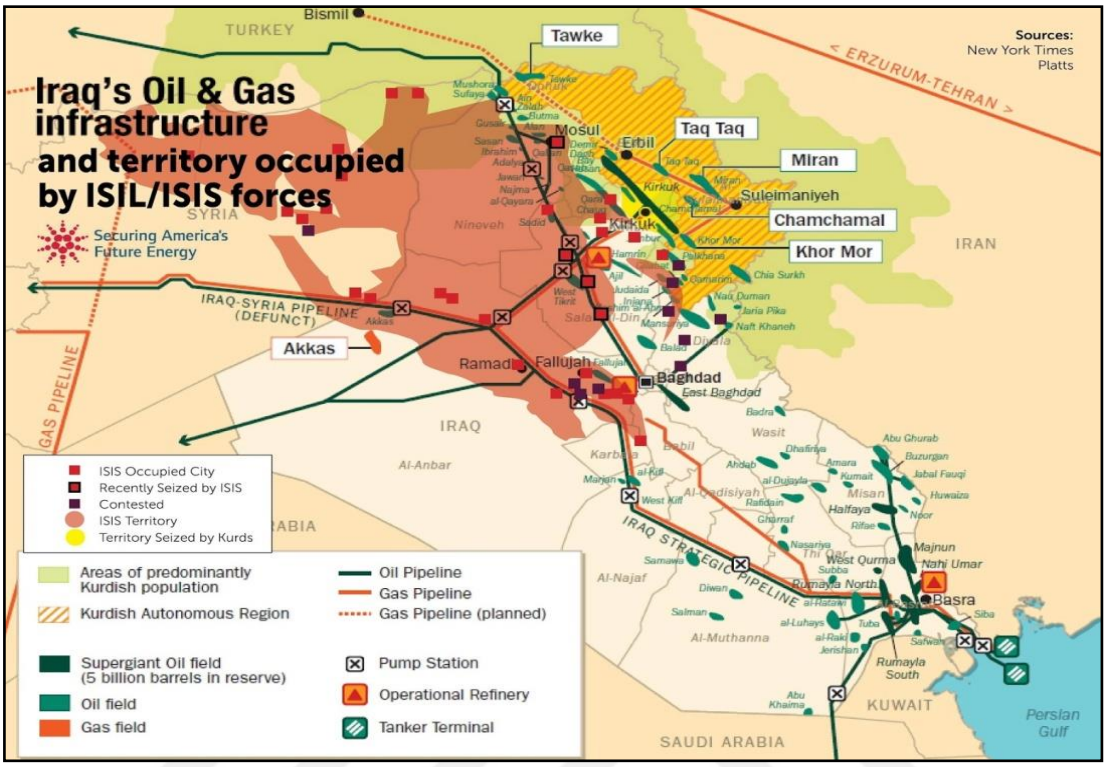
Türkiye, iki ülke arasında en çok işlem gören malzeme olan petrol ihtiyacını sağlayan Irak ile ilişkilerini geliştirmeye özen gösterdi. Türkiye, 1981'den beri yıllık 9,5 milyon tondan fazla Irak ham petrol ithal etmektedir.[318]

Türkiye, Irak hükümetinin 1 Haziran 1972'de Irak Petrol Şirketi'ni kamulaştırma kararını destekledi. Dönemin Türk Dışişleri Bakanı Haluk Bayülgen bu karar takdir eder şöyle dedi: "Türkiye, Irak'ın petrol kaynaklarını ve diğer maden kaynaklarını kontrol etmesini destekliyor".[319] Aynı yıl, Türkiye ile Irak arasında petrol alanında işbirliğinin genişletilmesi konusunu içeren bir protokol imzalandı. Bundan kısa bir süre sonra, Irak petrolünü Türkiye toprakları üzerinden uluslararası petrol pazarlarına taşımak için bir boru hattı projesinin hayata geçirilmesiyle ilgili bir protokol imzalandı. Böylece Türkiye'nin ham petrol tedarikini de sağlanmış oldu. Irak'ın ham petrolünü ihraç edecek başka bir liman bulmasını da kolaylaştırdı ve adı geçen boru hattı Kerkük sahası ile Akdeniz'de yer alan İskenderiye yakınındaki Dörtyol limanı arasında uzanmaktadır. Uzunluğu 992 kilometredir. Bu alan Irak ile Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı Şirketi'nin (TPAO) ortak mülkiyetidir. Söz konusu boru hattının yapımım 1977'de[320] 750 milyon dolara[321] tamamlandı. Yılda kapasitesi 35 milyon tondur.[322] Proje ve petrol tesisleri, Akdeniz'in Türkiye tarafındaki kıyılarında yer alan boru hattının sonunu temsil eden Yumurtalık'ta hizmete sunuldu.

---

[318] "Irak Ankara Büyükelçiliği Raporu", Merkezü'l-Buhus ve'l-Malumat, 13 Ağustos 1981.
[319] Mahmud er-Râvî, "el-Alâkâtü'l-Arabiyye et-Türkiyye ve'l-Avamili'l-Müessere fiha", *Mecelletü'l-Müstakbeli'l-Arabî,* S. 45, Beyrut, 1982, s. 80.
[320] William Heil, "el-Avamilü'l-İktisadiyye fi'l-Alâkâti't-Türkiye –el-Arabiyye", *Mecelletü'l-Müstakbeli'l-Arabî,* S. 45, 1982, s. 78.
[321] Nebih el-İsfahanî, "Türkiya beyne'l-Metalibi'l-Vataniyye ve'l-Vakı'd-Devlî", *Mecelletü's-Siyaseti'd-Devliyye,* S. 52, 1978, s. 105.
[322] Heil, agm., s. 78.

Harita 4: Irak tüm petrol boru hatları



Kaynak: http://www.vividmaps.com/2015/12/iraqs-oil-and-gas-infrastructure.html

Türkiye Cumhuriyeti Eski Başbakanı Süleyman Demirel açılış töreninde "Irak ve Türkiye olarak birlikte gerçekleştirdiğimiz bu büyük projenin onurunu paylaştığını ve samimi niyetlere dayanan uluslararası dostluk ilişkiler çerçevesinde başarabilen verimli sonuçların harika bir örneği olduğunu" söyledi.[323]

Türkiye'nin, yaklaşık 300 milyon dolar tutarında olan önceki petrol sevkiyatı için Irak'a borçlarını ödemesinin yavaş olması nedeniyle Irak Ocak 1978'de Türkiye'ye petrol pompalamayı durdurdu. Ardından, aynı yılın Ağustos ayında, Türk hükümetinin Irak'a borçlarını yaklaşık 700.000 ton buğdayı taşıyan kamyon ve 100 adet büyük yolcu taşıtı olarak ödemeyi taahhüt ettikten sonra yeniden pompalamayı başladı. Ayrıca anlaşma çerçevesinde geriye kalan borçlar 1979, 1980 ve 1981 yıllarında nakit olarak ödenecekti.[324]

[323] *Mecelletü'l-Urube*, S. 395, Ocak 1977.
[324] *Alemü'n-Naft Bülteni*, C. XI, S. 4, Eylül 1981, s. 3.

Türkiye topraklarındaki boru hattı, İran-Irak savaşı ve Suriye hükümetinin o dönemde Irak'a takındığı olumsuz tavrın bir sonucu olarak, Arap Körfezi ve Akdeniz'deki diğer ihracat noktalarının kapatılması nedeniyle Irak için önemliydi.

Irak'ı baskı altına almak ve İran saldırganlığı karşısında dayanıklılığını zayıflatmak amacıyla 1982'de Suriye topraklarından geçen Irak petrol boru hattını kapatma konusunda İran anlaşmıştı.

Aynı şekilde Irak ve Türk tarafları Türkiye'nin başkenti Ankara yakınlarındaki Kırıkkale ilinde ihracata yönelik bir petrol rafinerisi kurmayı ve petrol boru hattı sona erdiği nokta olan Yumurtalık'ta bir petrokimya tesisi kurma elektrik üretmek için Irak petrolünün kullanılması ve Irak gazının Türkiye'ye taşınması için bir boru hattı yapılması konusunda anlaştılar.[325]

Ağustos 1981'de, Türkiye, , boru hattının varil başına 35 sentten 45 sente yükselen transit ücretleri ile tam kapasitede çalışmayı kabul etmesi şartıyla boru hattının kapasitesini yıllık 80 milyon tona çıkarmayı teklif etti.[326] Irak, Türk tarafının önerilerini kabul etti ve petrol boru hattının ilk genişlemesi 1982'de günlük 700 bin varilden 1984'ün ortalarında günde bir milyon varile yükseldi.[327] Irak, ürettiği petrolün neredeyse yarısını Türkiye topraklarına üzerinden ihracat yapmaktaydı.[328]

Türkiye, Başbakan Turgut Özal'ın 1984'te Irak'a yaptığı ziyarette Irak-Türkiye arasında ham petrol boru ihracatı için ikinci boru hattı projesinin kurulmasını önerdi. Irak, bu fikri memnuniyetle karşıladı ve projeyi tüm mali yönleri, uygulama süresi ve yürüten şirketler hakkında yapacağı çalışmadan sonra uygulamaya koymaya hazır olduğunu belirtti.[329]

11/10/1984 tarihinde Irak ve Türkiye, Irak-Türkiye ham petrol boru hattının ikinci genişleme projesini uygulama aşamasına geçiren belgeleri imzaladı. Söz konusu belgeleri Irak tarafından eski petrol bakanı Kasım Ahmed el-Aryi ve Türkiye'yi

---

[325] *Alemü'n-Naft Bülteni,* C. XIII, S. 22, Ocak 1981, s. 11.
[326] Heil, agm., s. 80.
[327] *Ceridü'l-Cumhuriyye*, S. 5518, Aralık 1984.
[328] Tashan, agm., p. 22.
[329] *Mecelletü Elif Ba,* S. 829, yıl: 17, 15 Ağustos 1984.

temsilen eski devlet bakanı Ahmed Kuruca Temuçin imzalandı. Ortak belgeler uyarınca, Ortak Teknik Komitenin mühendislik danışmanlık şirketleri tarafından sunulan tekliflerin analizi konusundaki öneriler onaylandı. Ana taslağın hazırlanmasında her iki ülkeden teknisyenlerin katılımıyla bu firmalardan birinin seçilmesi planlanmıştı.[330]

Ankara'da, Irak ve Türkiye kıyılarındaki petrol üretim alanlarını birbirine bağlayan boru hattının ikinci kısmının uygulanması, Irak ve Türk taraflarının temsilcileri ile proje için şirketlerin bir araya gelmesine başkanlık eden İtalyan SABIM şirketinin temsilcisi arasında anlaşmaya varıldı. Irak Petrol Bakanı *"bu projenin iki ülkedeki siyasi liderler tarafından tartışıldığını ve onlar için karşılıklı yarar sağlayan önemli projeler olarak değerlendirildiğini ve ardından yetkililere projenin hızlandırılması ve uygulanması için gerekli talimatların verildiğini"*.[331]

Türkiye Cumhurbaşkanı Kenan Evren, ikinci boru hattının uygulanması konusundaki anlaşmadan çok memnun kaldı şu sözleriyle dile getirmişti: "İkinci Irak petrol boru hattının Özellikle Türkiye üzerinden uygulamaya konulmasının kararlaştırılmış olmasından çok mutlu ve memnunum."[332]

Başbakan Turgut Özal ve Irak Petrol Bakanı İsam Abdurrahim el-Celebi'nin katıldığı Yumurtalık'taki BOTAŞ tesislerinde düzenlenen törenle Ağustos 1987'de açılış yapıldı. Basra ve Kerkük'teki Irak ham petrolünü Akdeniz'e taşıyan ikinci boru hattının genişletilmesi, Irak'ın Türkiye üzerinden ihracat kapasitesini günde 1,5 milyon varile çıkardı.[333]

Irak'ın ham petrolünün Türkiye ve Ürdün'den kamyonla ihracatı ile ilgili olarak, Irak Ocak 1989'dan bu yana günlük 90 bin varil ihracatını durdurma kararı aldı. Irak'ın bu kararı Petrol İhraç Eden Ülkeler Örgütü (OPEC) bakanlar kurulu tarafından pazarın istikrarını sağlamak amacıyla fiyat yapısının desteklemesi ve tavan üretimin

---

[330] *Ceridü'l-Cumhuriyye*, S. 5518, Aralık 1984.
[331] *Mecelletü'l-Bünûk,* S. 222, Ocak 1985.
[332] *Mecelletü Elif Ba,* S. 829, yıl: 17, 15 Ağustos 1984.
[333] *Ceridetü Edvai'l-Enbai't-Türkiyye,* 33/18, 21 Ağustos 1987. Ayrıca bkz. *Ceridetü's-Sevre,* S. 6295, 20 Ağustos 1987. İkici boru hattı projesini hayata geçerilmesi 20 ay sürdü. Projenin maliyeti yaklaşık 30 milyar dolardı.

kısıtlanmasına yönelik alınan karar uyarınca günde iki milyon ve 640 bin varil olan Irak ham petrol kotasına tam taahhüdünü göstermekteydi.[334] Türkiye'nin Irak petrolünün ülkesinden geçişinden elde ettiği gelir, iç petrol ihtiyacının çoğunun sağlanmasının yanı sıra, yıllık yaklaşık 200 milyon dolar olarak gerçekleşmekteydi.

1996 yılının ortalarında BM Güvenlik Konseyi Irak petrol satışının gıda karşılığında olması ve her altı ayda 1 milyar dolarlık ham petrol parasıyla ilaç ve yiyecek alması ile sınırlı miktarlarda sürdürmesine karar verdi. Yeni toparlanma Türkiye ekonomisine yaradı ve Türkiye, mallarını bir para veya petrol karşılığında satmak için Irak pazarından faydalandı.

Türkiye'nin yerleşik politikaları uygulamaya koyması ve Iraklı Kürtlerle bir araya gelmesi Özellikle ABD'nin 2003'teki işgalinden sonra Bölgesel Kürt yönetim ile siyasi ve ekonomik ilişkilerin kapısından inşaat ve hizmet sektörü alanlarında başlangıç yaptı. Daha sonra bu ilişkinin gelişmesi ve güçlenmesi, Türkiye'nin konumu bölgede faaliyet gösteren çeşitli petrol şirketleri ve bazılarının sermayesine Türkiye'nin ortak olması ve bir kısmının üretimine katılımıyla sağlamlaştı.

Türkiye'nin Irak Bölgesel Kürt Yönetimi'nin petrol ve gazını Nabucco[335]-Rusya boru hattı üzerinden pazarlamaya yönelik girişimi oldu. Türkiye bunun İran'dan değil Azerbaycan'dan geçmesini istiyordu. Bölgesel Kürt yönetimi coğrafyası dışında İran ve Irak'tan doğrudan Suriye'ye geçen Nabucco hattı yerine, Arap gaz boru hattının yanı sıra bu iki hattan petrol ve gaz enerjisinin toplama merkezi olan Avusturya'ya, oradan da AB ülkelerine dağıtımı planlanmıştı. Irak merkezi hükümetinin gerçekleştirmeye çalıştığı şey ise buydu.[336]

Nabucco boru hattı ile petrol ve Arap doğal gazının AB ülkelerine pazarlama konusu Irak koalisyon hükümeti ve Irak'ın Bölgesel yönetiminde yatırım yapan ExxonMobil, Shell, Total, Dana Gas ve diğer şirketler için petrol lisansı sözleşmeleri meselesi Irak koalisyon hükümetinde ortak olan siyasi partilerin tutumlarında

---

[334] Irak Petrol Bakanı İsam Abdürrahim Çelebî'nin *Ceridetü's-Sevre*'ye 15 Ocak 1988 tarihinde yaptığı açıklama.
[335] Nabocco projesinin yerini "Trans Anadolu Doğal Gaz Boru Hattı Projesi" almıştır.
[336] Sabah Kudurî, *Ma Hiye'l-İstiraticiyyetü'l-leti terbutu Kürdistani'l-Irak bi Hukumeti Erdoğan?,* İbn Rüşd Üniversitesi, Hollanda, 05/08/2012.

kutuplaşmaya neden olmuştu. Bu sorunun kolayca içinden çıkılmayacak gerçek bir karmaşık siyasi krize dönüştüğünde ancak diyalogları genişleterek ve Irak'ın menfaatlarını her türlü endişenin üstünde tutarak bölgesel Kürt yönetimindeki Kürtler, diğer etnik gruplar ve Irak halkının genelinin kazanımlarının korunmasını garantilenmesi ve geliştirilmesiyle çözümlenebilir.

Nitekim ABD ve küresel petrol piyasalarını bir taraf bırakırsak Türkiye, Irak ve Bölgesel Kürt Yönetimi Irak petrol ve doğal gaz akışlarının Türkiye üzerinden kuzeye doğru artması durumunda ve Basra ve Hürmüz Boğazı'ndaki ihracat tesislerine olan bağlılığının azalmasıyla önemli ölçüde faydalanacaktır. Ankara ve Bağdat arasındaki enerji ilişkilerinin genişletilmesine yönelik ivmeyi korumak için Washington, Basra ile Türkiye arasındaki boru hattı sistemleri ve Irak-Türkiye petrol boru hattının reformu konusunda liderlere yönelik konferanslar ve teknik atölye çalışmalarını düzenlemesi gerekir.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
SÖZ KONUSU TARİHİ PERİYODUN SON DÖNEMLERİNDE TÜRKİYE – IRAK İLİŞKİLERİ

4.1. Amerika'nın Irak'a Müdahalesi (2003)

Körfez Savaşı sonrası Amerika ile Irak ilişkilerinde gergin bir süreç başlamıştır.

George W. Bush'un iktidara gelmesiyle birlikte ABD'nin Irak'a müdahalesi gündeme gelmiştir. Gerekçe olarak da Saddam yönetiminin demokratik olmaması gösterilmiştir.[337] Burada Irak muhalefetinin rolü oldukça önemliydi. Amerikalı uzmanlar başta muhalefetin dağınıklığı ve zayıf olması sebebiyle ABD'nin istedği desteği toplayamayacağına inanıyordu. Fakat süreç, ABD ve muhalif kesimin görüşme masasına oturması yolunda ilerlemiştir. Bush Saddam rejiminin devrilmesinin ardından bu bölgede muhalifleri hâkim kılmak amacındaydı. Irak muhlefeti Amerika ve İngiltere ile pek çok görüşme gerçekleştirdi. 2002 yılının Şubat ayında Washington'da, Ocak ayında Londra Konferansı'nda, 26 Şubat-1 Mart 2003 tarihleri arası ise Irak'ın Kürdistan bölgesinin Salahaddin şehrinde görüşmeler yapılmıştır. Londra Konferansı'nda siyasi bir beyanname açıklanmıştır. Beyannamede Saddam rejiminin kötü idaresinden bahsedilerek, yönetimin el değiştirmesi gerektiği, daha demokratik, hak ve özgürlüklerin hâkim olduğu bir Irak'ın inşa edilmesi gerektiği belirtilmiştir. Ayrıca Irak ekonomisinin canlandırılması ve Irak'ın uluslararası sisteme uymunun sağlanması konuları üzerinde de durulmuştur. 22 maddeden oluşan beyannamedeki konular kısaca şu şekildedir.[338]

1. Değişiklik sürecinde Irak muhalefetinin rolü. 2. Irak'ın geleceği ve demokrasi. 3. Devletin dini İslam'dır. 4. Hukuk devleti. 5. Siyasi karar mekanizması. 6. Irak halkının değişiklik iradesini bastırma girişimleri reddedilir. 7. Mezhepçilik, partizanlık sorunu ortadan kaldırılacaktır. 8. Halepçe ve Anfal katliamları. 9. Sürgünler, etnik temizlik ve ulusal kimliği değiştirme hakkında. 10. Federalizm ve Kürt sorununun çözümü. 11. Türkmenlerin hakları. 12. Asurilerin hakları. 13.

[337] İsa, H. El-Kaziye El-Kürdiye Fi El-Irak Min El-İhtilal Eb-Britani İle El-Ğazu El-Emeriki (1914-2004), Medbuli Matbaası., 2005, 1. Baskı, Mısır, 719s.s.468.
[338] Şimşir, 2014: 248,249.

Bataklıklar felaketi. 14. Adil olmayan yasalar ve kararlar hakkında. 15. Irak Kürdistanı bölgesinde yaşayanlar. 16. Güvenlik örgütlerinin kurulması. 17. Ordu ve silahlı kuvetler. 18. Ekonomik şartlar ve yıkıcı savaşların etkilerinin giderilmesi. 19. Petrol karşılığı gıda programının sürdürülmesi. 20. Yeni vatandaşlık yasası. 21. Iraklı göçemenlerin, sürgünlerin ve mültecilerin geri dönüşlerinin sağlanması ve 22. Iraklı yüksek uzmanlara ve bilim adamlarına düşen rol.

11 Eylül 2001 tarihinde gerçekleşen terör saldırısına kadar Amerika'nın Irak'a müdahale çabası fazla değildi. Fakat bu saldırıdan sonra ABD teröre kaşı savaş açtığını açıklamıştır. Bu doğrultuda kimyasal silah bulundurduklarını iddia ederek önce Taliban idaresindeki Afganistan'a, ardından Irak'a saldırı düzenlemiştir.[339]

11 Eylül saldırılarının öcünü almak için Irak'a saldırılması fikri ABD Savunma Bakanı Donald Ramsfield'den çıkmıştır. Fakat Bush, Dışişleri Baknı Colın Powell'in önerilerini de göz önünde bulundurarak öncelikle Afganistan'a saldırı düzenledi. Afganistan'a düzenleenn saldırı Amerika'nın ulaşmak istediği asıl hedefin ilk basamağını oluşturuyordu. Nitekim ABD'nin asıl amacı terörü sona erdirmek değil, petrol bölgelerin kontrol altına almkatı. Ayıca terör tehlikesi dünyanın heryerinde vardı ve en önemlisi de Japonya ve Latin Amerka'daki teröristlerin Amerika'nın güvenliği açısından daha fazla tehdit teşkil etmesiydi. Bu doğrultuda ABD'nin Irak'a mdahalesinin ardında yatan temel sebep Irak'ın sahip olduğu kaynaklardır denebilir.[340]

"Acaba Irak savaşı petrol için değil mi?", bu soruyu 6 Şubat 2003 tarihinde gazeteci Helin Tomas bir basın kongresinde Beyaz Saray sözcüsüne iletti. O da rahatsızlığını gizlemeye çalıştı ve şöyle cevap verdi: "Petrol akışı için savaşa ihtiyacımız yoktur, çünkü petrol ticareti zaten yapılıyor. Irak kendisi için satıyor" dedi. "Petrol Irak halkının malıdır ve hangi hükümet yönetimi ele alırsa onundur."[341]

Columbia Üniversitesi'nde ise "Körfez 2000" adı verilen uluslararası politika geliştirme projesine başkanlık yapan Mr. Sick, 2002 yılı Eylül ayında dünya

[339] Mehmet Saray, *Türkiye ve Yakın Komşuları,* Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2006, s. 111.
[340] İsa, a.g.e. 465.
[341] Zahreddin, S., 2004a. El-Harbü'l-Emerikiye Ala El-Irak El-Bu'Duü'l-Nafti, EsSakafi Lubnani Merkezi, Beyrut, 1. Baskı, 413s.s.157.

kamuoyuna duyurulan "Ulusal Güvenil Doktrini'nin 11 Eylül terör saldırısı sonrası oluşturulmadığını, bu projenin Baba Bush zamanında Savunma Bakanlığı'nda görev yapan bürokratlarca hazırlandığını, Soğuk Savaş sonrası yeni dünya düzenindeki ABAD'nin yerini hazırlamak için yapıldığını, fakat 1992 senesinde Baba Buh'un beklenmedikbir şekilde seçimleri kaybetmesi üzerine planın rafa kaldırıldığını söylemiştir.[342]

Diğer taraftan Irak'ın 2002 senesinin Temmuz ayında Birleşmiş Milletler İnceleme Komisyonu'nun yardım teklifini reddetmesi ABD'nin işini kolaylaştırmıştır. 2002 yılının Ekim ayında Amerikan kongresi tarafından Bush'a, Irak'a savaş açma yetkisi verilmiştir. Tüm iddialar ABD'nin petrol çıkarları için Afganistan ve Irak'a harekât düzenlemek istediği yönündeydi. Nitekim dünya petrol rezervlerinin % 65'i bu bölgelerde bulunuyordu. ABD ekonomisi açısından ise bu, iyi bir fırsattı. Neticede Amerika, kimyasal silah bulundurduğu gerekçesiyle Irak'a girmiştir.[343] Olayların seyri de bunu kanıtlamak niteliktedir. Savaşın hemen sonrasında Irak'taki kamuya ait bankalar talan edilmiştir. Irak İçişleri Bakanlığı danışmanı ve aynı zamanda Irak polisi gözlemcisi Bob Xeyfor'un bu durumla ilgili yaptığı açıklama ise dikkat çekicidir:

"Her yeri talan etmelerine rağmen petrol bakanlığı kurtulmuş, ABD askerleri bu bakanlığın korunmasını istemişler, çünkü Kuzey ve Güney Petrol'ü ile ilgili bütün belgeler ve kaynaklar bu bakanlıkta yer alıyordu"[344]

Amerika Irak petrolünü ele geçirerek Avrupa ve Asya ekonomisinin kontrolünü de eline alacağını düşünüyordu. Çünkü Avrupa ve Asya ihtiyacı olan petrolü Irak'tan temin ediyordu. Ayrıca Çin ve Rusya'ya bölgedeki yegâne gücün ABD olduğunu göstermek istiyordu. Ayrıca kendi halkına karşı da Soğuk Savaş sonrası dönemdeki gibi uluslararası arenadaki başat güç olduğunu kanıtlamaya çalışıyordu.[345]

---

[342] Erhan Başyurt, "Irak'a Demokrasi Getirecekler!", Zaman Gazetesi, 31 Aralık 2002, http://arsiv.zaman.com.tr/2002/12/31/yazarlar/erhanbasyurt.htm , (01.04.2020)
[343] Zahreddin, 2004 a: 25.
[344] BRİMER, P., 2006.'Am Kaziye Fi El-Irak- Nizal Libina Ğedin Mercu, Dar Kitab ElArabi, Beyrut, 496s.s29.
[345] Zahreddin, 2004a: 25,166.

ABD'nin kimyasal silah iddialarına karşı Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi bölgede kimyasal silah bulunduğuna dair hiçbir belge elde edememiştir. Buna rağmen 8 Kasım 2002 tarihinde Güvenlik Konseyi, Irak'taki silahların toplanması ve Güvenlik Konseyi'nin kararına duyarlı olunması yönünde karar çıkarmıştır.[346]

Birleşmiş Milletler 7 Aralık 2002 tarihine kadar Irak'a gizlediği silahları ortaya çıkarması için süre tanımıştır. Hâlbuki daha öncesinde Irak, elinde bulundurduğu silahların bir listesini Birleşmiş Milletlere sunmuştu. Güvenlik Konseyi çıkardığı kararda Saddam rejiminin devrilmesine yönelik bir şey belirtmemesine rağmen George Bush, bu karardan destek alarak şu açıklamayı yapmıştır: "Irak Güvenlik Konseyi kararlarına tabi olmadığı zaman, ABD ve İttifak Güçleri Irak'ın silahlarını zorla alacaklar", Güvenlik Konseyi kararının üzerinden henüz 48 saat bile geçmeden ABD, savaş hazırlıklarına başlamıştır.[347]

Amerika, Irak'a müdahale planı sebebiyle Avrupa devletleri tarafından sert bir şekilde eleştirilmiş, bu konuda sadece İngiltere'nin desteğini alabilmiştir. İngiltere bu konuda ABD'ye verdiği destekten ötürü AB ülkeleri ve komşu ülkeleriyle ilişkilerinde problem yaşamıştır. Amerika ile ilişkileri ise gelişmiştir. İngiltere'nin bu şekilde bir tavır almasının sebebi Tony Blair'dir. Çünkü ona göre, savaş İngiltere'nin çıkarları doğrultusunda sonuçlanacaktı ve İngiltere enerji ihtiyacını karşılayabilecekti.[348]

ABD'nin uluslararası kamuoyundan beklediği desteği bulamamasının iki sebebi bulunmaktadır. Birincisi, ABD'nin kimyasal silah iddialarını kanıtlayamaması, ikincisi ise ABD'nin ikiyüzlü hareket etmesiydi. Çünkü ABD, Irak'taki kimyasal silahları hedef gösterirken, İsrail'in elinde kimyasal silah bulunmasına rağmen bu konuda hiçbir şey yapmıyordu. ABD'nin Irak'ı hedef haline getirmesinin bir diğer sebebi de İsrail'in bölgede güçlenmesini sağlamaktı. Orta Doğu'da İsrail açısıdnan en tehlikeli isim Saddam Hüseyin'di. Amerika Irak hamlesini haklı çıkarmak için uluslararası arenada destek toplama çalışmalarına devam etmiştir. 30 Ocak 2003

---

[346] KROKER, B. "Kebhü'l-Med Em-Mutasa'id: Mu'adat ve'l-Vilayat Em-Mutahide El-Emirikiye Fi El-Irak Ve Mustakbel El-İlakat El-Amirikiye-El-Irakiye", Irak: İ'adetü'l-A'mar Ve'l-Duvel Em-Mustakbeli., 2005, 1. Baskı, El-İmarat Li'l-Dirasat Ve'l-Buhus El-İstiraciyat Merkezye, İmarat El-Arabiye Em-Mutahide, ss. 4773, 170.
[347] İsa, 2005: 480,485.
[348] Zahreddin, 2004a: 154,155.

tarhinde İspanya, Portekiz, İtalya, Danimarka ve Bulgaristan'ı da kendi safına çekmeyi başarmıştır. Almanya ve Fransa ise karşıt tutumlarını sürdürmüşlerdir.[349] ABD, Rusya'yı da kendi safına çekmek için çeşitli tekliflrde bulunmuştur. Bu maksatla ekonomik ve üretim alanında Rusya'ya yardım edeceğini, Sibirya petrolleri konusunda Rusya'nın çıkarına hareket edeceğini, daha önce Rusya'ya İnsan Hakları Komisyonu tarafından verilen cezanın affedilmesini sağlayacğını vaat etmiştir. Ayrıca Moskova'nın serbest ticaret yapmasını destekleyeceğini de bildirmesine rağmen Rusya'yı ikna edememiştir. ABD'nin desteğini kazanmayı istediği ülkeler arasında NATO ülkeleri de bulunmaktaydı. Fakat NATO ülkeleri Avrupa Birliği'nin etkisinde kaldığından ve halk tabanlarından gelecek tepkiden endişelendiklerinden ötürü ABD'yi desteklememişlerdir.[350]

Diğer taraftan ABD Irak'ın Kuzeyinin kontrolünde Türkiye'ye güveniyordu. Nitekim Türkiye, ABD'nin Afganistan'da da en güçlü ittifakıydı. Aynı desteği Irak konusunda da bekliyordu. Esasında bu dönemde Türkiye'nin de ABD'nin desteğine ihtiyacı vardı. Avrupa Birliği yolculuğundaki sıkıntılı süreçte ABD gibi bir devleti arkasına alabilir, içinde bulunduğu ekonomik darboğazdan yine ABD yardımıyla çıkabilirdi. Fakat Türkiye'nin savaşa katılmasına dair teklif 1 Mart 2003 tarihinde TBMM'de reddedilmiştir. Bu karar ABD'de şok etkisi yaratmıştır. Bundan sonra ABD-Türkiye ilişkileri kötü bir evreye girmiştir.[351]

Hiçbir olumsuzluk ABD'nin kararından geri dönmesini sağlayamamıştır. Neticede Bush 17 Mart 2003 tarihinde Saddam ve oğullarına Irak'ı terketmeleri için 48 saat süre tanımıştır. 19 Mart 2003 tarihinde ise Irak Devrim Güçleri Başkanlığı tarafından Bush'un bu teklifi reddedilmiştir. Aynı gün silah denetim ekibi Irak'ı terk etmiş, 20 Mart sabahı ise ABD Bağdat üzerine hava saldırısını başlatmıştır. Böylece ABD-Irak Savaşı resmen başlamıştır.[352]

---

[349]Rifat Uçarol, *Siyasi Tarihi (1789- 2012),* 9. Baskı, Der Yayınları, İstanbul, 2013, s. 1193, Tahsin Ünal, *Türkiye Siyasi Tarihi (1700- 1958),* 5. Baskı, Emel Yayınları, Ankara, 1978, s. 1193.
[350] Zahreddin, 2004b: 268.
[351]Uçarol, *a.g.e.,* s. 1193
[352] Uçarol, *a.g.e.,* s. 1194.

Savaş planı ABD ve İngiltere işbirliği ile hazırlanmış, düzenelenen operasyona ise "Özgürlük Operasyonu" adı verilmiştir. Almanya, Fransa ve Rusya sadece saldırıdan duydukları endişeyi dile getirerek, saldırının bir an önce sonlandırılmasını belirtmekle yetinmişlerdir. Belçika ise ABD'nin hukuk düzenine aykırı hareket ettiğini söylemiştir. Fransa Cumhurbaşkanı Chirac, Irak Savaşı'nın gelecek adına ciddi neticeler doğurabileceğini, insani bir felakete sebep olunmadan bu saldırının sonlandırılmasını istemiştir. Çin, ABD'yi uluslararası hukuka aykırı hareket etmekle suçlamış ve bu saldırıya bir son vermesini söylemiştir. Almanya Hükümeti ise *"Irak'a karşı savaşın başladığı haberi federal hükümete derin endişe ve dehşet uyandırmıştır"* demiştir. Rusya devlet Başkanı Putin de ABD'nin Irak'a müdahalesini büyük bir siyasi hata olarak değerlendirerek derhal bir son verilmesini söylemekle yetinmiştir.[353] Savaştan iki gün sonra Bush 22 Mart 2003 tarihinde savaşın sebebi ve hedefiyle ilgili olarak şu açıklamada bulunmuştur:

"... Iraklılara birlik içinde yaşanan istikrarlı ve özgür bir ülke kurmalarına yardımcı olmanın, ABD' nin uzun bir süre içinde yerine getireceği bir taahhüdü olduğu... Görevimiz Irak'ı silahsızlandırmak, Irak lideri Saddam Hüseyin'in teröre verdiği desteği kesmek ve Irak halkını kurtarmak..."[354].

Irak askerilerinin vatandaşlarının direnmemeleri ABD'nin hedefine ulaşmasını kolaylaştırmıştır. Irak halkının direnmeme sebebi ise 35 yıl boyunca Saddam yönetiminin zulmüne maruz kalmaları ve ülkede bu süre zarfında insan hakları adına hiçbir gelişmenin olmamasıydı. Bu sebeple halk da demokrasi ve özgürlük hasretiyle direnç göstermemişti. Körfez'de ABD'nin 210 bin askeri gücü bulunmaktaydı. İngiltere'den de 48 bin civarında destek kuvvet gelmiştir. Bu askerler Suudi Arabistan, Bahreyn, Katar, İmarat, Cibuti, Umman, Afganistan ve Türkiye İncirlik bölgelerine dağıtılmıştır. Fakat Kuzey Irak ABD'nin hedefi dışında kalmıştır. Bu sebeple Türkiye üzerinden geçiş istemiştir. Türkiye'nin ise ABD askerlerinin kendi

[353] Arı, *a.g.e.*, s. 595.
[354] Uçarol, *a.g.e.*, s. 1195 .

topraklarına girmesine izin vermemesi üzerine ABD, Kuzey bölgesindeki Kürtler ile anlaşarak, Kuzey cephesini açmayı başarmıştır.[355]

Böylece ABD, Güvenlik Konseyi'nin onayı olmadan Irak'a saldırmıştır. Çünkü ABD kendisini BM'in de üstünde yegâne güç olarak görüyordu. ABD, Irak'a açtığı savaşta kısa sürede askeri zafer elde etmeyi başardı. Çünkü Bağdat ve Saddam üç hafta gibi bir sürede devrilmişti. 9 Nisan 2003 tarihine gelindiğinde artık Irak'ta ABD yönetiminde yeni bir sayfa açılmıştı. Bush yönetimi Saddam sonrası dönem için çeşitli plan ve hazırlıklar yaptı. Bush:

"Buradaki toplum demokrat ve saygılı bir toplum olacak" dedi. Bush'un açıklamalarına göre Irak'ın yeni hükümeti demokrat ve taraflı bir hükümet olacak. Irak'ın tek parça bir bütün olması ve kitle imha silahlarından arındırılması sağlanacaktı. Irak, komşuları ile iyi ilişkiler kuracak. Bush: "İdari yetkililerine göre Irak bölge için örnek bir hale gelecek, komşularını da etkileyecektir."[356]

Tüm bunlar yaşanırken medya da ABD işgalini destekledi. Saddam rejimi devrilirken halkın mutluluk gösterileri medyada fazlaca yer buldu. Ayrıca Saddam'ın zalimliği ve toplu katliamlara dair görüntüler paylaşıldı. Savaşın siyasi ayağı ise başarılı olamamıştır. Çok geçmeden ABD Irak askerinin ve Iraklıların savunmasıyla karşılaşmıştır.[357]

Irak Savaşı'nda ABD modern savaş teknikleri ve silahlar kullanmıştı. Fakat Irak, Körfez Savaşı'ndan bu yana kapalı bir şekilde teknolojiden birhaber yaşıyordu. Ekonomik kriz sebebiyle askeri kurum ve kuruluşların durumu da çok iyi değildi ve modernize edilememişti. Oysaki ABD bölgeye kitle imha silahlarını yok etmek gerekçesiyle müdahale etmişti. Nitekim 6 Haziran 2003 tarihinde Birleşmiş Milletler silah denetiçileri başkanı Hansı Blix, Amerika ve İngiltere'nin verdiği bilgiler doğrultusunda yaptıkarı incelemelerde hiçbirkitle imha silahına rastlamadıklarını açıklamıştır.[358]

---

[355] İsa, *a.g.e.,* s. 524.
[356]Kroker *a.g.e.,* s. 51.
[357] Zahreddin, *a.g.e.,* s. 114.
[358] Uçarol, *a.g.e.,* s. 1195.

4.1.2. ABD'nin Irak İşgalinde Türkiye'nin Tutumu

Saddam rejiminin devrilmesinden evvel ABD ile Irak ilişkilerinin gerilmesi üzerine Türkiye diplomatik açıdan bu konuda yardımcı olmaya çalışmıştır. Bu süreçte Türkiye Dışişleri Bakanı İsmail Cem ABD-Irak ilişkilerinin yumuşaması amacıyla Irak'ı ziyaret kararı almış, fakat bu karardan ABD ve Arap dünyası memenuniyet duymamıştır. Hatta Ralston ve Grossman İsmail Cem'in ziyaretini hoş karşılamadıklarını, Lakin bu ziyaretle Saddam'a cesaret verildiğini Ankara'ya iletmişlerdir. Ayrıca ABD heyetinin SaddamHüseyin'in bugüne kadar verdiği hiçbir sözü yerine getirmediğini, onunla uzlaşılmasının imkânsız olduğunu, Fakat Cem'in ziyaretini de hoşgörüyle karşılayacaklarını belirtmişlerdir. Marc Grossman'ın ise "her kim Saddam'ı ikna etmeyi başarırsa, ilk önce kutlayan da biz oluruz." Dediği zikredilmektedir. Ancak Cem'in Irak gezisi ABD'yi haklı çıkaracakşekilde gelişmiştir.[359]

Dönemin Türkiye Cumhuriyeti Başbakanı Bülent Ecevit tarafından ise 4 Şubat 2002'de Saddam Hüseyin'e bir mektup yollamıştır. Mektupta; Saddam'a Amerika'nın saldırmaması açısından Birleşmiş Milletler silah denetçileri ile uzlaşması, onların taleplerini yerine getirmesi ve denetçilere kapılarını açması önerilmiştir. Fakat Saddam bu öneriyi 9 Şubat 2002 tarihinde reddetmiştir.[360]

Diğer taraftan Temmuz 2002'de Türkiye'nin konuyla ilgili görüşlerini almak maksadıyla Amerika Dış İşleri Bakan Yardımcısı Paul Wolfowitz Türkiye'ye ziyaret gerçekleştirmiştir. Wolfowitz Türk yetkililerle görüşmesinde: *"Sizi sıkıştırmak için değil, sizi dinlemek için geldik"* demiştir. Wolfowitz'in Türkiye'yi esas ziyaret sebebi ise Türkiye'yi Irak'a saldırı konusunda yanına çekmekti. Bu maksatla 62 bin Amerikan askerinin Türkiye'ye gönderilmesi karşılığında 6 milyar dolar para teklifinde bulundu. Ayrıca ABD Hükümeti tarafından 24 milyar dolar da borç para verileceğini belitrtti. Türkiye'nin ise bu dönemde içinde bulunduğu ekonomik dar boğaz sebebiyle çok

[359] Zeynep Gürcanlı, Sezai Şengün, "ABD'den Cem'e Uçuş Desteği", 3 Şubat 1998, Hürriyet Gazetesi, http://webarsiv.hurriyet.com.tr/1998/02/03/27063.asp, (04.04.2020)
[360] Uçarol, *a.g.e.*, s. 1319.

ihtiyacı bulunmaktaydı. İki ülke arasında son anlaşma yapılmasa bile Türkiye'deki askeri üslerin ABD tarafından kullanımı için izin alınmıştı.[361]

ABD Türkiye ile veya Türkiye olmadan bu saldırıyı gerçekleştirmeyi kafasına koymuştu. Türkiye'nin plan dışı kalma ihtimaline karşı ABD 9 Ağustos 2002'de Iraklı muhaliflerle görüşme düzenlemiştir. "*Toplantıya, birçok muhalif grubu bünyesinde toplayan Irak Ulusal Kongresi (INC), Kuzey Iraklı iki rakip grup Kürdistan Yurtsever Birliği (KYB) ve Kürdistan Demokrat Partisi (KDP), Şiilerin İslami Devrimi Yüksek Şûrası ve eski BAAS Partisi yetkililerinin oluşturduğu Irak Milli Mutabakatı (INA) gibi gruplar katılmıştır. Bütün bu gruplar hep beraber olası bir ABD saldırısında destek vermeleri ve savaş sonrası da Irak'ın yeniden yapılandırılmasında rol almaları tartışılıyordu."*[362]

Bundan sonra ise Türkiye'nin kırmızı çizgi olarak belirttiği, üzerinde hassasiyetle durduğu, fakat ABD hükümetinin çok da umursamadığı konuların altı Türkiye tarafından tekrar çizilerek, ABD'nin de bu konularda hassasiyet göstermesini istedi. Türk hükümeti tarafından 14 Ağustos 2002'de Irak konusunda Türkiye'nin başlıca kırmızı çizgileri şu şekilde sıralanmıştır:[363]

a. Kuzey Irak'ta bağımsız bir Kürt devletinin kurulmasına müsade edilmesi.

b. Musul ve Kerkük'ün Kürdistan denetimine girmesi.

c. Kürtlerin bağımsızlaşmasına sebep olacak âdem-i merkeziyetçi yapıların oluşması.

d. Irak'ta Türkmenlerin de Kürtler gibi asli unsur olarak görülmediği âdem-i merkeziyetçi yapıların ortaya çıkması.

e. Meşruiyet zemini olmadan uluslararası bir müdahaleye taraf olunması

---

[361] En-Na'imi, *a.g.e.,* s. 435.
[362] Radikal Gazetesi, "ABD Muhalifleri Dinliyor", 10 Ağustos 2002, http://www.radikal.com.tr/haber.php?haberno=46145, (26.03.2020).
[363] Saray, *a.g.e.,* s. 112.

f. Amerika'nın bölgeyle ilgili hedefleri ve hazırlıklarıyla ilgili resmiyette görüşülmeden taraf olunmaması, fakat Türkiye için kabul edilebilir neticeleri olması durumunda müdahaleye taraf olunması.

Türkiye'nin hassasiyetle üzerinde durduğu konular belliydi. Öte taraftan ABD'nin Türkiye'ye işgale destek vermesikonusunda sürekli baskı yaparken Irak'lı muhaliflerle de görüşme düzenlemesi, Türkiye'yi de değişik stratejiler izlemeye itmiştir. Özellikle 1 Ekim 200'de Irak Başkan Yardımcısı Tarık Aziz'in Türkiye'ye düzenlediği ziyaret kayda değerdir. Tarık Aziz ziyareti sırasında Türkiye ile ilişkilerinin olumlu seyrettiğini, fakat Irak'ın Körfez Savaş'ında ABD'nin yanında yer almasından dolayı güvenlik problemi ve ekonomik sıkıntılar gibi pek çok sorunla karşılaştığını, bu süreçte Türkiye'nin ABD'ye destek vermemesi gerektiğini, zira Saddam Hüseyin'in devrilmesi durumunda Irak'ın parçalanacağını ve bunun Türkiye açısından da olumsuz sonuçlar doğuracağını söylemiştir.[364] Bu ziyarettenhemen bir gün sonra Irak'ta Kürdistan Ulusal Parlamentosunun toplanması Türkiye'yi kaygılansırmıştır. Nitekim4 Ekim 2002 tarihinde de Çankaya Kökünde gerçekleştirilen Irak Zivesinin ardından Bülent Ecevit: "Kürt devleti kurulması yönünde gizli bir anlaşmaya varmalarından endişe duyulduğunu"[365]söylemiştir.

Diğer taraftan 3 Kasım 2002 seçimlerini Türkiye'de Adalet ve Kalkınma Partisi kazanmıştı. AKP Hükümetinin amacı ise Avrupa Kongresi başlamadan Türkiye'nin Avrupa Birliği üyeliğini sağlayabilmekti. Bu süreçte komşularla iyi ilişkiler kurmaya ve bunu korumaya da özen gösteriyordu. ABD ise Irak'a düzenleyeceği saldırı konusunda Türkiye'nin yardımına ihtiyacı olduğundan dolayı bu kararını erteliyor ve kararın askıya alınması tartışılıyordu. Nitekim Türkiye konumu itibariyle Irak'a gerçekleştirilecek saldırının başarıya ulaşmasında kilit bir role sahipti. Bu sebeple işgal başladıktan sonra Amerikan Milli Savunma Bakanı kendilerine her türlü askeri kolaylığın sağlanması hususunda Türkiye Genel Kurmay Başkanlığı'na bir bildiri

[364] Hürriyet Gazetesi, "Aziz: Türkiye Topraklarını Açarsa Komşuluk İlişkilerimiz Bozulur", 2 Ekim 2002, http://webarsiv.hurriyet.com.tr/2002/10/02/188216.asp, (27.03.2020).
[365] Derya Sazak, "Pandora'nın Kutusu", 6 Ekim 2002, Milliyet Gazetesi, http://www.milliyet.com.tr/2002/10/06/yazar/sazak.html, (01.04.2020)

göndermiştir. Bu doğrultuda Türkiye'nin havaalanı, liman ve üslerinin ABD kuvvetlerine açılmasını istemiştir.[366]

Türk kamuoyu, TBMM ve Cumhurbaşkanı savaşın ciddi anlamda savaş karşıtıydı. Fakat bir taraftan da ABD ile görüşmeler sürdürülüyordu. ABD ile yapılan görüşmeler çerçevesinde Türkiye'ye ne kadar ekonomik yardım yapılcağı kesinleştirilmiş, Türkiye'deki üs ve limanlarla ilgili inceleme izni verilmişti. Annan Planı çerçvesince Kıbrıs ile ilgli tartışmalar da başlarken AB dönem başkanlığı yapan Yunanistan Başbakanı Kostas Simitis, Türkiye'nin Avrupa Birliği üyeliğini desteklediklerini, Türkiye'nin dini ve kültürel yapısının birliğe girmesi konusunda engel teşkil etmediğini belirtmiştir.[367]

Bu aşamadan sonra ABD de, Türkiye'den aldığı izinle İncirlik, Pirinçlik, Mersin, Anamur üsleri ve limanlarında askeri modernizasyon çalışamalarına başlamış, İskenderun limanına da askeri malzemelerle yığınak hazırlamaya başlamıştır.[368]

Amerika'nın Irak'ı işgal kararı Türkiye'yi oldukça güç bir durumun içerisine itmiştir. Türkiye yapacağı bir hamlede veya harekette ya ittifak güçleriyle olan ilişkilerini zedeleyecek ya da Irak ile olan iyi komşuluk ilişkilerini zedeleyecekti. Fakat Türkiye'nin asıl niyeti Irak'ın toprak bütünlüğünün korunmaması ve parçalanmamasıydı. Amerika Türkiye üzerinden Kuzey Irak cephesini açmak istemiştir. Ancak ABD'nin Irak saldırısı konsunda Türk kamuoyu sert tepki göstermiş ve kamuoyundaki Amerikan karşıtlığı yükselişe geçmiştir.[369] Bunun üç sebebi bulunmaktadır: Birincisi bu dönemde ABD'nin İsrail'e verdiği destek ve İsrail'in Filistin halkına yaptıkları karşısında ABD'nin sessiz kalması. İkincisi; Orta Doğu coğrafyasından oldukça uzakta bulunmasına rağmen ABD'nin kollarının bir şekilde bu bölgeye uzanması. Üçncüsü ise; ABD'nin I. Körfez Savaşı'nda Türkiye'ye verdiği sözlerin hiçbirini yerine getirmemesi ve bu savaştan sonra Türkiye'nin bir de Irakla göçmenler ve PKK konusunda sıkıntı yaşamasıdır. Tüm bu sebepler Türk halkının

[366]Kerkükli, C., "Em-Mukif Et-Türki Min El-İhtilal El-Emriki Li'l-Irak", Mustakbel İlakat Irak Ve'l-Duvel-Civar, 2010. 1. Baskı, Dar İbnü'l-Esir Li'l-Tibaa Ve'l-Naşır, Musul, ss.249-265, 855s.s.254.
[367] Hürriyet Gazetesi, "Simitis: Türkiye'yi AB içinde görmek istiyoruz.", 08 Ocak 2002, http://webarsiv.hurriyet.com.tr/2003/01/08/231795.asp, (10.04.2020).
[368] Uçarol, *a.g.e.*, s. 1193.
[369] En-Na'imi, *a.g.e.*, s. 435.

yıllar içerisinde ABD'nin Orta Doğudaki politikaları karşısında negatif tutum geliştirmesine neden olmuştur.[370]

Türkiye'yi zor bir karar beklemekteydi. Kuzey Irak cephesinin açılmasına göz yumarsa hallkın tepkisiyle karşılaşabilirdi. Tersi bir durumda da ABD'nin desteğini kaybedebilirdi. Nitekim ABD, Türkiye'yi hem ekonomik, hem askeri yönden hem de AB üyeliği konusunda destekleyeceğini vaat ediyordu. Irak'ın işgalinden sonra Türkiye'nin ekonomik çıkarlarının gözetileceği, Irak'taki Türkmenlere haklarının verileceği garanti ediliyordu. Öte yandan Avrupa Birliği ülkeleri ABD'nin Irak'ı işgal kararına karşıydılar ve Türkiye'nin hem bölgesel imajının hem de AB üyeliğinin zarar görmesi kaçınılmazdı. [371]

10 Aralık 2002'de George W. Bush ile Erdoğan'ın yaptığı görüşmede Erdoğan, Irak'a girilmesi hususunda Türkiye'den beklenen destekle ilgili olarak, Arap ülkelerinin bu meseleye yaklaşımın ne olduğunu sormuş, Türkiye'nin 1991 yılı Körfez Savaşı'ndaki uğradığı zararı hatırlarak Türkiye'nin başta AB olmak üzere dışpolitika meselelerinde destek istemiştir.[372]

Öte yandan Irak'ın ele geçirilmesinden sonra Türkiye'nin ekonomik alandaki çıkarları ve Türkmenlerin haklarının verilmesinin garantisi verilecekti. Her şeye rağmen Türkiye yerel itibarını kaybedecekti. Çünkü Avrupa Birliği ülkeleri ABD'nin bu saldırısına karşıydılar.[373]

Tükiye Cumhuriyeti Başbakanı Abdullah Gül 2003 senensinin başlarında konuyla ilgili şu açıklamada bulunmuştur:

"Biz Türkiye devleti olarak ABD'nin Irak'a karşı askeri harekâtına yardım ve yataklık konusunda bütün kararları reddediyoruz, biz bunu defalarca ABD'ye söyledik ve bu kararda bahane yeri yoktur. Çünkü bu durum askeri bir durumdur, Türkiye

---

[370] Cüneyt Arcayürek, "ABD"nin Talihsizliği, Türkiye'nin Talihi mi?", 21 Ocak 2003, Cumhuriyet Gazetesi, http://garildi.cumhuriyet.com.tr/sayfa.cgi?w+30+/cumhuriyet/0301/21/w/c0807.html, (29.03.2020).
[371] Kerkükli, 2010: 255.
[372] Yeni Şafak Gazetesi, "Irak'ta Yakın Tehdit Altında Olan Biziz", 12 Aralık 2002, http://yenisafak.com.tr/arsiv/2002/aralik/12/p2.html, (07.04.2020)
[373] Kerkükli, *a.g.e.*, s. 255.

bölgedeki devletler için bir tehlike oluşturuyor. Savaşa girmemiz İsrail'in çıkarlarına bir hizmetten başka bir şey değildir."[374]

Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer de Irak işgaline Türkiye'nin daahil olmaması gerektiği ve sorunun barışçıl yollarla çözülmesi gerektiği inancındaydı. Sezer, Irak meselesine barışçı bir çözüm üretilebileceğini ve diplomatik yollarla sorunun halledilmesi için geç olmadığına inandığını söyleyerek *"Tüm taraflarca barışa fırsat tanınması gerektiğini"* ifade etmiştir.[375]

Diğer taraftan Türkiye bu konuda tek başına karar almak istemiyordu. Bu sebeple Başbakan Gül, 4-6 Ocak 2003'te Mısır, Ürdün, Suriye ve Suudi Arabistan'a ziyaret düzenlemiştir. 12 Ocak 2003'te de İran'a ziyarette bulunmuştur. Ayrıca Amerika ile Irak arasındaki problemin diplomatik ve barışçıl bir şekilde çözüme kavuşturulması için de Türkiye tarafından Irak'a bir heyet yollanmıştır. 23 Ocak 2003 tarihinde ise problemin çözümü için Türkiye, bölge devletleriyle bir kongre düzenlemiştir. Abdullah Gül'ün başkanlığında toplanan kongreye Mısır, Ürdün, Suriye ve İran dış işleri bakanları katışlmıştır. Kongrede; Sorunla ilgili devletler arasında bir zirve toplantısının düzenlenmesi, Irak'ın kitle imha silahlarını denetleme ekibine zorluk çıkarmaması ve yardım etmesi gerektiği, sorunun askeri bir harekât başlamadan çözüme kavuşması için Güvenlik Konseyi'ne başvurulması, Irak Hükümeti ile muhalefet arasında uzlaşma sağlanması adına adım atılması, demokrasi ve insan hakları doğrultusunda çalışmalar yapılması kararlaştırılmıştır.[376]

ABD, Irak'ta kitle imha silahlarının varlığını bahane ederek gerçekleştireceği saldırıyı meşru bir zemine oturtmaya çalışıyordu. Hâlbuki bölgesel çıkarları ve petrol kontrolü için Saddam rejimini devirmeyi kafasına koymuştu. Bu sebeple barışçıl çözüm yollarından bahsetmek Amerika için bir anlam ifade etmiyordu. Türkiye ise temkinli davranmaya çalışarak ABD ile görüşmelerini sürdürüyordu. Bu sırada Amerika ile Türkiye arasında tarafların birbirini anlaması adına bildiriler imzalandı.

---

[374] Rezvan, V., 2006. El-İlakat El-Arabiye Et-Türküye Devr El-Yahud Ve'l-Tahalufat Ed-Devliye Ve'l-İklimiye Ve Pkk Fi El-İlakat Es-Suriye-Et-Türkiye Nemuzecen, 1. Baskı, Lubnan, 442s.s.387.

[375] Zaman Gazetesi, "Sezer: Diplomatik Yollar Tükenmedi" 1 Ocak 2003, http://arsiv.zaman.com.tr/2003/01/01/dis/h2.htm, (07.04.2020).

[376] Kerküki, *a.g.e.*, s. 256.

İmzalanan bildiriler TBMM'ye götürülerek, bu konudaki tüm sorumluluk TBMM'ye yüklendi. Bu arada Türkiye ile ABD arasında askeri ve siyasi görüşmeler sürmekteydi. Türkiye Dış İşleri Bakanı Yaşar Yakış 23 Şubat 2003'te şu açıklamayı yapmıştır: *"Türkiye'deki hava üsleri ve askeri merkezlerin Irak savaşı için ABD tarafından kullanılmasına yönelik anlaşmaların yapılması yakındır. Ayrıca Kuzey Irak'taki şehirlerin ve petrol kuyularının işgal edilmesine yönelik bazı sorunlar devam ediyor"* Ayrıca Dışişleri Bakanı, TBMM'nin kararından evvel Amerika'yla anlaşmaya varacaklarının da sinyalini vererek şöyle demiştir: "*Biz, ABD ile anlaştık, kuzeydeki şehirler onların kontrolu altında olacak, aynı zamanda Irak'ın tek parça halinde kalması için ellerinden geleni yapacaklar"* Türkiye'nin endişesi, işgal sonrası Irak'ın kuzeyinde bir Kürt devletinin kurulmasına izin verilmesiydi. Çünkü böyle bir devletin varlığı, Türkiye Kürtlerini de harekete geçirecek ve Türkiye'yi Kürtlerle ilgili sorunlarda sıkıntıya sokacaktı.[377] Amerika ise askeri malzemeleri bir an önce Türkiye'ye taşımak ve saldırıya geçmek istiyordu. AKP Hükümeti ise Amerikan kuvvetlerinin Türkiye'de askeri malzeme yığınağı yapmasını ve ülkede konuşlanmasını sağlamak, ABD kuvvetlerinin Türkiye üzerinden Kuzey Irak cephesini açmak, Türk Silahlı Kuvvetleri'nin yabancı ülkelere gönderilmesini sağlamak ve yabancı devletlerin de askerlerinin ülkemizde bulunmasını sağlamak gibi konularda hükümete yetki vermesi için TBMM'ye 25 Şubat 2003 tarihinde Başbakanlık tezkeresini sunmuş, TBMM ise 1 Mart 2003 tarihinde tezkereyi reddetmiştir.[378]

Tezkerenin TBMM'de reddedilme sebebi ise Türkiye ve ABD'nin ülkedeki limanlar, havaalanları ve askeri üslerin kullanımı konusunda meclisten habersiz şekilde çaışmaları ve Irak meselesinde meclisin her şeye rıza göstereceği düşüncesiyle hareket edilerek, TBMM'nin geri plana atılmasıydı. Diğer taraftan Türkiye, Saddam rejiminin devrilmesinden sonra Irak Kürtlerinin yapacaklarından korkuyordu ve Türk halkınn % 90 gibi büyük bir çoğunluğu savaş karşıtıydı.[379]

---

[377] EN-NA'İMİ, A., CULUD, M., 2012. İlakat Türkiye El-İklimiye Fi Ahd Hizbü'l-Adale Ve't-Tenmiye, Dar İbnü'l-Esir, Musul, 280s.s. 27,28.
[378] Uçarol, *a.g.e.,* s. 1193.
[379]En-Na'imi *a.g.e.,* s. 437,238.

TBMM'in kararı reddetmesi oldukça yerindeydi. Nitekim Körfez Savaşı'na katılmak Türkiye'ye pahalıya mal olmuştu. Sınır güvenliği ve ekonomik manada büyük sıkıntılarla karşılaşmıştı. Türkiye Irak petrol boru hatlarını kesmek zorunda kalmıştır. Bu doğrultuda kuzey Irak'ta istikrarsızlık ve güç boşluğu ortaya çıkmış, PKK terör örgütü de bunu fırsat bilerek bu alana yerleşmiş ve Türkiye'nin güveliğini tehdit etmeye başlamıştır. Bütün bu nedenlerden dolayı Türkiye, Irak'ın işgali konusunda temkinli hareket etmiştir.[380]

Öte taraftan 2 Mart 2003 tarihinde Hürriyet Gazetesi'nde yayınlanan habere göre, New York Post gazetesinde Peter Beinart'ın kaleme aldığı yazıda Türklerin ABD'ye güvenmeme konusundaki haklılığı tartışılıyordu. ABD'nin Türkiye açısından güvenilir bir stratejik ortak olmadığı ve bunu I. Körfez Savaşı'nda Türkiye'ye verdiği vaatleri yerine getirmeyerek kanıtladığını, İşga senaryosunda Kuzey Irak'taki grupları önce kışkırttıktan sonra yalnız bıraktığı belirtilerek, Türkiye'nin tazkereyi reddetmesinde haklı olduğunun altı çiziliyordu.[381]

"Türkler ABD'ye neden güvensin?" sorusu tartışılıyordu. Yazıda, ABD'nin temelde güvenilir bir stratejik ortak olmadığı bunun örneklerinin I. Körfez Savaşı'nda Türkiye'ye verdiği sözleri yerine getirmediği ve hatta Saddam Hüseyin'e karşı ayaklanma tertiplerinde Kuzey Iraklı grupları önce kışkırtıp sonra yalnız bıraktığını, dolayısıyla Türklerin güvenmemekte haklı olduğu ifade ediliyordu.

Amerika'nın isteklerinin TBMM'de reddedilmesi Amerika-Türkiye ilişkilerinin bozulmasına yol açmıştır. ABD, askeri planlarının bozulmasından son derece rahatsız olmuştur. Türkiye üzerinden Kuzey Irak cephesini açma planı suya düşmüş, 2003 Şubat ayından beri İskenderun limanına yığdığı askeri malzemeleri toplamak ve gönderdiği kuvvetleri geri çağırmak zorunda kalmıştır. Doğu Akdeniz'de Anadolu üzerinden harekât düzenlemek için beklettiği kuvvetlerini de Basra Körfezi ve çevresine yönlendirmiştir.[382]

---

[380]Ramazan Gözen, "Türkiye ve I.Körfev Savaşı: Kriz Ortamında Dış Politika", *Türk Politikasının Analizi,* 3. Baskı, Der Yayınları, İstanbul, 2004, s. 306.

[381] Hürriyet Gazetesi, "NYP: Türkler ABD'ye Neden Güvensin?", 02 Mart 2003, http://webarsiv.hurriyet.com.tr/2003/03/02/255781.asp, (10.04.2020).

[382] Uçarol, *a.g.e.,* s. 1194.

ABD, 1 Mart tezkeresinin reddinden sora Türkiye'ye yapmayı planladığı bütün ekonomik yardımları askıya almıştır. Beyaz Saray sözcüsü Wiliam Safair ise sert bir açıklamada bulunarak "*Savaştan sonra Türkiye bunun bedelini ödeyecek"* demiştir. Amerika Milli Savunma Bakanı Yardımcısı Paul Wolfowizt isesavaştan bir ay sonra *"Amerika ve Türkkiye'nin 50 yıl süren balayı bitti, Türkiye askeri birimleri ve Türkiye hükümeti büyük bir yanlış yaptılar, bunu yapanlar ABD'ye karşı özür dilemek zorundalar"* [383] demiştir.

Diğer taraftan Amerikan Dış İşleri Bakanı Ramsfild: *"Türkiye ve Türkiye yardımları olmadan ABD, Irak'taki amaclarına ulaşacak"* demiştir. Tüm bu açıklamalar ve sert söylemlere rağmen ABD Türkiye'ye yeni tekliflerle gitmiştir. Bu doğrultuda TBMM'ye ABD ile Türkiye arasındaki havanın yumuşatılması, Türk hava sahasının ABD'ye açılması ve Türk askerinin yabancı ülkelere gönderilmesi doğrultusunda hükümet tezkeresi sunulmuştur. Bu teklif, 20 Mart'ta 332 evet, 202 hayır oyu ve 1 çekimser oyla meclisten geçirilmiştir. Yetki tezkeresi ile Türk kuvvetlerinin Kuzey Irak'ta güvenlik koridoru oluşturacağı yönünde haberler çıkmıştır.[384]

Yaşanan bu gelimelerden sonra Amerika Dış İşleri Bakanı Colin Powell 2 Nisan 2003'te Türkiye'ye gelerek Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer ve Türkiye Başbakanı Recep Tayyip Erdoğan ile görüşmüştür. İki ülke arasındaki ilişkilerin geliştirilmesi adına Irak'a düzenlenecek operasyonun kapsamından ve Türkiye'ye askeri açıdan nasıl destek verilebileceğinden bahsetmiştir.[385] Ayrıca Türkiye'nin çekinceleriyle ilgili olarak ise Powell, Kürtlerin Musul ve Kerkük'te bir yapılanma içine girmeerine izin verilmeyeceği ve Türkiye'nin zararına olabilecek hiçbir hamlenin yapılmayacağını söylemiştir. Daha öncesinde Türkiye Cumhuriyeti Dış İlşkiler Bakanı Abdullah Gül: *"Irak işgal edildikten sonra, eğer Irak'ın güvenliği tehlikeye düşerse Türkiye Musul ve Kerkük petrolü için dava açma hakkına sahiptir"* demişti. Fakat Türkiye'nin ABD'ye savaşa direk dâhil olmak

---

[383] Kerkükli , *a.g.e.*,s. 260.
[384] EŞ-ŞARKAVİ, B., 2003. "Türkiye vel Irak Sevabit ve Müteğeyrat Es-Siyasiye EtTürkiye Ticah El-Irak", El-Halic Ve'l-Mes'ele Irakiye Min Ğazu El-Kuveyit İle İhtilal El-Irak (1990-2003), ss. 219-260, 281s.s.248-249.
[385] Kerkükli, *a.g.e.,* s. 260.

istemediğini, sadece ittifak güçlerine yardım etmekle yetinebileceğini söylemesi üzereine ABD yeniden hayal kırıklığı yaşamıştır. Bahane olarak ise TBMM'nin ABD kuvvetlerinin Türkiye'ye girmesine razı olmaması gösterilmiştir.[386]

Türkiye-ABD'nin isteği doğrultuda işbirliğine girmeyi reddettiğinden dolayı ABD planlarını Kuzey Irak Kürtleriyle anlaşma sağlayarak gerçekletirmeye koyuldu. Bağdat'ın ele geçirilmesi sonrasında 9 Nisan'da Amerikan kuvvetleriyle Kuzey Irak'taki peşmergeler Musul ve Kerkük'e girdiler. Türkiye'nin askeri kuvvetlerini Irak sınırında topladığı bir sırada böyle bir olayın yaşanması Türkiye'yi kızdırmıştır. Ardından Türkiye Dış İşleri Bakanı Abdullah Gül ABD Dış İşleri Bakanı Colin Powell'ı telefonla arayarak şunları söylemiştir:

"Anlaşma ihlal ediliyor, Kürtler Kerkük'e girdi ve olaylar devam ediyor. Müdahele edin. Eğer bölgede yeterli güçünüz yoksa biz iki saat içinde orda oluruz". Powll ise *"Endişe etmeyin ve müdahale etmeyin. 173 hava indirme tugayımız bir kaç saate dek orda olacak. ABD askerleri kontrolü ele alınaca da Peşmergeler gidecek, sözümüzde duruyoruz. Sizde rica ediyorum, müdahelede bulunmayın"* demiştir.

Bu sırada Genelkurumay Başkanı Orgeneral Hilmi Özkök de ABD'li mevkidaşı Orgeneral Mayers'la görüşme gerçekleştirerek benzer uyarıları dile getirmekteydi. Neticede 12 Nisan'da Türkiye'yi, Türkmenleri ve Kürtleri temsilen yedişer kişiden oluşan 21 kişilik bir komisyon oluşturulmasına karar verilmiştir. Komisyonun Kekük'teki yönetimi ele alarak, bu aşamadan sonra Kekük'le ilgili kararlarda komisyonun belirleyicisi olması kararlaştıılmıştır.[387]

Diğer taraftan 28 Mayıs 2003'te Kekük valisinin belirlenmesi için Amerikan güçlerinden General Muud'un gözetiminde seçim gerçekleştirilmiştir. Abdurrahman Mustafa'nın 20 oyla Kerkük valisi olmasına karar verilmiştir. Türkmen adayı Mustafa Kemal Yaycıl ise 10 oy alabilmiştir. Temmuz ayına gelindiğinde ise ABD-Türkiye ilişklerini etkileyen bir olay daha yaşanmıştır. 4 Temmuz 2003 tarihinde Amerikan askerleri tarafından bölgede yasadışı faaliyette bulundukları gerekçesiyle on bir Türk

[386] Kerkükli, *a.g.e.,* 261.
[387] N. Şimşir, *a.g.e.,* s. 293-294.

askerinin kafasına çuval geçirilerek tutuklanması, özellikle Türk kamuoyunda çok sert karşılanmıştır.[388]

Olayla ilgili olarak Amerikan Generali Jon Ebuzeyd Türkiye'ye gerçekleştirdiği ziyarette şu açıklamada bulunmuştur: *"Biz Türkiye ile Kore savaşından beridir beraberiz hep öylede kalalım, Irak konusunda yanlış yapmışız, Türkiye bölgede büyük bir unsurdur bizim Türkiye'ye ihtiyacımız vardır, Türkiye olmadan biz başarılı olmayız. Bunun için Irak konusunda oturup konuşmamız lazım biz Türkiye'den bunu istiyoruz görüşememiz lazım"*[389].

Irak konusuyla ilgili olarak 2 Kasım 2003'te ise Türkiye, İran, Kuveyt, Suudi Arabistan, Suriye ve Mısır'ın katılımıyla bir toplantı gerçekleştirilmiştir. Toplantıda Irak topraklarının parçalanmaz bir bütün olduğu vurgulanarak, ABD'nin Irak tarafından işgaline son verilmesi istenmiştir.[390]

2003 yılı yaz sonuna doğru Irak'ta güvenliğin sekteye uğradığı düşüncesiyle, burada çok taraflı bir asayiş gücü oluşturulması kararlaştırılmıştır. Bu kapsamda General Jon Ebuzeyd Irak'ta barışı koruma güçlerine destek olması için Türk kuvvetlerinden de yardım talebinde bulunmuştur. Bu konu TBMM'de tartışılarak asker gönderimi için hazırlığa başlanmıştır. Fakat Irak halkı, topraklarında insani yardım adı altında topraklarında hiçbir askeri gücü istemediklerini belirtmiştir. Bilhassa Kürt halkı bu duruma çok karşı çıkmıştır.[391]

Türkiye ABD ile ilişkilerini geliştirmek amacıyla bu teklifi kabul etmişti. Bunun yanında Irak'ın yeniden şekillenmesinde de aktif rol üstlenmek istiyordu. Amerika Türkiye'de 12 bin asker talep etmiştir. Amerika bu askerleri "Sünni Üçgeni" adı verilen sünni nüfusun yoğun olarak yaşadığı oldukça hassas bir bölgede kullanmak istiyordu. Bu bölge Kerkük ve Erbil arasından Tikrit'i de kapsayarak Bağdat'ın batısına kadar uzanan bir alandı. Ürdün ve Suriye sınırlarına da yakın bir konumdaydı. Düzenlenecek operasyon Türk generallerinin emrinde gerçekleştirilecekti ve bölge de

[388] BALCI, A., 2013. Türkiye Dış Politikası İlkeler, Aktörler, Uygulamalar, Etkileşim Yay., İstanbul, s. 265.
[389] En-Na'imi, *a.g.e.,* s. 443.
[390] Uçarol, *a.g.e.,* s. 1322.
[391] Rezvan, *a.g.e.,*s. 391,392.

Türklerin kontrolünde olacaktı. Müslüman bir üllke olması sebebiyle Türkiye'nin bu operasyona dâhil edilmesi ABD için oldukça önemliydi. Ayrıca Türkiye'nin katılması, Pakistan ve Bangladeş gibi Müslüman ülkelerin de asker göndermeleri için olumlu etki yaratabilirdi.[392]

Türkiye'deki kamuoyundan gelen baskılar ve Irak halkının itirazları üzerine bu operasyonun durdurulmasına karar verilmiş ve Türkiye de asker göndermeyeceğini duyurmuştur. Türkiye, devreden çıkarılmasından sonra ABD'nin Kürtlere yönelik tutumuyla ilgili kaygılanıyordu. Çünkü Körfez Savaşı'ndan sonra 1991 yılından bu yana Kuzey Irak'ta Kürtler hâkimdi. Burada bir Kürt devletinin oluşturulması ihtimali Türkiye'yi güvenlik gerekçesiyle endişelendiriyordu.[393]

Diğer taraftan bahsi geçen operasyona Türkiye'nin dâhil olması durumunda Türkiye'nin Müslüman Arap ülkeleriyle ilişkileri bozulabilirdi ve oradaki yerel güçlerle Türk askeri çatışmak zorunda kalabilirdi. Irak'ta güvenliğin neredeyse hiç kalmadığı böyle bir dönemde Türk askeri Kürt güçleriyle sorun yaşayabilirdi.[394]

Türkiye'nin operasyondan çekilme kararını Irak Dış İşleri Bakanı Hoşyar Zebari olumlu karşıladığını belirterek, bu kararın Türkiye-Irak menfaatleri için en uygun karar olduğunu söylemiştir. Ayrıca Zebari, yeni dönemde Irak'ın Türkiye ile ticari, kültürel ve ekonomik alanlarda ilişki kurmak istediğini belirtmiştir. Öte yandan Türkiye pratikte savaşa dâhil olmasa da hava sahalarının kullanımını ABD'ye açmıştı.[395]

4.1.3. Irak'ta İç Savaşın Başlaması ve Türkiye'nin Tutumu

Amerika'nın Irak'a müdahalesi sonrasında süreç, tam bir trajediye dönüşmüştür. Kısa sürede askeri başarı elde eden Amerika Birleşik Devletleri süreci yönetmede, yani operasyonun siyasi ayağında başarısız olmuş, bölgenin kaosa ve iç savaşa doğru sürüklenmesine yol açmıştır. Nitekim 2006 yılı Şubat ayında Samara'da Şiilere ait

[392] En-Na'imi, Culud, *a.g.e.*, s. 38-41.
[393] Rezvan, *a.g.e.*, s. 392.
[394] En-Na'imi, *a.g.e.*, s. 444.
[395] Uçarol, *a.g.e.*, s. 1322.

kutsal mekânlardan el-Askeriye Camisinde düzenlenen bombalı saldırı, Irak'taki bir dizi şiddet olayının tetiklenmesine yol açarak iç savaş şeklinde de nitelendirilebilecek mezhep savaşlarının başlamasında etkili olmuştur. Şiiler ile Sunniler arasındaki çatışmalar giderek daha da kızışmış ve 2006 yılı boyunca aylık ortalama 3 bin sivil bu çatışmalardan dolayı yaşamını yitirmiştir.[396]

Irak'taki bu kargaşa ve kaos ortamından faydalanan PKK terör örgütü de Türkiye'ye karşı bu dönemde faaliyetlerinin yoğunlaştırmıştır. Bunda Irak Bölgesel Kürt Yönetimi ile ABD'nin PKK ile mücadelede hiçbir çaba sarf etmemeleri önemli rol oynamıştır. Türk kamuoyunda Amerika Birleşik Devletleri'nin küresel terörizm ile mücadele söylemine rağmen Türkiye'nin PKK ile mücadelesine destek vermeye yanaşmak istememesi olumsuz karşılanmıştır. Türk kamuoyunun tüm kesimlerinde ABD karşıtlığı yükselişe geçmiştir.[397] 2007 yılı sonbaharından itibaren ise PKK'nın terör saldırılarını yoğunlaştırması nedeniyle şehit cenazelerinin artması sonucu kamuoyunun hükümet üzerindeki baskısı da artmıştır. Bundan dolayı Türk Hükümeti de Amerika'ya karşı diplomatik baskı uygulayarak terör konusunda harekete geçmesini istemiş, aksi takdirde tek başına bölgede askeri harekat düzenleyeceğini belirtmiştir.[398] 2007 yılı Şubat ayı içerisinde ABD ile diplomatik görüşmeler yoğunlaşmıştır. Önce Dışişleri Bakanı Abdullah Gül, daha sonra Genelkurmay Başkanı Orgeneral Yaşar Büyükanıt Amerika'ya ziyaret gerçekleştirerek Türkiye'nin Irak konusundaki isteklerini iletmişlerdir. Yunanlı gazeteci Yorgos Kapopulos ise bu ziyaretle ilgili şu şekilde bir yorum getirmiştir: Amerika Türkiye'nin isteklerine tam olarak yanıt veremez, çünkü Kuzey Irak'taki Kürtler bölgede ABD'nin en güvenilir destekçisi ve İsrail'den sonra en önemli müttefikidir.[399] Daha sonra ise 5 Kasım 2007 tarihinde Erdoğan Amerika'ya bir ziyaret gerçekleştirmiştir. Bu ziyaret sonucunda ABD, Irak'ta Türkiye'yi rahatsız eden terör örgütü ile ilgili önemli istihbarat bilgilerini

---

[396] Gökhan Çetinsaya, Taha Özhan, *İşgalin 6. Yılında Irak,* SETA Yayınları, Ankara, 2009, s. 30.
[397] Şehnaz Yılmaz Özbağcı, "Türkiye-ABD İlişkileri", *XXI. yüzyılda Türk Dış Politikasının Analizi* (Der: Faruk Sönmezoğlu, Nurcan Özgür Baklacıoğlu, Özlem Terzi), Der Yayınları, İstanbul, 2012, s. 335.
[398] Çetinsaya ve Özhan, *a.g.e.,* s. 70.
[399] Sezai Özçelik, "Türkiye-Amerika Birleşik Devletleri-Irak İlişkileri: Bermuda Şeytan Üçgeni – 2000 - 2007 Dönemi Boyunca Kuzey Irak, Jeopolitik ve PKK", *Uluslararası Avrasya Strateji Dergisi*, 2013, Cilt: 2, Sayı: 1, s. 42.

paylaşmış ve Irak hava sahasını Türk kuvvetlerine açarak Türkiye'nin Kandil'deki PKK sığınaklarına saldırmasına müsaade etmiştir.[400]

PKK teröründen ötürü 2007 ve 2008 yılları boyunca Bölgesel Kürt yönetimi ile Türkiye ilişkilerinde gerginlik hâkim olmuştur. 2008 sonlarına doğru ise karşılıklı müzakereler çerçevesinde ikili ilişkilerde ilerleme kaydedilmiştir.[401] Bu aşamadan sonra Türkiye, Irak'taki tüm etnik ve dini gruplarla iyi ilişkiler içinde olmaya gayret göstermiştir. Dolayısıyla bölgedeki Türkmenleri Kürt varlığına karşı denge unsuru olarak kullanmayı öngören politika anlayışı yerini, Türkmenleri bölgedeki Kürt gruplarla işbirliği içerisinde hareket etmeye yönelten bir anlayışa bırakmıştır.[402]

Görüleceği üzere Türkiye Kürt sorunu ile ilgili bir çözüm üretmediği süerce Irak'taki her istikrarsız durum ve ortam, Türkiye'nin güvenliğini tehdit ederek, dış politika arenasında gücünü kırmaya yetecektir. Özellikle büyük güçler ve bölgesel güçlerle ilişkileri Kürt gruplarla ilişklerinden nasibini alacağa benzemektedir. Çünkü Kürt terör grupları bir şekilde Türkiye'nin aleyhine bir etken olarak kullanılmak üzere muhafaza edilecektir.[403]

4.2. ABD'nin Irak'tan Çıkmasıyla Türkiye–Irak İlişkileri

2003 senesinde Saddam Hüseyin'in devrilmesinden sonra Irak yönetimin Sünnilerin gücü kırılmış ve Şiiler Irak siyasetinde daha belirleyici bir konuma yükselmişlerdir. Beraberinde başlayan mezhep çatışmaları 2011 yılında ABD'nin askerlerine Irak'tan geri çekilme emri vermesi üzerine daha da artmıştır. Nitekim 2008 yılında Amerika ile Irak yönetimi arasında yapılan SOFA Antlaşması ile 2011'in sonunda ABD kuvvetlerinin ülkeden ayrılması kararlaştırılmıştı.[404]

Savaşın başlamasından itibaren yüz binlerce Irak'lı sivilin ve 4 binden fazla ABD askerinin yaşamını yitirmesi, Irak'taki güvenlik ve istikrar ortamının gittikçe kötü bir hal alması, hem ABD kamuoyunda hem de uluslararası kamuoyunda Bush

[400] Yılmaz Özbağcı, *a.g.e.*, s. 335.
[401] Çetinsaya ve Özhan, *a.g.e.*, s. 15-16
[402] Tarık Oğuzlu, "ABD Sonrası Irak ve Türkiye", *Ortadoğu Analiz,* Cilt: 4, Sayı: 37, 2012, s. 33.
[403] Oğuzlu, *a.g.e.*, s. 32.
[404] Ayşe Pınartaş, ABD'nin Çekilmesi ve Muhtemel Seneryolar, *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi,* Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2011, s. 70.

yönetiminin başarısız olduğu düşüncesini doğurmuştur. ABD imajının sarssılması üzerine ABD Irak'tan çekilme planları yapmaya başlamıştır. ABD'de 2008 yılındaki başkanlık seçimlerinde Barack Obama'nın desteklenmesinin sebebi de Irak'tan ABD kuvvetlerini çekme vaadinde bulunmasıydı. ABD'nin Irak'tan çekilmesinde kararının başka bir sebebi ise Irak'taki gücün çekilmesiyle askeri kuvvetin Afganistan ve Pakistan gibi başka noktalara yoğunlaştırılabileceğinin düşünülmesidir. Nitekim ABD'nin Irak'a askeri anlamda yoğunlaşması, problem doğuran başka noktalara yönelme kabiliyetini engellemiştir. ABD'nin çekilme kararının başka bir nedeni de Irak işgalinin ekonomik maliyetinin fazla olmasıdır. Küresel krizden zaten nasibini alan ABD ekonomisi, hem Afganistan hem de Irak'ta askeri güç bulundurarak daha da sıkıntı yaşamaya başlamıştır. Bundan dolayı ABD yönetimi askeri gücü çekerek ekonomik maliyeti azaltmayı hedeflemiştir.[405]

17 Kasım 2018 tarihinde ABD kuvvetlerinin Irak'tan çekilmesinin ve çekilme sonrası ABD kuvvetlerinin Irak'taki konumuna dair Kuvvetlerin Durumu Anlaşması (SOFA-Status of Forces Agreement) imzalanmış ve yine aynı tarihte bir de Irak'ın yeniden inşası aşamasında ABD ile siyasi, ekonomik ve toplumsal ilişkilerin nasıl olacağının belirlendiği, uzun vadeli bir işbirliği anlaşması olan Stratejik Çerçeve Anlaşması (Strategic Framework Agreement) imzalanmıştır. Bu iki anlaşma 28 Kasım 2008 tarihinde Irak Meclisinin onayından geçerek 1 Ocak 2009'da yürürlüğe sokulmuştur.[406]

Bu bağlamda SOFA Anlaşması ile Amerika'nın Irak'taki askeri gücü sona ermiştir, SFA Anlaşması ile de Amerika-Irak arasında uzun vadeli eknomik, siyasi ve toplumsal işbirliği kurulmuştur.[407]

Bu süreçte 4487 Amerikan askeri hayatını kaybetmiş, yaklaşık 40 bini de yaralanmıştır. Ayrıca Amerikan Hükümetine bağlı olarak görev yapan 2 bin civarında güvenlik şirketi çalışanı hayatını yitirmiştir. Diğer taraftan hayatını kaybeden Iraklı

---

[405] Pınartaş, *a.g.t.,* s. 71.
[406] Recep Tombaş, Arap Baharı Sonrası Irak'ta Mezhep Politikaları; Türkiye, İran ve Sudi Arabistan Örneği, *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi,* Bahçeşehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsi, İstanbul, 2015, s. 16.
[407] Pınartaş, *a.g.t.,* s. 73 .

sayısı ise 1 milyon 100 bin civarındadır. ABD'ye Irak işgalinin maliyeti 805 milyar doları bulmuştur. Bunun Amerikan ekonomisine etkisinin ise 1 Trilyon doları geçtiği söylenmektedir.[408]

İşgalin sonlandırılmasını belli bir kesim memnuniyetle karşılasa da Amerika tıpkı işgalde olduğu gibi çekilmeyi de Irak'ın iç dinamiklerini göz önünde bulundurmadan ve plansız bir şekilde gerçekleştirdiği için Irak'ı istikrarsızlık, kaos ve belirsizlik ortamına sürüklemiştir. Ülkede bombalı saldırılar ve silahlı çatışmaların sayısında hızla artış olmuştur. Irak'ın içine düştüğü durum, bölge ülkeleri için de tehdit haline gelmiştir.

4.3. Türkiye-Irak İlişkilerinin Geleceği

Türk ve Iraklı politikacılar, coğrafi konum ve çeşitli siyasi, ekonomik ve sosyal dosyalarla ilişkisi gereğince, Türkiye-Irak ilişkilerinin önemi ve ortak çıkarlarına hizmet etmek üzere olgunlaşmasının ve gelişmesinin zorunlu olduğu konusunda hemfikirdirler.

Modern çağda Irak ve Türkiye'nin oluşumu, sorunsuz ve ağır miraslar olmadan geçmedi. Bunlar arasında Kerkük ve Musul krizi, Kürt sorunu, su sorunu, Kerkük'teki etnik Türkmen azınlıklar sorunu ve Türkiye'deki Araplar meselesi de vardır. Bunun yanı sıra, Türkiye'nin ABD ve NATO ile yakın ilişkisinden kaynaklanabilecek sorunların varlığı ve bunun Arap dünyası ve özellikle de Irak üzerindeki etkileri de dikkate alınmalıdır. 1921'de Irak Krallığı'nın kurulmasından ve 1923'te Türkiye Cumhuriyeti'nin ilanından bu yana, iki ülke iki ülkenin yaşadığı koşullar nedeniyle ortaya çıkan ilişkilerin ve değişkenlerin çeşitli aşamalarından geçtiler. Ancak, 9 Nisan 2003'te, Irak ve Türkiye, siyasi ilişkilerinde AKP'nin iktidara gelmesinden ve Irak'taki yönetim sistemindeki değişikliğinin ardından siyasi sistemlerinde bir değişime tanık olan yeni bir aşamaya girdiler.

Kuşkusuz, Türk politikası üç meseleden yola çıkarak Irak meselesiyle ilgilenmektedir. Bunlar; Türkler'in değişimin ilk yıllarındaki siyasal mezhepsel çizgi

[408] Tombaş, *a.g.t.,* s. 18.

üzerindeki korumacı tutumuyla birlikte Kürtler, Kerkük ve komşuluğun etkisi konularıdır. Ancak 2008'den bu yana Türkiye, Irak'ın gerçek ağırlığını temsil eden yeni bir format benimsemiştir. Irak'ın politik, ekonomik ve kültürel cihetleriyle ile işbirliği içinde çalışması bunun bir gereğidir. Irak'ın geleceğini etkilemek ve onun oluşumuna katkıda bulunmak istiyorlarsa bu, siyasi, dini ve ekonomik güçlere açılım yapmakla mümkündür. Böylece, Türkiye tüm Irak ırklarından ve topluluklarından geniş bir kabul görür ve Irak siyasi ve halk çevreleri tarafından memnuniyetle karşılanacak ayrıcalıklı bir varlık sergiler. Bu gelişme, kendisini baltalamakla tehdit eden dönemlere girildiği takdirde, kriz anlarının yapısına karşı açık bir bilinç ve irade ile direnç göstermelidir. Mevcut Türk anının Irak ile ilişkilerdeki sorunu, Arap bölgesini yakıp yıkan Arap Baharı dalgasının ardından Türkiye'nin Ortadoğu'daki radikal değişimler ışığında yeni konumunu belirleme çabasından kaynaklanabilir.

T.C. dönemin Dışişleri Bakanı Ahmet Davutoğlu'nun "Stratejik Derinlik" vizyonu, artık değişken, etnik ve mezhepsel açılardan bölünmüş ve iltihaplı bir bölge ile başa çıkmak için etkili değildir. Türk siyasetini inşa eden ve önünü açan bu vizyon zımnen, köklü siyasi yapılara sahip istikrarlı bir jeopolitik bölgeyi var saymaktadır. Bu nedenle, Türk vizyonunun yoğunlaştığı en önemli noktalardan birisi, sıfır sorun ilkesi ve düzenli ve sürekli diplomatik girişimlere dayanan merkez Türkiye ilkesiydi. Böyle bir politika, halk hareketleriyle değil, devletlerle uğraşmayı gerektirir. Türk vizyonu, devletleri temsil eden siyasi güçlerin ortaya çıkmasıyla mümkün olamaz. Devrimci hareketlere tanık olan devletlerdeki kombine bölünmelerin artmasıyla birlikte etkili olmaz. Türk siyasetinin gözlemcileri, Orta Doğu'daki değişim alanlarının artmasıyla birlikte, bölgesel liderlik arayışlarını görüyorlar. Zira Irak, Türkiye'yi ve bir devlet olarak onun kaderini etkilemede önemli bir rol oynamaktadır yani, siyasi ve ekonomik açıdan Türkiye için çok önemlidir.

Bu ilişkiler, üç ekseni ele alan gelecekle ilgili bir vizyona dayanmalıdır. Bu üç eksen şunlardır: Toplum ve devlet, gelişme ve ulusal birlik ve entegrasyona dayalı medeni bir projeye duyulan ihtiyaçtır. Konu şu teorik yaklaşımlara dayanılarak çalışılmalıdır: Coğrafya, güçler dengesi ve gelecekteki ilişkileri kurmak için karşılıklı güven. Bunlar da aşağıdakiler vasıtasıyla olur:

1. Geçmişle geleceğe engel teşkil edecek şekilde uğraşmamak. Gelecek, illa ki geçmiş çatışmaların devamı anlamına gelmez. Stratejik amaçlardan biri, potansiyel düşmanları ve düşmanları dostlara çevirmeye çalışırken, içerisinde karşılıklı çıkarların gözetildiği ve karşılıklı güvene dayanan ilişkilere elverişli bir ortam yaratmak olmalıdır.

2. Tırmanmaya yol açmayacak şekilde tartışmaya yol açan, hatta ihtilâf noktaları üzerine hâkim olmak için sakinleşmeye ve diyalog yoluyla onları çözmek için çalışmaya yol açan meselelerle ilgilenmek.

3. Ortak çıkarlara ilişkin görüş netliği ve geçmişin önündeki engellerin aşılması için karşılıklı anlayışa dayalı bir zemin oluşturmak amacıyla rasyonellik, objektif ve kültürel diyalog yoluyla anlaşma alanlarını güçlendirmek ve ilişkilerin gelişimini sağlayan ortak mevcut ve gelecekteki endişeleri belirlemek. Değiştirilemeyen ya da olmuş olayları kontrol etme imkânı olmayan geçmişe takılıp kalmak Irak ve Türkiye'nin çıkarına değildir.

4. Türkiye ile Irak arasını birleştiren sabiteler vardır. Bu sabiteler bir bölgede yaşamaktan ve ticaret, su, petrol, iletişim ve ulaşım yolları sahalarındaki karşılıklı çıkarlardan kaynaklanmaktadır.

5. Tarih siyasi bir gerekçe aracı olarak kullanılırken, taraflar arasında karşılıklı olarak olumsuz bir tablo vardır. Ayrıca, geçmiş birikimler ve ilişkilerin aksaması ve ilişkilerini geliştirip tarafların birbirlerini daha iyi tanıma arayışlarının olmaması nedeniyle kültürel ve ticari alışveriş ve siyasi ilişkiler geçmişte dengesiz olmuştur.[409]

İlişkiler genellikle iki yönlü bir denklemi yansıtır. Her iki tarafın özgünlüğüne ve bağımsızlığına rağmen, izolasyon içinde yaşayamayacağınız ve içe kapanamayacağınız bir dünyada, tarafların üzerinde coğrafi gerçeklik, karşılıklı çıkarlar, güvenlik, karşılıklı güvenin artması, reaktif girişimcilik ve birbirine geçmişliğin de yaptırım gücü vardır. Eğer uluslararası ilişkiler genel olarak karşılıklı işbirliği, rekabet ve çatışmanın bir kombinasyonu ile karakterize edilirse, işbirliği

[409] İbrahim Dakukî, *Sûratü'l-Etrâk lede'l-Arab*, Merkezü Dirâsâti'l-Vahdeti'l-Arabiyye, Beyrut, 2001, s. 246.

seçeneği, Irak ve Türkiye denkleminde kendini empoze eder. Denklemin iki tarafı, bölgesel ve uluslararası ilişkilerin yeniden inşası ve düzenlenmesi üzerinde etkisini yansıtan küreselleşme ve terörizm olgularının zorluklarıyla karşı karşıya kalmaktadır. Belki de bu zorlukların en tehlikesi, dünyayı kuzeye ve güneye bölmek ve gelecekteki olası bir medeniyetler çatışması hakkında fikirler ortaya koymaktır. Mevcut gerçeği formüle etmekten sorumlu olanlar Türkiye ile ilişkileri geliştirmek için ortaya konulan stratejiyi, Türkiye'nin jeostratejik konumunun önemi ışığında gelecekte neler olabileceğini, kapasite ve roller açısından bölgesel ve uluslararası duruşunu ve Irak ile diyalog ve işbirliği için vizyonunu oluşturan Türkiye'nin güvenlik, ekonomik, politik ve kültürel çıkarlarını tanımlamayı göz ardı etmemelidirler. Bunlarla birlikte Irak'taki karar vericilerin, Türkiye'nin bölgesel ve uluslararası alanda gelecekteki rolünü arttıracağı zorunluluğunu kabul etmeleri gerekir. Bunun yanı sıra ABD'nin başını çektiği yeni uluslararası düzenin devam etme imkânı yoktur. Türkiye'nin de katılmaya çalıştığı AB de dâhil olmak üzere uluslararası arenaya etki etmeye katılacak ve ekonominin ve Türkiyenin ekonomisi ve güvenliğiyle bağlantılı AB'nin bir üyesi olarak ikincisinin geleceğini belirleyen uluslararası güçler vardır. Irak, iki ülkenin güvenliğini ve istikrarını sağlamak için bu iki faktörü karşılıklı ilişkiler ve ekonomik entegrasyon yoluyla kullanabilir. Bu, büyük ölçüde Türkiye ve Irak'ın ekonomik entegrasyon yollarını doğru şekilde yönetme ve karşılıklı ortak çıkarlarla ilgili siyasi pozisyonları koordine etme becerisine bağlıdır. Bu ilişkiler sayesinde Irak, bölgesel rolünü harekete geçirebilir ve Arap-Türk ilişkilerinde iyi bir köprü olmak için on yıllardır çektiği marjinalleşmenin üstesinden gelebilir. Bu rol, Irak'a Türkiye'nin güvenini kazandırır ve bu konuyla bağlantılı olarak bölgesel denge ve Ortadoğu'nun hesaplanmasında Türkiye'nin önemi ile ilgili olarak, güvenliğinin ve çıkarlarının ortak Arap eylemi ve koordinasyonu ile tehdit edilmediği duygusunu verir.

Türkiye ile gelişmiş ilişkiler inşa ederken, bu gelişmekte olan ülkenin konumu, İslâm'a olan özel bakışı ve Arap tarafını ve meselelerini anlamasının boyutu üzerinde durmak gerekiyor. Özellikle Irak'ta ve genel olarak Arap dünyasında egemen olan değerler, yaşam tarzı, kültür ve gelenekler karşısındaki konumunu araştırmak gerekiyor. İnsan hakları, servet dağılımı, siyasi katılımın türü ve büyüklüğü, eğitim sistemleri, dini kurumların rolü, medya, kamuoyu ve çıkar grupları gibi konularda da

ortak bilgi sahibi olmak gerekiyor. Irak'ın Türkiye ile olan işbirliği çerçevesinde mevcut ve gelecekteki çıkarları aşağıdaki hususları göz önünde bulundurmayı gerektirmektedir:

1. Türkiye'nin Irak karşısında gelecekteki siyasi doğası, Kürt meselesi, kuzey Irak'taki gelişmeler ve Türkmenlerin durumu karşısındaki tutumu ve iki taraf arasındaki ilişkiler için net bir formül ortaya koymak.

2. Her iki tarafın çıkarlarını etkileyen bölgesel ve uluslararası konularda görüş alışverişi, işbirliği ve politik koordinasyon sağlanması.

3. Türkiye'yi askıda kalan bölgesel sorunlarının çözümünde Arap ülkelerinin pozisyonunu destekleyen siyasi duruşlar almaya diyalog ve çıkar alışverişi yoluyla zorlamak.

4. Türkiye'nin Irak'ın güvenliği ve çıkarları açısından oynadığı rolün önemini idrak etmek. Bu da şunlar vasıtasıyla olur:

a. Her iki tarafın güvenliğine yönelik ortak tehditleri analiz etmek ve onlarla yüzleşecek çözümler ortaya koymak üzere işbirliği yapmak.

b. Terörizm ve organize suçla mücadele, bölgedeki kitle imha silahlarının yayılmasının önlenmesi, güven inşa edilmesi ve belirsizliğin üstesinden gelinmesi ve bölgedeki barışın korunması konularında işbirliği yapmak.

c. Avrupa ile olan ilişkileri ve AB üyeliğini elde etme çabasının bir sonucu olarak, deneyim ve teknoloji transferinden yararlanmak için Türkiye ile işbirliği yapmak.

d. Türkiye'deki baskı ve çıkar gruplarının niteliğini ve bunların dış politikayla ilgili karar alma sürecini etkilemede oynadıkları rolü araştırmanın ve analiz etmenin önemi.

e. Hristiyan Avrupa ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki askeri, siyasi ve medeniyetçi çatışmanın arka planını ve konunun Türkiye, Irak ve İslam dünyası

açısından önemine binaen gelecekte yenilenme ihtimallerini incelemek ve analiz etmek.

f. Türkiye'nin pazarını Irak ihracatına açma zorunluluğu ve Türkiye pazarının Irak ihracatını almaya hazır olma boyutunu bilmek.

g. Şimdiki ve gelecekteki Irak'ın ve Arap dünyasının Türkiye ihracatına duyduğu güvenin derecesini bilmek.

h. Ekonomik önemi ve iki taraf arasında karşılıklı olumlu bir imaj yaratmadaki rolü nedeniyle taraflar arasında turizmi geliştirmek ve canlandırmak.

I. Irak, Türkiye, Arap ve Avrupa arasında ihracat ve ithalata dayalı bir buluşma noktası oluşturmak üzere Türkiye ile Irak arasında bir serbest ticaret bölgesi kurulması.

5. Irak-Türk ilişkilerinin geliştirilmesi, bir yandan Irak'ın çıkarları, diğer yandan Arap çevrelerin çıkarları kapsamında açık ve net bir şekilde Arap arenası yönündeki Irak açılımı ve yönelimiyle eş zamanlı olması. Dış politik zeminde etkili olmak için ortak Arap eylem yollarını desteklemek ve düzeltmek. Başta Arap Birliği olmak üzere onların kurumlarını güçlendirmek.

6. Bölgesel rol, ekonomik ve politik çıkarlar zemininde Türkiye ile İsrail arasında olası gelecekteki çatışmanın unsurlarını incelemek ve analiz etmek. Irak ve Arap ülkelerinin yararına kullanmak üzere bu olasılığı karşılamaya hazırlanmak.

7. Aşağıdakiler yoluyla kültürel ve sosyal ilişkileri güçlendirmek:

a. Arap ve Türk kültürel ve sosyal derneklerin kurulması ve iki taraf arasındaki karşılıklı farkındalığı ve tanışmayı yaymak için entelektüel, kültürel ve sosyal faaliyetlere odaklanan çalışma ve araştırma merkezleri inşa etmek.

b. Iraklı ve Türk üniversite öğrencileri için burslar, okul arkadaşlıkları, karşılıklı ziyaretler ve Arapça ve Türkçe öğrenme yollarıyla değişim için yeni bir zihniyet ve yeni bir iklim yaratmak için eğitim alanını genişletmek.

c. Ortak sorunlar karşısında iki halk arasındaki farkındalığı yaymak için medya işbirliği ve Arapça ve Türkçe gazetelerin çıkarılması.

d. Sivil toplum kuruluşları ve bireyler arasındaki bağları etkinleştirmek.

e. Siyasi ve eğitimli seçkinler arasında ve halk çevrelerinde Türkiye-Irak ilişkilerinin gelişiminin bilgi tabanını genişletmek.

Teknoloji, araştırma ve geliştirme alanlarında ekonomik entegrasyonu ve kalkınma değişimini sağlamak ve kısa vadeli yararlı ekonomik işbirliğinden uzun vadeli stratejik ekonomik ortaklığa geçiş yapmak üzere Türkiye ile Irak arasındaki ekonomik ilişkilerin petrol, su, gıda ürünleri ve mamul mallar yollarıyla geliştirilmesi, Irak ile siyasi ilişkilerin sağlamlaştırılmasına yol açacaktır. Türkiye'ye sunulan üç seçenek bu ilişkileri etkileyecektir. Bunlar:

1. Türk-Avrupa ilişkileri ve Türkiye'nin AB'ye üye olma olasılığı.

2. Türkiye'nin kendisini Orta Asya ülkeleri ile bir araya getiren bir ekonomik alan yaratma olasılığı

3. Türkiye'nin Orta Doğu sisteminin bir bileşeni olarak oraya dâhil olması.

İlk seçenekte, öngörülebilir gelecekte Türkiye'nin AB'ye üyeliğe kabul edileceğine dair ufukta herhangi bir işaret yoktur. İkinci seçenek, Orta Asya'daki Türkiye, Rusya ve İran ile Kafkasya arasında siyasi ve ekonomik düzeyde başta rekabet olmak üzere bir takım zorluklar ve sorunlar sunmaktadır. Bu rekabetin sonuçları büyük ölçüde bilinmemektedir. Türkiye'nin önünde geriye üçüncü seçenek kalmaktadır. Bu da Irak ve Arap ülkeleri ile ekonomik ortaklık yoluyla geleceğe açılan penceredir. Irak ile böyle bir ortaklık gerçekleşir ve bölge ülkelerini içerecek şekilde genişletilirse, Türkiye, Ortadoğu'da bir İslam devleti ve büyüyen bir ekonomik güç olarak denge kurucu rolünü yerine getirecektir. Bu rol bölgeye uzanan yoğun ekonomik işbirliği yapılarının oluşturulmasına yol açacaktır.[410] Tabi ki bu, Irak'ın

[410] "el-Alâkâtü'l-Arabiyye-et-Türkiyye, Hıvâr Müstakbelî" Buhûs ve Münâkaşâtü'n-Nedveti'l-Fikriyye li Merkezi Dirâsâti'l-Vahdeti'l-Arabiyye, Beyrut, Ocak, 1995, s. 376.

ekonomik ilişkilerinin daha gelişmiş Türkiye lehine kaymadığını farzederek yapılan bir değerlendirmedir. Bu ilişkiler iki kavram ışığında kontrol edilmeli ve yönlendirilmelidir:

A. İşbirliğine olan ilginin geliştirilmesidir.
B. Bir taraf lehine dengeyi bozmayan eşitliğe dayalı karşılıklı güvenin yaratılmasıdır.

Bu nedenle işbirliğinden ayrılmanın maliyeti yüksek olmalıdır. İki taraf avantaj ve menfaat sağlamak için işbirliği yapmayı kabul ettiğinde, ayrılmanın bedeli işbirliğinin sona ermesi nedeniyle kaybedilen faydalara eşit olmalıdır. Dolayısıyla, ilişkinin her iki tarafında ayrılmanın maliyeti büyüktür. Bu mekanizma ile Irak'ın kontrol altına alınmasına ve Türkiye'ye bağımlılığına yol açmayacak bir denge sağlamak mümkündür. Irak'ın çıkarlarını savunmak, akıl, bilgelik ve mantık kullanılmasını, duygu ve infiallerden uzak durmayı, haklar noktasında taviz vermemeyi ve yasalar, iyi niyetler, dostluk ve iyi komşuluk yoluyla anlaşmazlık noktalarının çözülmesinde serinkanlı olmayı gerektiren konuşma diline önem vermeyi gerekli kılar.

4.4. Türkiye-Irak İlişkilerinin Gelişmesi

Irak meselesi Türkiye için büyük önem taşımaktadır. Irak'taki gelişmeler ve onların içerdiği karmaşık dosyalar, Türk otoritesinin çok sayıda uluslararası bölgesel güçle başa çıkma yolundaki dönüşüm olaylarında önemli detaylar olmuştu. Özellikle de Irak politikasında şu değişiklikler olmuştur:

1. Dâhili dosyalara müdahale edilmemesi.

2. Irak ile su sorununun çözülmesi.

3. PKK probleminin çözülmesi.

4. Petrol konusunda Bölgesel Kürt Yönetimi hükümetinin destek vermemesi.

Kürt meselesiyle ilgili bir diğer önemli gelişme, PKK'nın, Mart 2011'de ortaya çıkan Suriye krizinden, Ankara'yla müzakere pozisyonunu en üst düzeyde

güçlendirmek ve Türkiye'de siyasi kazanımlar elde etmek için yararlanmaya çalışmasıdır. Özellikle Suriye güvenlik birimlerinin Kürt bölgelerinden planlanlı bir şekilde ve neredeyse tamamen çekilmesinden sonra, bu boşluk, PKK'yı destekleyen ve Ankara'yı endişelendiren Suriye Demokratik Birlik Partisi (PYD) savaşçıları tarafından doldurdu. Ankara, ABD-Atlantik'in Suriye'deki Kürt bölgelerinde herhangi bir Türk askeri müdahalesine muhalefet etmesi nedeniyle bölgedeki durumu daha da kötüleştirmesi ve kontrolden çıkması korkusuyla. Irak'taki Kürt Bölgesel Yönetimi'yle olan ilişkileriyle Suriye'deki Kürt bölgelerinin durumunu etkilemeye çalışma yoluna girdi.

Bu meselenin Türkiye-Irak ilişkileri üzerindeki etkisine tekrar dönecek olursak; Irak'taki siyasi sürecin tarafları arasında istikrar ve uyum olmadığı sürece, Irak'ın dış politik söyleminde birlik olmadığı sürece, bir yandan Irak, Türkiye ile ortak güvenlik çıkarlarına ilişkin net ve spesifik kavramları tanımlamazken, öte yandan da, Türk devleti, Kürt sorununu çözmede ve Türkiye Kürtlerinin meşru taleplerini karşılamada Türkiye topraklarının bütünlüğünü ve egemenliğini tehdit etmeyecek şekilde radikal ve etkili adımlar atmaya başlamadığı sürece, kuzey Irak'taki PKK savaşçılarının varlığı sorununa Türkiye ile birlikte çözüm getirilmesi beklenmeyecektir.[411]

Türk hükümeti, Beşar Esad rejiminin istikrarı sarsmak için Türkiye topraklarındaki PKK unsurlarını desteklediğine inanıyor. Eski Türkiye Başbakanı Recep Tayyip Erdoğan, Birleşmiş Milletler'in karşısında yaptığı konuşmada, Suriye cumhurbaşkanını istifaya çağırdı.[412]

Su meselesine gelince, iki ülke arasında ilişkileri geliştirme olasılığı göz önüne alındığında, önemli konulardan biri de suyun durumudur. İki taraf, Dicle Nehri ile ilgili nihai çözümler ve karşılıklı tatmin edici anlaşmalar yapmalıdır. Fırat Nehri konusunda ise, daha önce de değindiğimiz gibi o, üç ülke arasında (Türkiye, Suriye ve Irak) ortaktır. Bu yüzden herkes nehirlerin sularını karşılıklı rıza ile paylaşmalıdır.

---

[411] Vasık Muhammed Sadun, "Müstakbelü'l-Alâkâti'l-Irâkiyye-et-Türkiyye fi'l-Mecâli'l-Emnî, Merkezü'd-Dirâsâti'l-İklîmiyye", Musul Üniversitesi, S. 77, 2012.

[412] Hamid Süveydî, "Müstakbelü'l-Alâkâti'l-Irâkiyye-et-Türkiyye fî Davi'l-Ezmeti's-Sûriyye ve'l-Îrâniyye", Merkezü'd-Dirâsâti'l-İklîmiyye, Musul Üniversitesi, S. 77, 2013.

Su meselesi, uluslararası politikada modern sorunların ön saflarında yer almaktadır. Dolayısıyla, dünyanın birçok yerindeki su kaynakları konusunda silahlı çatışma durumuna varabilecek çekişmelerin ve anlaşmazlıkların meydana gelmesi gibi ciddi bir risk vardır. Kurak veya yarı kurak bir bölgedeki coğrafi konumu ve aynı şekilde kaynak sahibi ülkelerde kurulan projeler sebebiyle nedeniyle Arap bölgesi bu krizden etkilenmektedir. Zira birçok Arap ülkesi bölgesinin dışından doğan su kaynaklarına dayanmaktadır. Arap ülkeleri su kaynakları konusunda egemenliğe sahip değildir.

Dicle ve Fırat nehirleri üzerinde inşa edilen Türkiye su projelerinin Irak ve Suriye üzerindeki etkileri ve bunun Arap ülkelerinin desteğiyle tanınan ve kendisiyle derin tarihi bağları olan Türkiye ile ilişkileri üzerindeki yansıması dolayısıyla su konusu üç ülke arasındaki ilişkilere büyük gölge düşürdü ve son yirmi yılda gerginlikler arttı. İki Arap ülkesinin, Dicle ve Fırat nehirlerinden gelen suyun miktarındaki ve kalitesindeki düşüşün, temel ihtiyaçlarını karşılayamayan seviyelere düşmesi nedeniyle, artan bir su kriziyle karşı karşıya olduğunu da vurgulayalım.

Çatışmanın önlenmesi, bu kaynağı hiç kimsenin tek başına kullanma hakkına sahip olmadığı, ortak bir kaynak olduğu hususunun ciddi bir şekilde göz önünde bulundurulmasında saklıdır. Paylaşılan sudan en başarılı şekilde yararlanılması, aynı suyu kullanma hakkına sahip olan diğer ülkelere de zarar vermeden, adil ve makul yararlanma ilkesinin önceliğinde yatar. Dicle ve Fırat nehirlerinde de durum böyledir. Kıyılarında yer alan ülkeler olan "Türkiye, Suriye ve Irak" arasında iki nehrin sularının adil bölüşümüne götüren nihai bir anlaşmaya varılmasına katkıda bulunmak için, bu ilkenin uygulanması çatışan çıkarların uzlaşmasına yol açacaktır. Bu anlaşma, uluslararası hukukun ve ortak sözleşmelerin ilkelerine dayanmalı, çatışma ve anlaşmazlık durumlarında da işbirliği ve iyi komşuluk ilişkileri hâkim olmalıdır.[413]

Yerel pazarlar şu zamanımızda Türk mallarına olan yüksek talebe tanık olmaktadır. Zaman zaman Bağdat ile Ankara arasında yaşanan gergin siyasi ilişkilere

[413] Arap Araştırma Merkezi Konferansı'nda su ve enerji güvenliği sorunlarını ele alındı. Sular, Dicle ve Fırat nehirlerine kıyısı olan devletlerin ilişkilerinde bağlantı noktasıdır. Güney Doğu Anadolu Projesi Arap-Türk ilişkilerini rahatsız etmektedir, 2011.

rağmen bu durum, çeşitli Türk sanayilerinin ülkeye girişini engellemedi. Özellikle de Türk sanayii Iraklı tüketicinin isteklerine ve zevkine cevap verip gelir seviyesini dikkate almaya çalıştığından beri böyledir.[414]

Bu yüzden Türkiye-Irak ilişkilerinin komşu ülkeleri birleştiren bağlar sebebiyle güzel bir örnek olmasını istiyoruz. Özellikle de Irak şu anki şartlarında komşuları ile doğru ve etkin bir şekilde bir arada yaşamaya ve onlarla en iyi siyasi, ekonomik ve kültürel bağlar kurmaya muhtaçtır. Bunlar da karşılıklı menfaatler, içişlere karışmama ve Devlet sınırları dâhilinde diğer ülkeyi rahatsız eden herhangi bir şeyi engelleme ilkeleri çerçevesinde olmalıdır.

4.5. Irak'ın Yeniden İnşası ve Türkiye'nin İmkânlarına Duyulan İhtiyaç

Irak'taki yeniden yapılanma konusu 2003'ten bu yana büyük bir sorun sayılmaktadır. Zira, Amerikan işgal devleti ya da 2003-2012 yılları boyunca peş peşe gelen hükümetler tarafından net bir vizyon ve gerçek bir irade ortaya konulmamıştır. Dünyanın çeşitli bölgelerinde sayısız konferansta söz veren yetkililer, kararların karmaşası ve Bremer hükümeti altındaki işgal yönetiminin hegemonyası yanında taahhütlerini yerine getirmediler. Bu nedenle bu çabalar, tahsisattan başlayarak uygulamaya kadar imarın uygulanmak istendiği tüm eklemlerde bozulmaların yayılmasıyla açıkça kaynakların yanlış tahsis edilmesi ve imarda metodoloji eksikliği ile istikrarsızlığa devam etti.

2003'ten sonra Irak'taki yatırımları ekonomik reformla birlikte teşvik etmek, Irak'ın altyapısını yeniden inşa etmek için harcanan uluslararası çabalarla eşanlamlıdır. Irak su ve kanalizasyon arıtma tesislerinin rehabilitasyonu ve iyileştirilmesi, elektrik üretimi, hastaneler, okullar, konut ve ulaşım sistemleri için uluslararası projeler yürütülmüştür. Bir kısmı yardımlarla ve ayrı ayrı devletlerin sunduğu yardım programları ile finanse edilmiştir. Bu arada ABD tarafından tahsis edilen yeniden yapılanma programları durmuş ve bunlardan bir kısmı güvenlik

[414] *Sahîfetü'l-Medâ*, "es-Sileu't-Türkiyye Tetesaddaru ve'l-Îrâniyye Teşhedü Terâcian Melmûsen fi'l-Bilâd bi Rağmi Ruhasi Semenihâ", S. 2779, 22.04.2013.

ögelerine ve sistemi korumaya dönüştürülmüştür. ABD ve Irak fonlarıyla Geçici Koalisyon Otoritesi tarafından yapılan yolsuzluğun hacmi de işin cabasıdır.

Irak'ın yeniden yapılanması meselesini etkileyen çok sayıda karmaşıklık ve farklı boyutlar göz önüne alındığında şu sorunları sayabiliriz: Güvenliğe ve siyasete ait belirleyiciler ve sorunlar ve ekonomik sorunlar ve belirleyiciler, yüksek enflasyonun tüm dezavantajları, düşük GSYİH oranları, yüksek işsizlik oranı, Irak'a ait dış borç sorunu, sanayi, tarım ve hizmet üretim sektörlerinin çöküşü, idari ve finansal sorunlar ve belirleyiciler, sosyal sorunlar ve belirleyiciler, savaşların ve Irak'ın altyapısının yıkılması sonucunda Irak halkının sıkıntılarından doğan şeyler.[415]

Bunun yansıra, operasyonları ve yeniden yapılandırma çabalarını yürüten Amerikan işgal makamlarının yaptığı uygulamalardan bazıları da şöyledir: Irak ekonomisini tüm bu dönüşümün karmaşıklıkları veya güçlükleri ile özelleştirme kararı -ki böyle bir dönüşüm için nitelikli insan kaynağı yetersizdir-, Irak zihninin kültürel yapısını, yani inşa edildiği bedeni değiştirme ihtiyacı, keza Irak'ın yeniden yapılanmasını engelleyen ve ABD'nin gerçekleştirdiği uygulamalardan olan yabancı yatırımları teşvik etme meselesi ve imar sözleşmelerinin tekelleşmesi sorunu.. Bu bağlamda, Irak'ın gerçek manada yeniden inşası için gerekli olduğunu düşündüğümüz bazı önemli adımlar geliştirilebilir. Bunlardan bir kısmın şöyle ifade edebiliriz:

1. Irak'taki siyasi sistemin geleceği belirlendiğinden ve Irak anayasası hazırlandığından hükümet, Irak'ın yeniden imarı ve inşası süreçlerini dış müdahaleler olmadan kontrol etmeli, yönetmeli ve sevk etmelidir.

2. Irak'ın çıkarına çalışmak ve güvenliğin sağlanması ve terörizmle mücadele yolunda çalışmak için siyasi bloklar arasında bir uzlaşma olması.

Dünya Bankası, İkinci Körfez Savaşı'ndan sonra yeniden yapılanma maliyetinin tahminlerine dayanarak, sağlık sektörü için 1,6 milyar dolar, su ve kanalizasyon için 6,8 milyar dolar ve elektrik için 12 milyar dolar dâhil olmak üzere dört yıllık kamu hizmetlerini yerine getirmek için Irak'ın ihtiyaç duyduğu rakamın yaklaşık 55 milyar

[415] Zafir Tahir Hassan, "el-Matlûb minnâ li İâde İ'mâri'l-Irâk, Evrâk Düveliyye", Merkezü'd-Dirâsâti'd-Devliyye, S. 184, 2009, s. 7.

dolar olduğunu değerlendirmiştir. Yeniden yapılanma maliyeti 50-100 milyar dolar arasında değişecektir. Irak ekonomisi için yapısal reformlar sağlandığında, büyük petrol rezervleri yeniden yapılanma ve ekonomik iyileşme için gerekli finansı hazırlama potansiyeline sahip olamayacaktır.[416]

200 rekonstrüksiyon (yeniden kurma) projesi yapıldığında, yeniden yapılanma, Halliburton ve Bechtel gibi yozlaşmış ABD şirketleri öncülüğünde 2003 ortasından 2004 ortasına kadar süre zarfında yavaş ve amaçsız bir şekilde başlamıştır. Bir yıl sonra da, 5,7 milyar dolarlık bir maliyetle 2500'den fazla proje uygulamaya girdi. Bunların yarısından fazlası 1,3 milyar dolara varan bir maliyetle uygulandı. 2004 yılının Haziran ayından itibaren, geçici olarak 155.000'den fazla Irak işçisini istihdam etmeye başlayan 2300'den fazla inşaat projesi olmuştur. Bu projeler ve tahsisler teori olarak ortaya atıldı. Bunlar belki de Amerikan propagandasının bir parçası iken realitede toplum onlarla nasıl buluşacaktır?[417]

Irak şirketleri yerine Amerikan şirketlerine yeniden yapılanma sözleşmeleri verilmesi süreci, uygulanması beklenen hedeflere ulaşmak için tahsis edilen fonların kullanılmasını önlemiş, bunun da ötesinde, Irak ulusal kapasiteyi inşa etme sürecini de engellemiştir.

Bu yüzden, Irak pazarına giren Amerikan şirketleri tarafından elde edilen astronomik kâr rakamları yaygınlaştırıldıktan sonra Irak'ta bir yeniden yapılanma sözleşmesi almak için ABD Savunma Bakanlığı'nda bir yığılma oldu. Halliburton, Dick Cheney'in etkisiyle büyük sözleşmelere hükmetmiştir. Petrol şirketleri de, Chevron şirketinden gelen Condoleezza Rice yoluyla hâkim oldu. Aynı durum, Bechtel Şirketinin Irak'ın yıkılmasından sonra sözleşmeler alabilmesi için, 2000'den beri sözde Irak Kurtuluş Komitesi'ne başkanlık eden ve Irak işgalinde aciliyet çağrısı yapan eski Dışişleri Bakanı George Schultz için de geçerlidir. Ancak o, Irak'ın sahte

[416] Hassan, age., s. 8.
[417] Uluslararası Af Örgütü, "el-Irak Niyâbe an men? Hukûkü'l-İnsân ve Ameliyye İâde Binâi'l-İktisâdi'l-Arabî", *el-Müstakbelü'l-Arabî*, S. 294, Ağustos 2003, s. 104.

imarından 3 milyar dolardan fazla kazanç elde eden Bechtel'deki pozisyonuna değinmedi.[418]

Kamu kayıtlarında tutulan Halliburton'un açıklanmayan belgeleri, Irak petrolünün kontrolünün ABD başkanı George W. Bush yönetimi için en önemli öncelik olduğunu doğruladı. Irak'ın petrol endüstrisini işletmek üzere Halliburton Kuruluşu ile imzalanan, Brown & Root Şirketi'nde Savunma Bakanlığı ile Callock Birimi arasındaki özel anlaşma, Halliburton'u yakın iflastan kurtarmayı garanti etmiştir.

Türkiye ile Irak arasındaki özellikle de Kuzey Irak bölgesi arasındaki ekonomik ilişkiler büyümüştür. Türk özel sektörü, Kuzey Irak Bölgesel Kürt Yönetimi'ne büyük yatırımlar yaptı. 2007'de Türkiye'nin Kuzey Irak'a ihracatının değeri yaklaşık beş milyar dolara ulaştı. Ardından, Kuzey Irak'taki Türk yatırımlarının hacmine yaklaşmak için yaklaşık 16 milyar dolar büyümeye devam etti. Türk inşaat şirketleri zaten onlarca önemli modern projeyi hayata geçirdiler. Buna Erbil'de Bölgesel Kürt Yönetimi Başkanlık Sarayı'nın kurulması, televizyon ağları, uluslararası havaalanları, üniversiteler, köprüler, otoyollar ve altyapı dâhildir. Türk Hava Yolları artan bağlarla Irak'taki Kürt şehirlerine düzenli seferler yapmaktadır.[419]

T.C. dönemin Cumhurbaşkanı Abdullah Gül 23 Mart 2009'da Bağdat'ı ziyareti sırasında Irak'la kapsamlı bir ekonomik ortaklık anlaşması imzaladı. Irak ve Türk tarafları arasında yoğun görüşmeler yapılması konusunda bir mutabakat anlaşması Bağdat ve Ankara'da daha önceden imzalanmıştı. Siyasi, güvenlik ve ekonomik işbirliği için gayret eden ve ikili ilişkileri güçlendirme üzerinde çalışan bu anlaşma, 10 Temmuz 2008'de iki ülke arasında Stratejik İşbirliği Yüksek Konseyi'nin kurulmasından sonra geldi.[420] Türkiye'nin Irak'a önem vermesi iki şeyi içinde barındırıyor:

---

[418] Cumhûriyyetü'l-Irâk, el-Heyetü'l-İstrâtîciyye li İâdeti'l-A'mâr, Vizâratü''t-Tahdît ve't-Teâvüni'l-İnmâî, Bağdat, 2004, s. 3.
[419] Kamil Allavî Kazım, *el-İktisâdü'l-Irâkî ve'l-İhtilâlü'l-Emrîkî: et-Tehavvül Nahve'l-Mechûl*, s. 295.
[420] Hayruddin Hasib, "et-Teâvünü'l-Arabiyyü''t-Türkiyyü ilâ Eyne?", *Mecelletü'l-Müstakbeli'l-Arabî*, Merkezü Dirâsâti'l-Vahdeti'l-Arabiyye, Beyrut, S. 371, Ocak, 2010, s. 10.

A. İçinde Türk çalışanlarının yer aldığı yüzlerce ticari ofis açmak,

B. Irak'ın kabiliyetleri üzerine ekonomik ilişkiler geliştirmek ve ilerletmek. Bazı kaynaklar, yabancı yatırımlara tevdi edilen edilen projelerin % 90'ından fazlasının Türk şirketlerine verildiğini gösteriyor. Cumhurbaşkanı Gül'ün çeşitli Irak liderleriyle yaptığı toplantılar, Türkiye-Irak ilişkilerinde yeni bir çağ için yeni vizyonların başlatılmasına yol açtı. Sonuçlar, iki ülke arasındaki karşılıklı ticaret hacmini 2014 yılına kadar beş milyardan yirmi milyar dolara çıkarmaya yönelik stratejik bir ekonomik mutabakat belgesinin ve Irak petrolünün Türkiye toprakları üzerinden dünyanın tüm bölgelerine ihracatını kolaylaştıracak bir anlaşmanın imzalanması oldu.[421]

Türkiye, ekonomik çıkarlarını elde etmek ve kuzey Irak'taki yerel yönetimle ilgilenmek için Irak'ın içindeki oyunun bütün taraflarını tutmaya çalıştı. Shamran Oil Company, Bağdat Merkezi hükümetin itirazına rağmen Balkhana sahasının 10 numaralı bölgesine yatırım yapmak için, Kuzey Irak Bölgesel Kürt Yönetimi'nde yerel yönetim ile bir üretim ortaklığı anlaşması imzaladı. Merkezi hükümet özellikle de 1967 yılındaki 97 sayılı Kanun Irak'ta yürürlükte olduğundan dolayı bunu yasadışı olarak değerlendirdi ve Kuzey Irak'taki yerel yönetim ile anlaşması olan herhangi bir şirketle ilgilenmeyeceğini beyan etti. Zira bu madde, bulunan petrol sahalarına doğrudan yatırım yapan ve merkezi olarak yatırım hacmini işgal eden işgal tarafından ilga edilmedi.[422]

2003'te Irak'ın ABD kuvvetleri tarafından işgalinden sonra ekonomisi ekonomik ambargo, savaşlar, işgal, yağma ve yıkım nedeniyle nerdeyse çökmüş olan bölge ülkelerinde Türk yatırımları arttı. Bu ekonomi yatırım fırsatlarıyla doludur. Irak özellikle de, insan kaynakları, doğal kaynaklar ve hatta finansal potansiyele sahiptir. Bu, işin bir boyutudur. Öte yandan da, Türkiye ekonomisi, ekonomik gelişim ve teknolojide önemli bir yol kat etti. Bu ekonominin nicel ve nitel kapasitesi ve büyüklüğü, Irak ekonomisinin önemli sektörlerinde acil ihtiyaçların karşılanmasına

[421] Hasib, age., s. 11.
[422] Ali Abdi Muhammed Said Ravî, *Türkiye beyne Tecâzibâti'l-Mesâlihi'l-İstrâtîciyye (el-Mecâlü'l-Hayeviyyü'l-Cenûbî ve Mevgıu'l-Irâk fîh),* Yayınlanmamış Araştırma, Bağdat, Aralık 2010.

katkıda bulunabilmesini sağlayacaktır. Türkiye ekonomisi ile Türk sanayi ve ticaret şirketlerinin Avrupalı şirketler ve ülkelerle ilişkileri vardır. Bu yüzden Türk ulusal şirketlerinin yetersiz kaldığı konularda onlar önemli bir aracı ve etkin bir ortak adayı olabilir.[423] Bütün bu koşullar Türkiye'yi Irak'a yatırım yapmaya yöneltmiştir. Sadece Kuzey Irak bölgesinde, yaklaşık 560 Türk şirketi ve 15 bin Türk işçisinin olduğunu görüyoruz. Türk yatırımcıların kârı 2003'ten itibaren ve 2010'un Ekim ayına kadar yaklaşık 4,5 milyar dolar olarak gerçekleşti.[424]

Kuzey Irak Bölgesel Kürt Yönetimi Hükümeti'ndeki eski Sanayi ve Ticaret Bakanı "Sinan Çelebi", bölgede inşaat ve müteahhitlik alanında faaliyet gösteren Türk firmalarının nicelik ve nitelik bakımından diğer meslektaşlarına göre çok daha üstün olduğunu belirtti. Çelebi, 2011 yılında farklı Türk şirketlerinin sayısının 1020'a ulaşarak artış gösterdiğine dikkat çekerek, İranlı firmaların Türk firmalarından sonra ikinci sıraya yerleştiğini ekledi. Sinan Çelebi, bölgede faaliyet gösteren yabancı şirketler arasında Türk şirketlerinin payının % 52,7'ye ulaştığunu vurguladı.[425]

Türkiye, Iraklı Kürtlerle enerji alanındaki ilişkisini geliştirmek için iki ana seçeneğe sahiptir. İlk olarak, Türkiye Petrolleri Uluslararası Şirketi (TIPC), Kuzey Irak Bölgesel Kürt Yönetimi Hükümeti Exxon Mobil, Chevron, Total ve onlarca başka şirket gibi artan petrol sektörüne yatırım yapabilir. Türk Hükümeti'nin tüm organları arasında güçlü bir desteğe sahip olacak olan bu seçenek, Türk firmalarının Kuzey Irak'ta karlı yatırımlar için çalışabilmesi anlamında, diğerlerinden daha taktiksel bir yaklaşımdır. Ancak Ankara, Bölgesel Kürt Yönetimi'nden petrol ve doğal gaz ihracatı için potansiyel bir yol olarak Türkiye'nin coğrafi konumundan artık faydalanamayacağı bir noktaya gelebilir.[426]

---

[423] İrfan, agm., s. 124.

[424] el-Cebhetü'l-Irâkıyyetü't-Türkmâniyye, *İrtifâ Melhûz fî Adedi'ş-Şerikâti't-Türkiyyeti'l-Âmile fî Şemâli'l-Irâk,* 27 Nisan 2012.

[425] Michael Knights, *Hıyâr Türkiyâ fi'l-Irâk: Siyâsetü'l-Cüsûri'l-Mahrûka em Siyâse Tahkîki'l-Fâide li Cemîi'l-Etrâf,* Washington Enstitüsü, 2013. https://www.washingtoninstitute.org/ar/policy-analysis/view/turkeys-choice-in-iraq-burned-bridges-or-win-win-win (07/12/2019).

[426] Rowen Miller, "Makâle an Ruka Şatranci'l-Irâki'n-Niftıyye", *et-Tâka ve's-Siyâse ve'l-Kuvve,* S. 1, C. XV, Merkez Bağdâd li'l-İstişârât ve'd-Dirâsât ve'l-İ'lâm, Mısır, Ocak 2013.

Kuzey Irak Bölgesel Kürt Yönetimi'nde enerji kaynakları, bölgede Türkiye için önemli bir ekonomik ve stratejik ortak olmasını sağlamaktadır. Ancak bunlar, Ankara'nın Irak'ın iç politikasının karmaşıklığına müdahale etmesini de sağlar. Bölgesel Kürt Yönetimi'nin petrol ve doğal gaz rezervleri Federal Irak'ın geri kalanıyla karşılaştırıldığında mütevazı sayılır. Federal Irak'ın Dünya çapında en büyük beşinci sırada yer alan petrol rezervleri yaklaşık 150 milyar varildir. Şeyhan petrol sahası, yaklaşık 3,3 milyar varil tahmin edilen rezerve sahip Kuzey Irak sahalarından biridir. En gelişmiş alanları, 771 milyon varil rezervle, Deutsche Telekom Şirketi (DNO)'nun bir yan kuruluşu olan Tavık (طاوق) sahası ve 647 milyon varil rezervle Taq taq (طق طق) sahasıdır. Türk şirketi Genel de orada yatırım yapmaktadır. Khormor sahası ise yerel enerji santrallerine doğal gaz sağlamaktadır.

Şüphesiz Kürt bölgesi, Türk şirketleri için bir değerdir ve 2010 yılında 7,5 milyar dolarlık Türk-Irak ticaretinin % 70'ini oluşturmaktadır. Böylece, Kuzey Irak Bölgesel Kürt Yönetimi'nin payı yıllık yaklaşık 5 milyar dolardı. Erbil'deki Türk Konsolos, Türkiye'nin Bölgesel Kürt Yönetimi ile olan ticaret hacminin Suriye, Lübnan ve Ürdün gibi üç Arap ülkesi ile olan ticaret hacminin toplamını aştığını belirtiyor.[427]

Türk enerji şirketi Genel, Kürt petrolünün geliştirilmesinde rol oynayan ilk lider şirketlerden biriydi. Ayrıca Türk mühendislik şirketleri de enerji sektörünün gelişmesinde kilit oyunculardır.

Devlete ait Irak Petrol Pazarlama Teşkilatı, müşterilere, Teşkilat'ın piyasaya sürmediği herhangi bir petrolü almamalarını uyaran mektuplar gönderdi. Petrol Bakanlığı ayrıca üretici şirketleri özellikle de, Genel Türk-İngiliz Enerji şirketini bir Türk aracı kuruluşu aracılığıyla dava etme niyetini açıkladı. Alman şirketi Select Energy, geçen Nisan ayında Taktak petrolünün ilk iki gönderisini satın aldı. 80 bin ton olarak tahmin edilen üçüncü büyük sevkiyatın alımı için sözleşme imzaladı.[428]

---

[427] Cerîdetü'l-Ğad, "Ankara Tadribü Kânûniyye İstîrâd Nift Kürdistân Arda'l-Hâit", S. 6512, 27.05.2013.

[428] Nevfel Kasım Şehvan, *Müstakbel Alâkâti'l-Irâk ve Düveli'l-Civâr,* Merkezü'd-Dirâsâti'l-İklîmiyye, Musul Üniversitesi, Mayıs 2009, s. 529.

Necef el-Eşref Fuar inşaatı ve yeniden yapılanmasının geliştirilmesine destek olmak üzere, fuarın Genel Şirketin işbirliği ile Irak MACO ve Türk Adam Şirketleri tarafından 12-21 Nisan 2009 tarihleri arasında Merkez Piyasalar Binasında düzenlenen inşaat ve yeniden yapılanma sergisini açtı. Bu özel sergi, ülkeler arasındaki ilişkiler için bir rol modelidir. Bu, Irak'taki şirketlerinin kontrol alanını artırmak için, Türk hükümetinin politika ve yönelimlerine uygun olarak gelmektedir. Fuara, inşaat malzemeleri, enerji, elektrik, makine, elektrik programları, mekanik, giysi ve diğer sektörleri içeren uzmanlık alanlarına yaklaşık yüz Türk firmanın katıldığını belirtmekte fayda vardır. Amaç, Iraklı tüccarlar aracılığıyla onları Irak'a pazarlamak ve Iraklı ithalatçılar ve işadamları ile çeşitli ticari anlaşmalar yapmaktı.[429]

Dahası, bugün Irak pazarları, kalitelerine ve tüketici isteklerine göre iyi olan Türk mallarına ihtiyaç duymaktadır. Bugün Irak, gemen eritebileceği pazarlar arayan Türk malları, yatırımları ve emtiaları için cazibe kaynağını temsil etmektedir.[430] Türk şirketlerinin faaliyetleri petrol ve gaz, inşaat, yapı ve turizm sektörlerinde yoğunlaşmıştır. Bunun yanı sıra, ticaret sektörünün Türkiye ile Kuzey Irak Bölgesel Kürt Yönetimi'ni birbirine bağlayan İbrahim Halil geçişi yoluyla çeşitli Türk ürünlerinin Bölgesel Kürt Yönetimi'ne ihracatına da yoğunlaştı. Kuzey Irak'ta 25 uluslararası petrol arama şirketi vardır. Kuzey Irak Bölgesel Kürt Yönetimi'nde petrol arama sahasında münferit ya da Tobacco Şirketi gibi uluslararası ortaklıklar şeklinde çalışan birçok Türk şirketi vardır. Bu şirket, Bölgesel Kürt Yönetimi Hükümeti'ne tabi Özel Projeler Kuruluşu ile koordineli olarak çalışan ve üç petrol kuyusu açmış olan bir Kanada-Türkiye ortak şirketidir. Günde toplam 75 bin varil üretilmesi ve aynı alanda üç kuyu daha açması bekleniyor.[431]

Kuzey Irak bölgesinin ekonomik gerçekliğinin 2008 yılı Aralık ayındaki sunumunda, uluslararası Amerikan Kalkınma Ajansı USAID Örgütünün raporuna

---

[429] Ezhar Muhammed Aylan, "Hel Seyekûnü't-Tekâribü't-Türkiyi-el-Irâkiyyi'l-Bidâye li Devrin Hâmmin li Türkiyâ fi'ş-Şarki'l-l-Avsat, Evrâk Düveliyye", Merkezü'd-Dirâsâti'd-Devliyye, Bağdat Üniversitesi, S. 197, Ocak 2011, s. 2.

[430] *Cerîdetü'ş-Şarku'l-Asvat*, "el-Ekrâd Yuiddûne Kânûnen Yüşecciu'l-İstismârâti'l-Ecnebiyye fî Kürdistâni'l-Irâk", S. 10069, 23 Haziran 2006.

[431] İzâa Esvâti'l-Irâk (Bağımsız Haber Ajansı), Yetkililer Dohuk'ta Türk şirketlerinin faaliyetinin gerilediğine değiniyorlar.

göre, bölgedeki inşaatların ve yapıların % 90-95'inden Türk şirketleri sorumludur.[432] Bu, Türk işçilerine inşaat, seramik, restoran ve asansör inşaatları sektörlerinde birçok iş imkânı sağlamıştır. Bölgede inşaat ve yapı alanında Kuzey Irak'ta faaliyet gösteren Türk şirketlerine tahsis edilen tutar 2008 yılında yaklaşık 2,8 milyar dolara ulaşıyor. Ayrıca Kuzey Irak Müteahhitler Birliği'nin 51 Türk üyesi vardır.[433]

Türkiye Devleti, Irak'a yatırım yapmak isteyen şirketleri desteklemektedir. Bu amaçla, projeleri için gereken bütçenin % 50'sini Türk devlet bankaları aracılığıyla bu şirketleri finanse etmektedir. Türkiye'nin en büyük iki bankası olan, devlet tarafından yönetilen Zaraat Bankası ve İşbankası, Bölgesel Kürt Yönetimi'nin başkenti Erbil'de şubeler açtılar. Türk Hava Yolları İstanbul'dan Erbil'e bir rota yapacaktır.[434]

Irak, Türkiye'ye, özellikle de teknik, idari ve ticari uzmanlığının yanı sıra, coğrafi yakınlığa ek olarak, fiyatlarını diğer yabancı ürünlere kıyasla daha rekabetçi hale getiren nispeten yüksek kaliteli ürünlerine de ihtiyaç duymaktadır.

Özel sektör Türkiye ekonomisinin % 94'ünü teşkil ettiği için, Türkiye yatırımlar ve pazarlar açısından ekonomik genişlemeye ihtiyaç duyuyor. Bu da, yurtdışındaki Türk şirketlerine ve ürünlerine pazar açma zorunluluğu anlamına gelmektedir. Türkiye ekonomisinin finansal krizlere karşı büyüme, genişleme ve durma potansiyelinin bir derecesi vardır. Zira Bölgesel Kürt Yönetimi'nde faaliyet gösteren birçok Türk şirketi kaçınılmaz olarak kamu bütçesinin ve kamu harcamalarının büyüklüğünden etkilenen mali tahsisler sağlayan hükümetle bağlantılıdır. Kuzey Irak Bölgesel Kürt Yönetimi'nde yatırım yapmak isteyen şirketlere Türk devletinin finansal, teknik ve politik destek sağlamaya devam etme potansiyelinin de bir derecesi vardır.[435]

Türkiye Gazetesi 15 Mayıs 2013'te, Türkiye Cumhuriyeti eski Başbakanı Recep Tayyip Erdoğan'ın, diğer ortağın, bölge hükümetinin yanı sıra ABD'den Exxon Mobil olacağına dikkat çekerek, Türk petrol şirketlerinin Kuzey Irak bölgesindeki petrol

---

[432] İzâa Esvâti'l-Irâk: http://ar.aswataliraq.info/?p=145364 (03.01.2020)
[433] Mektebü'l-İ'lâmi'l-Merkezî li'l-İttihâdi'l-Vataniyyi'l-Kürdistânî: http://www.pukmedia.com/2009-10-23-12-551/41-2009 (14.12.2019).
[434] Reuters Haber Ajansı, Türkiyâ ve ve Kürdistânü'l-Irâkıyye Tetevekkaâni Ta'mîka'l-Alâkât: http://ara.reuters.com/article/topNews/idARACAE6520T920 (12.12.2019).
[435] İrfan, agm., s. 126.

projelerine katılımını doğruladığını nakletti. Gazete, Türk Uluslararası Petrol Şirketi'nin (TPAO) katılımının mümkün olduğuna işaret etti. Bu, Anlaşmada Exxon Mobil ile Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı'nın (TPAO) kollarından biridir. Teksas Eyaleti merkezli Amerikan Dünya Exxon Mobil Şirketinin bölgesel hükümetle petrol arama anlaşması imzalayanların ilki olması dikkat çekiyor. Bunu Chevron, Total ve Rusya Gazprom dâhil olmak üzere diğer şirketler izledi.[436] Eski Türkiye Enerji Bakanı Taner Yıldız, 10 Mayıs 2013'te Bağdat'a kıyasla uzak ülkelerde enerji projeleri yürüttüğünü açıklayarak, Türkiye'nin Irak'taki enerji projelerinde "statik" kalmaya devam etmesinin uzak bir ihtimal olduğunu belirtti. Ayrıca, Türkiye'nin Güney Irak'ta 25 milyon dolara mal olan bir proje yürüttüğünü de belirtti. Bu projelerin geliştirilmesinin Irak'taki durumu normalleştirmek olduğunu vurguladı. Bu projelerin geliştirilmesinin Irak'taki durumu normalleştirmeye yönelik olduğunu vurguladı. Türk Limak İnşaat Projeleri Şirketi, Bölgesel Kürt Yönetimi Hükümeti ile Kuzey Irak Zaho bölgesinde Kali Tüneli'ni kurma anlaşması imzaladığını açıkladı. Bu, taşımacılığın güvenliğinin sağlanmasına ve Türkiye ile Irak arasındaki ticaret boyutunun canlanmasına büyük katkıda bulundu. Şirket yöneticisi Nihat Özdemir,

"Tamamlandığında Kali-Zaho tüneli, Türkiye'yi Irak'a bağlayan ticaret yolunda güvenli ve rahat bir ulaşım sağlayacak. Ticari boyutun canlanması ve oradaki sosyal hayata hizmet etmesi açısından bölge için bir teşvik unsuru görevini üstlenecek".[437]

Türkiye'nin Güney Doğu bölgesi ile olan ilişkisinin özelliğine rağmen, Türkiye, Irak'ı yeniden yapılanma sürecinin henüz başlamadığı iki tarafın desteklediği ümit verici bir pazar olarak ayrıca büyük nüfusu da, politik taktiklerin sunağında boşa gidemeyecek bir pazar olarak görmeye devam ediyor.

Türkiye, siyasi ilişkilerinde zaman zaman durgunluk yaşanmasına ve iki hükümet arasındaki güven krizine rağmen, yükselen ekonomisine bir yandan fayda

[436] *Sahîfe el-Cîrân*, Türkiyâ ve Kürdistan Tüvekkıâni Bernâmec Teâvünin İktisâdiyyin ve Ankara Tüekkidü Hâcete'l-İklîm li İstismârât bi Ekser min 30 Milyar Dolar, 14. 06. 2013.
[437] Vekâle Enbâi'd-Düveliyye News, Şeriketü Limak et-Türkiyye Tüvekkıu mea Kürdistan li İnşâi Nefak Kali Zaho, 14.06.2013.

sağlamak ve İran, Suriye ve Ürdün'ü Irak'ta ekonomik ağırlık oluşturmaktan mahrum bırakmak için Irak'taki ekonomik etkisini her yönden genişletmeyi hedeflemektedir.

SONUÇ

Türkiye ile Irak arasındaki kültürel ve tarihi bağ göz önünde bulundurulduğunda iki ülke arasında geçmişten gelen bağlar ile geleceğe uzanan ilişkilerde ortak mirasın etkili olduğu belirtilebilir.

Nitekim çalışmada da üzerinde durulduğu üzere geçmişte Türkiye ile Irak arasında yaşanan pek çok mesele bu ortak maziye dayanmaktadır. Bilindiği üzere Osmanlı Devleti hâkimiyetinde Anadolu ve Irak topraklarında hep birlikte kardeşçe yaşayan Türk, Kürt ve Arap milletleri I. Dünya Savaşı ve sonrasında Osmanlı Devleti'nin parçalanması ile dış güçlerin de kışkırtmasıyla bir hesaplaşma ve çıkar dönemecine girmişlerdir. Bu süreçte Türkiye Cumhuriyeti önemli bir bağımsızlık mücadelesi örneği sergileyerek yeni bir devlet kurmayı başarmış, Irak'ta ise önce İngiltere kontrolünde daha sonra ise bağımsız bir Irak yönetimi kurulabilmiştir. Yeni devletlerin ortaya çıkması sınırların da yeniden belirlenmesi anlamına geldiğinden, ikili ilişkilerde sınırlar önemli bir tartışma konusu olmuştur. Türkiye ve Irak arasında özellikle Musul ve Kerkük'ün hangi devletin sınırları içerisinde kalacağı büyük bir tartışma konusu olmuştur. Lozan Konferansı'nda İngiltere'nin temsiliyle mesele çözülmeye çalışılsa da herhangi bir ilerleme kat edilememiş ve sorunun taraflar arasında Konferans sonrası dokuz ay içerisinde bir çözüme kavuşturulması, çözüme kavuşturulamaz ise sorunun Milletler Cemiyeti'ne taşınması istenmiştir. Hem Türkiye hem de İngiltere geri adım atmadığından dolayı sorunun Milletler Cemiyeti'ne taşınması kaçınılmaz olmuştur. Milletler Cemiyeti'nin incelemesi sonrası Musul ve Kerkük'ün Irak sınırları içerisinde kalması kararlaştırılmıştır. Burada İngiltere'nin etkisini göz ardı etmemek gerekir. Çünkü Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde yabancı devletlerin aralarında yaptıkları gizli antlaşmalar çerçevesinde bu bölge önce Fransa'ya daha sonra ise Fransa'nın rızasıyla İngiltere'ye verilmişti. Yani bu topraklarda İngiltere'nin en başından beri çeşitli emelleri vardı ve bu sebeple Türkiye'ye kaptırmayı da göze alamazdı.

Dünya petrol rezervlerinin büyük bir kısmı Irak topraklarında bulunmaktadır. Irak'ta ise petrol rezervlerinin en yoğun olduğu yer Musul ve Kerkük'ün de içerisinde olduğu Irak'ın kuzey kesimleridir. Dolayısıyla İngiltere hem petrol rezervlerinin

kontrolünü sağlamak hem de stratejik bir alan olması sebebiyle buradaki hâkimiyeti ile Orta Doğu'da etkin bir güç olmak için uğraşmış ve neticede Musul-Kerkük'ün kendi kontrolündeki Irak sınırında kalmasını sağlamıştır.

Türkiye-Irak ilişkileri bu tarihsel maziyle şekillenirken her iki ülke içerisinde azımsanmayacak oranlarda Türkmen ve Kürt nüfusun varlığı yine iki ülkenin birbiriyle olan ilişkilerini etkilemiştir. İki ülkenin benzer etnik yapıya sahip olması dönem dönem ilişkilerin seyrini değiştirmiştir. Irak'taki iki milyonu bulan Türkmen nüfusla Musul-Kerkük meselesi aşamasında ilgilenen Türkiye, daha sonraki süreçte ne yazık ki gerektiği şekilde ilgilenmemiştir. Türkiye sahip olduğu etnik ve dinsel bağı kullanarak Irak'ta baskın bir güç haline gelmelerini sağlayamamıştır. 2003 Amerikan müdahalesi sonrası Kürtlerin ve Şii Arapların iktidarda yükselmeleri ile Türkiye hatasını anlasa da iş işten geçmiştir. Irak'taki Kürt varlığı ve burada dönem dönem yapılanma içine girmeleri de Türkiye'nin güvenlik kaygıları yaşamasına yol açmıştır. Çünkü Türkiye aleyhine faaliyet gösteren PKK terör örgütü, Kürt grupları kullanarak Türkiye'yi tehdit etmiştir. Dolayısıyla Türkiye-Irak ilişkileri tarihsel mazi ve kültürel, etnik bağlar gibi dinamikler çerçevesinde şekillenmiştir.

II. Dünya Savaşı'ndan sonraki süreç Türkiye-Irak ilişkilerinde aşama kaydedilmesini sağlamıştır. Nitekim bu dönemde beliren Sovyet tehdidi karşısında yakın ilişkiler kurmuşlardır. Ancak Abdülkerim Kasım Hükümeti zamanında Türkiye-Irak ilişkilerinde tekrar bir uzaklaşma süreci olmuştur. Bunda da o zamanki Irak hükümetinin Sovyet yanlısı bir politika takip etmesi etkili olmuştur. 1960 sonrası dönemde ise gerek Türkiye, gerekse Irak yaşadıkları askeri darbelerle benzer süreçlerden geçmişler ve ekonomik açıdan iki ülkenin de sıkıntı yaşadığı ve daha çok iç meselelerle uğraşmak zorunda kaldıkları dönem olmuştur.

Soğuk Savaş sonrası Türkiye-Irak ilişkilerini ise ABD faktörünü göz ardı ederek değerlendirmek mümkün değildir. Nitekim 1990 senesinde Saddam Hüseyin liderliğindeki Irak'ın Kuveyt'e saldırı düzenlemesi sonucu Körfez Krizi ortaya çıkmış ve bu süreçte bölgesel güçler ve küresel güçlerin bazı kaygıları belirmiştir. Irak'ın Orta Doğu'da etkinliğini artırarak saldırgan bir tutum sergilemesi Türkiye'nin bölgesel tehdit algılamasına yol açmıştır. Bu dönemde ABD başat güç olma emelleri sebebiyle

Irak'ın bölgedeki faaliyetlerini dış politika çıkarlarına ters bulmuştur. Ayrıca bölge petrolünün denetimi ve bölgesel güç dengeleri açısından da Irak'ın Orta Doğu'daki faaliyetlerine yaklaşımı olumlu olmamıştır. Diğer taraftan Soğuk Savaş sonrası iki kutuplu dünya düzeninden yeni dünya düzenine geçmeyi planlayan Amerika, Körfez Krizini bir fırsat olarak görmüştür. Türkiye de bölgesel etkinliğini korumak ve uluslararası arenada etkinliğini artırmak adına bu süreci değerlendirebileceğini düşünmüştür. Amerika Irak'ın tehlikeli bir devlet olduğu argümanından hareket ederek Irak'ı hem ekonomik hem de askeri açıdan çevrelemeyi başarmıştır. Türkiye ise Körfez Krizi ve ABD'nin ambargo uygulamasıyla birlikte Irak'ın bazı bölgelerinde oluşan güç boşluğundan istifade ederek buradaki boşluğu değerlendirmeye çalışan PKK örgütüyle sıkıntılı bir sürecin içerisine girmiştir. Bu aşamadan sonra Orta Doğu çıkarlarıyla ilintili olarak ABD'nin öncelikli amacı Saddam Hüseyin'i devirmek olmuş, Türkiye'nin öncelikli hedefi ise Irak'ın toprak bütünlüğünün korunması ve PKK terör örgütü ile etkin mücadele etmek olmuştur. Çünkü bölgedeki her türlü istikrarsızlık ortamının terör örgütlerinin daha da yayılması ve gelişmesi için elverişli ortamı sağladığı bilinmektedir. Bu sebeple Türkiye de genellikle bölge devletlerinin toprak bütünlüğünün korunması taraftarı bir politika izlemiştir.

Diğer taraftan Birinci Körfez Savaşı Türkiye ile Irak ilişkilerini yeni bir evreye taşımıştır. Çünkü Türkiye ile ABD arasındaki işbirliği ve ABD ambargosuna Türkiye'nin de riayet etmesi Saddam Hüseyin yönetiminin Türkiye'ye cephe almasına yol açmıştır. Bu aşamadan sonra iki devlet arasındaki ilişkileri kötü anlamda etkileyecek birbirleriyle bağlantılı olaylar silsilesi yaşanmıştır. İki ülke arasındaki ekonomik ve politik ilişkiler durma noktasına gelmiştir. Saddam Hüseyin PKK terör örgütünü Türkiye aleyhine her fırsatta desteklemeye çalışmıştır.

2000'li yıllara gelindiğinde ise ABD Orta Doğu'daki hâkimiyetini pekiştirmek adına yeniden harekete geçmiştir. 11 Eylül 2001 yılında gerçekleşen terör saldırılarının akabinde ABD, Irak'ı kimyasal silah bulundurmakla ve teröre destek vermekle itham etmiştir. Bu doğrultuda dünyada terörü sona erdirmek için harekete geçtiğini duyurmuştur. Ardından Irak'a saldırı planlarına başlamıştır. Irak'a elindeki kitle imha silahlarını ortaya çıkarmasını söylemiş Irak ise elinde kitle imha silahı

bulundurmadığını ısrarla belirtmesine rağmen inandıramamıştır. Zaten Amerika'nın da amacı kitle imha silahlarını yok etmek değil, terör ve silah bahanesiyle Körfez Savaşı'ndan bu yana çekişme halinde olduğu Saddam yönetimini devirmek, bölge petrollerinin denetimini sağlamak, Orta Doğu'daki etkinliğini artırmak ve hem kendi halkına hem de dünya kamuoyuna ABD'nin başat güç olduğunu kanıtlamaktı. Bu dönemde Türkiye her zaman olduğu gibi Irak'ın toprak bütünlüğünden yana olduğunun altını çizmiştir. Dönemin Türkiye Cumhuriyeti Başbakanı Bülent Ecevit Saddam Hüseyin'e bir mektup göndererek ABD ile uzlaşmaya çalışmasını, kitle imha silahı denetleme ekibine zorluk çıkarmamasını ve yardımcı olmasını önermiştir. Burada Türkiye'nin amacı olayların büyümesini engellemek ve kitle imha silahı bulamayan ABD'nin amacına ulaşamayacağına inanmasıydı. Fakat Saddam Hüseyin bu öneriyi reddetmiştir ve kitle imha denetleyicileriyle de anlaşmayacağını söylemiştir. İşgal hazırlıklarına başlayan ABD ise Irak işgalinde Türkiye'nin de müttefik devlet olarak rol almasını istemiştir. Körfez Savaşı ve sonrasında yaşananlardan ders çıkaran Türkiye, temkinli hareket etmeye çalışmıştır. ABD Irak'ın kuzey cephesini Türkiye üzerinden açmak istemiş ve askerlerini Türkiye'de konuşlandırmak istemiştir. Fakat ABD'nin bu isteği 1 Mart 2003 tarihinde TBMM meclisinde reddedilmiştir. Bu durum ABD ile Türkiye ilişkilerinin bozulmasına yol açarken ABD planını Irak'ın kuzeyindeki Kürtlerle anlaşarak uygulamaya geçirmiştir. İşgal sonrası Irak, daha içler acısı bir duruma düşmüş, kaos ve istikrarsızlık ülkede hakim olmuştur. ABD kısa bir süre içerisinde ülkede askeri başarı elde ederek Saddam rejimini devirse de siyasi anlamda başarısızlık örneği sergilemiştir. Bundan sonra Türkiye-ABD ilişkileri ve Türkiye-Irak ilişkilerinde yeni bir dönem başlamıştır. Özellikle Irak'taki istikrarsızlık ortamında Şii gruplar ile Kürt gruplar siyasi arenada daha etkin bir hale gelmişlerdir. Bundan sonra Türkiye ile Irak arasındaki ilişkiler, Kürt gruplar ve Şiilerin güçlenmesi üzerine, burada Türkmenlerin konumunun ne olacağı, Irak'ta kurulan Irak Bölgesel Kürt Yönetimi ve Merkezi Hükümet arasındaki dengeler ve dolayısıyla Türkiye'nin nasıl bir pozisyon alacağı üzerine gelişme göstermiştir. Türkiye yaşanan bu gelişmelerden oldukça kaygı duymuştur. Kendi içerisinde de pek çok Kürt nüfus bulunması sebebiyle Türkiye Irak'taki Kürt federe yönetimi ve faaliyetlerinin ülkesinin güvenliğini tehlikeye düşüreceğinden korkmuştur. Öte yandan hem PKK terör örgütünün buradaki faaliyetleri hem de

Şiilerin de yönetimde etkili olmasıyla İran güdümündeki Şiilerin Irak politikasında ağırlığını hissettirmesi Türkiye'nin Orta Doğu'daki gücü ve etkinliği adına sorgulamalara itmiştir.

1 Mart Tezkeresi'nin Türkiye'nin meclisten geçirmemesi üzerine ABD, Türkiye'yi Irak'ın yeniden inşası sürecinde devre dışı bırakmıştır. Türkiye, Irak'taki gelişmeleri kendi çıkarları doğrultusunda değerlendirmekte yetersiz kalmıştır. Amerika'nın işgali sonrasında Irak'ta mezhep çatışmalarının başladığı 2006 yılı sonrası süreçte ise Türkiye, ABD ile ilişkilerini geliştirmeye çalışmıştır. Bunun akabinde Irak'la ilişkilerinde de gelişme kaydetmiştir. Türkiye bu dönemde Irak ile ekonomik, siyasi ve güvenlik konularında işbirliği yapmaya çalışmıştır. Irak'taki mezhep ve gruplarla da iyi ilişkiler kurmaya gayret etmiştir. Hatta Erbil'de, Musul'da ve Basra'da konsolosluk açabilmiştir. Hem Bölgesel Kürt Yönetimi ile hem de Irak Merkezi Hükümeti ile ilişkilerini geliştirmeye önem vermiştir. Türkiye'nin iyi ilişkiler tesis etmek adına sarf ettiği çabaya rağmen Türkiye-Irak ilişkileri istenilen düzeyde olmamıştır. Bunda Irak'ta tam anlamıyla demokratik bir ortamın tesis edilememiş olması, Irak'ın çok mezhepli ve etnik kimliği ile İran'ın Şiileri Irak siyasetinde kullanması etkili rol oynamıştır.

Diğer taraftan 2011 yılında Amerika'nın Irak'tan çekilmesiyle birlikte Şiilerin Irak politikasındaki etkinliğinin fazlalaşması Türkiye-Irak ilişkilerini gergin bir dönemece sokmuştur. Türkiye ile Irak arasındaki problemlerde tarafların sert çıkışlarda bulunmaları, tarafları ilgilendiren konularda iki ülkenin fikir ayrılığına düşmesi, Türkiye'nin Sünni kimliği gibi etkenler Türkiye-Irak ilişkilerinin kötü gitmesine yol açmıştır. Özellikle Arap Baharı ile Orta Doğu'da ortaya çıkan yeni durumda Irak'ın İran ile birlikte hareket etmesi Türkiye'nin Irak ile işbirliği yapmasını askıya almasına yol açmıştır. Öte yandan bölgedeki etkinliğini ise Türkiye Bölgesel Yönetim ile kurduğu ilişkilerle kurmaya sağlamıştır. Dolayısıyla Türkiye, Irak'ın Bölgesel Yönetimi ve Merkezi Hükümet arasında farklı bir politika izlemiştir. Buradaki dengeler açısından Türkiye bu şekilde hareket etmiş olsa da bu durum, Bölgesel Yönetimin Merkezi Hükümetten ayrı hareket etmeye çalıştığını kanıtlar niteliktetir. Nitekim Merkezi Hükümetle petrol konusunda yaşadığı problemlerin

temelinde de Merkezi Hükümetten bağımsız hareket etmeye çalışması yatmaktadır. Türkiye'nin temel endişelerinden birisi bölgede bağımsız bir Kürt Devletinin kurulması olduğu göz önünde bulundurulursa gelecekte böyle bir ihtimalin olmadığı söylenemez. Çünkü Irak'ta 2011 sonrası pek çok gelişme yaşansa da tam anlamıyla demokratik bir ortam ve otoriter yönetim kurulamamıştır. İlişkiler hâlâ hassas bir zeminde ilerlemektedir. Dolayısıyla Türkiye ile Irak arasındaki ilişkilerin Irak'taki yapılanma ve Kürt meselesi, mezhepsel çatışmalar gibi sebeplerle gelecekte de tam anlamıyla düzelmesi beklenemez, fakat bölgedeki dinamiklerin neyi doğuracağı da bilinemez.

Bunun yanında Türkiye, Ortadoğu'da İran için denge gücü oluşturmaktadır. Büyük devletler nezdinde Türkiye ılımlı bir İslam ülkesi olarak görülmektedir. Türkiye ABD ile ilişkilerinde terörle mücadelede özellikle Irak'ta ABD'nin stratejik ortağı ve müttefiki sayılmaktadır. Sonuç olarak bölgesel dengeler açısından Türkiye'nin stratejik konumu itibariyle vazgeçilmez bir devlet olduğu unutulmamalıdır.

BİBLİYOGRAFYA

A. Arşiv Kaynakları

1. T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri

BCA, Fon Kodu, 258. 740. 7. 30, Yer No, 18. 0. 0. Belge 1.
BCA, Fon Kodu, 304. 72. 17. 30, Yer No, 18. 1. 2. Belge 2.

2. Irak Dışişleri Bakanlığı Arşivi

D. K. V. *el-Hukumetü'l-Irakıyye,* Dışişleri Bakanlığı, Protokol Müdürlüğü, no: T/4257/4257/200/20573, Tarih: 2 Aralık 1940.

D. K. V. *el-Hukumetü'l-Irakıyye,* Dışişleri Bakanlığı, no: 3032, tarih: 30 Eylül 1930.

D. K. V. *el-Hukumetü'l-Irakıyye,* Dışişleri Bakanlığı, Özel Büro, no: H/1077/1077/500/13835, Tarih: 21 Temmuz 1940. D. K. V., 288/411, Yönetim Konsey Dosyaları, *Kitabu Vüzaretü'l-Hariciyye et-Takriru'ş-Şehri li's-Sefareti'l-Irakıyye fi Ankara 24/03/1959*.

B. Kitap ve Makaleler

Abdel Salam, Mohammed, "Arabs, Iran and Nuclear Weapons: Balancing the Equation", *Arab Insight*. Fall, 2008.

Abdurrahman, Avatıf, *ed-Dirâsâtü'l-Müstakbeliyye "el-İşkâliyyât ve'l-Âfâk", Mecelletü Âlemü'l-Ma'rife,* S. 4, Kuveyt, Mart 1998.

Abdülcelil, Tarık, *el-Ceyş ve'l-Hayatü'l-Askeriyye, Tefkiki'l-Kabzatü'l-Cedide (Türkiya Beyne Tahdidati'd-Dahil ve Rehanat'l-Haric* adlı kitaptan*).*

Abdülhamid, Mutemedi, "Tahaddiyat ve Fures İran fi Asya'l-Vüsta ve'l-Kavkaz", *Neşretü Afak İstiraticiyye,* Merkezü'z-Zeytune li'd-Dirasat ve'l-İstişarat, S. 10, Beyrut, 2006.

Abdülhay, Velid, *Medhal ile'd-Dirâsâti'l-Müstakbeliyye fi'l-Ulûmi's-Siyâsiyye,* el-Merkezü'l-İlmiyyü li'd-Dirâsâti's-Siyâsiyye, Amman, 1. bsk.

_____, *ed-Dirâsâti'l-Müstakbeliyye fi'l-Alâkâti'd-Devliyye,* Şeriketü'ş-Şihab li'n-Neşr ve't-Tevzî, Cezayir, 1. bsk., 1991.

Abdülmecid, Sad, "Ehdaf ve Mürtekizatü'l-İstiratciyyeti't-Türkiyye fi'l-Kukaz", *Mecelletü's-Siyaseti'd-Devliyye,* Merkezü'l-Ehram li'd-Dirasati's-Siyasiyye ve'l-İstiraticiyye, S. 138, Kahire, 1999.

_____, "Türkiya ve'l-İttihadü'l-Urubbi-Zevacun Ortodoksiyun", *Mecelletü Mahavir İstiraticiyye*.

Abidin, es-Seyyid Sıdkî, "et-Tekarubu'r-Rusî-et-Türkî", *Mecelletü's-Siyaseti'd-Devliyye,* Merkezü'l-Ehram li'd-Dirasati's-Siyasiyye ve'l-İstiraticiyye, S. 132, Kahire, 1998.

Acîl, Alâ Casib, *Siyasetü Türkiya'l-Haricîyye Ticahe'l-Irak fi Ahdi Turgut Özal* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Müstansiriyye Üniversitesi, Siyasi Bilimler Fakültesi, 2005.

Adil, Muhammed, "Türkiye ve Rusya, Devr Müşterek fi'ş-Şarku'l-Evsat", 07/Şubat/2010.

Adlî, Hüseyin Derviş, *el-Alâkâtü'l-Irâkıyyetü't-Türkiyye Kırâe alâ Davi't-Tevettür,* Sahîfe Kırâât, 2012.

Ahmed, Ali Hüseyin, *et-Teyyaratü's-Siyasiyye fi Türkiya ve Eseruha ale'l-Müstakbelü'l-Alakati maa'l-Irak* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bağdat Üniversitesi, Siyasal Bilimler Fakültesi, 2005.

Ahmed, İbrahim Halil, **Murad,** Halil Ali *İran ve Türkiya: Dirase fi't-Tarihi'l-Hadis ve'l-Muasır,* Daru'l-kütüb li't-Tabaati ve'n-neşri ve't-Talim, 1. Bsk., Musul, 1992.

Ahmed, Yasir, *Türkiya el-Behs ani'l-Müstakbel*, ed-Daru'l-Arabiyyetü'l-Mısriyye el-Lübnaniyye, Kahire, 2006.

Ahmed Yusuf Ahmed, **Fadel** el-Rubaie, **Saad** naji Jawad, **Salman** el-Jumaili ve **Muthanna** el-Dhari., *İhtilalü'l-Irak ve Tedaiyyatihi Arabiyyen ve İklimiyyen ve Devliyyen*, Merkezü Dirasati'l-Vahdeti'l-Arabiyye, Beyrut, 2004.

Akçaylı, Nurhan, *Sendika Teorisi,* Uludağ Üniversitesi Yayını, Bursa, 1983.

Alemü'n-Naft Bülteni, C. XI, S. 4, Eylül 1981.

Alemü'n-Naft Bülteni, C. XIII, S. 22, Ocak 1981.

Alâkâtü'l-Arabiyye-et-Türkiyye, Hıvâr Müstakbelî" Buhûs ve Münâkaşâtü'n-Nedveti'l-Fikriyye li Merkezi Dirâsâti'l-Vahdeti'l-Arabiyye, Beyrut, Ocak, 1995.

Ali, Celil Ömer, *es-Siyasetü'l-Hariciyyetü't-Türkiyye Hiyale'ş-Şarki'l-Evsat 1991-2006.*

Ali, Ayide, *Düveli'l-Müselles beyne Fekkeyi'l-kumaşeti't-Türkiyye-el-İsrailiyye,* Daru'l-Fikri'l-Arabî li't-Tabaati ve'n-Neşr, Dımaşk 1997.

Allaf, İbrahim Halil, "es-Suluku's-Siyasi el-Harici et-Türkî Ticaha'l-Irak Bade't-Tasi min Nisan 2003 (09 Nisan 2003), *Mecelletü Dirasat İklimiyye,* Merkezü'd-Dirasati'l-İklimiyye, Musul Üniversitesi, S. 9, 2007.

____, "Mesâdiru Suni'l-Karar fi Türkiya", *Mecelletü Afâk Arabiyye,* S. 1, Ocak 1999.

_____, *Devru Türkiya fi Tahkikı'l-Emni'l-İklimî, Evrak Türkiyye Musasıra,* Merkezü'd-Dirasati't-Türkiyye, Musul Üniversitesi, S. 18, 2002.

____, *Müşkiletü'l-Miyah ve'l-Mevaridi'l-Mâiyye fi'ş-Şarku'l-Evsat,* Daru İbn Kesir li't-Tabaati ve'n-Neşr, 1. Bsk., Musul, 2005.

Allak, Amir Ali Razî, *el-Hiyaratü't-Türkiye ticahe'l-ittihadi'l-Urubbî, Dirase fi Alakâti't-Türkiye el-Urubbiyye ma bade'l-Harbi'l-Baride,* Yayımlanmamış Dr. Tezi, Mütansıriyye Üniversitesi, Siyasal ve Uluslararası Araştırmalar Yüksek Enstitüsü, 2005.

Allâm, Saliha, "el-Alakâti't-Türkiyye-el-Amerikiyye, Merahili'l-Vifak ve Nukatü'l-Hilaf", *Mecellet Mahavur İstiraticiyye,* el-Merkezü'l-İstiraticî li'd-Dirasati'l-Arabiyye ve'd-Devliyye, Beyrut, 2007.

Almanac, *Turkish Daily News Publication*, Editor: İlhan Cevik, Ankara.

Alyevî, Kusay Garib, *el-Alakatü's-Suriyye et-Türkiyye, Dirase fi'l-Avamili'l-Müessere* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bağdat Üniversitesi, Siyasal Bilimler Fakültesi, 2000.

Annânî, Halil, *Maa'l-Vilayati'l-Mütehiddeti'l-Amrikiyye, Masalih İstiraticiyye Mütebadile (Türkiya Beyne Tahdidati'd-Dâhil ve Rehanat'l-Haric* adlı kitaptan*),* Merkezü'l-Cezire li'd-Dirâsât, Katar.

Ânî, Nuri Abdulhamid vd. *Tarihu'l-Vüzarâti'l-Irakıyye fi'l-Ahdi'l-Cumhurî,* Beytü'l-Hikme, 1. Bsk., Bağdat.

Apaydın, Cemal, "Kanun hakkında bilgi için bkz. "Belgeler Işığında Tekke, Zaviye ve Türbelerin Kapatılması Üzerine Bir Değerlendirme", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi,* Yıl: 2017/2, C. XVI, S. 32.

Aras, Bulent, The Davutoglu Era in Turkish foreign policy, Insight Turkey Vol. 11, No. 3, 2009.

_____, *Türkiye ve Ortadoğu: Türk Dış Politikasının Toplumsal Kökenleri*, Q-Matris Yayınları, İstanbul, 2003.

Arcayürek, Cüneyt "ABD"nin Talihsizliği, Türkiye'nin Talihi mi?", 21 Ocak 2003, Cumhuriyet Gazetesi, http://garildi.cumhuriyet.com.tr/sayfa.cgi?w+30+/cumhuriyet/0301/21/w/c0807.html, (29.03.2020).

Arı, Tayyar, *Irak, İran, ABD ve Petrol,* 2.Baskı, Alfa Yayınları, İstanbul, 2007.

____, *Uluslararası İlişkiler Teorisi,* Alfa Yayınları, İstanbul, 2004.

Armaoğlu, Fahir, *20.Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1995),* 19. Baskı, Timaş Yayınları, Ankara, 2014.

Arslan, Ahmed Fuad, "et-Tekarubü't-Türkî el-İsraîlî mine'ş-Şarkı'l-Evsat ile'l-Kavkaz", *Mecelletü's-Siyasetü'd-Devliyye,* S. 130, 1997.

Arslan, Gürbüz, "Nuri Sait Paşa'nın Türkiye Ziyareti ve 1946 Türkiye-Irak Dostluk ve İyi Komşuluk Antlaşması", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi,* C. XVII, S. 34, İstanbul, 2018/2.

Asalî, Bessam, "el-Ezmetü'n-Neveviyyetü'l-İraniyye", *Mecelletü Külliyetü'l-Halid el-Askeriyye, ,* S. 75, 2003.

Ayhan, Veysel, "Eksen Kayması mı? Sistemik Etkiler mi?: Türkiye-Ortadoğu İlişkilerine Teorik Bir Bakış", *Ortadoğu Analiz*, Cilt: 2, Sayı: 19-20, Temmuz-Ağustos 2010.

Aylan, Ezhar Muhammed, *Hel Seyekûnü't-Tekâribü't-Türkiyi-el-Irâkiyyi'l-Bidâye li Devrin Hâmmin li Türkiyâ fi'ş-Şarki'l-l-Avsat, Evrâk Düveliyye,* Merkezü'd-Dirâsâti'd-Devliyye, Bağdat Üniversitesi, S. 197, Ocak 2011.

Azavî, Dehham Muhammed, *el-İhtilalü'l-Amrikî li'l-Irak ve Ebâdü'l-Fedraliyyeti'l-Kürdiyye,* ed-Daru'l-Arabiyye li'l-Ulum, 1. Bsk., Beyrut, 2009.

Azavî, Visal Necip, "Bünyetü'n-Nizami's-Siyasi ve Suni'l-Kararat fi Türkiya", *Mecelletü Kadaya Siyasiyye,* Nahrain Üniversitesi, Siyasal Bilimler Fakültesi, S. 6, Bağdat, 2004, s. 22.

_____, "Ebadü't-Teavuni'l-Askeri et-Türkî-el-İstiratici, Dirase fi'd-Devafi ve'l-Ehdaf*",* *Mecelletü Dirasat İstiraticiyye,* Merkezü'd-Dirasati'd-Devliyye, Bağdat Üniversitesi, S. 5, 1998.

Azavî, Visal Necip, Reva Zeki Yunus, *Türkiya Dirâsât fi's-Siyaseti'l-İktisadiyye,* ed-Daru'l-Camiyye li't—Tabaati ve'n-Neşr, Bağdat Şubat 2002, s. 99.

Babacan, Abdurrahman, "Ak Parti Dönemi İlk Küresel Karşılaşma: 1 Mart 2003 Tezkeresi", *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, S. 51, Kayseri, Temmuz 2018.

Baker, James A., The Politics of Diplomacy, Revolution & Peace Way, 1989-1992, New York, USA, 1995.

_____, *Siyasetü'd-Diblomasiyye,* çev. Mecdi Şerşer, 1. Bsk., Mektebetü Medbuli, Kahire, 1996.

Bakir, Ali Hüseyin, "et-Tenafüsü'l-İranî-et-Türkî ale'l-Fevz fi'l-Mıntıkati'l-Arabiyye", *Mecelletü Arâ Havle'l-Halic,* S. 55, Nisan 2009.

_____, *Türkiya: ed-Devle ve'l-Muctema (Türkiya Beyne Tahdidati'd-Dahil ve Rehanat'l-Haric* adlı kitaptan*).*

Bal, İdris, "Türkiye-ABD İlişkileri ve 2003 Irak Savaşı'nın Getirdikleri", (Der: İdris Bal*), 21. Yüzyılda Türk Dış Politikası,* 2. Baskı, Nobel Yayıncılık, Ankara, 2004.

Balcı, Şükrü- Bal, Enes, "22 Temmuz 2007 Genel Seçimleri'nde AKP ve CHP Reklamları: Karşılaştırmalı Bir Analiz", *İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi,* S. 33, Ocak 2008.

Balkır, Canan, "Türkiye-Avrupa Birliği Gümrük Birliği: İçerik ve Uygulama", (Ed. Rıdvan Karluk ve Betül Yüce Dural), *Avrupa Birliği ve Türkiye İlişkileri,* Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Yayını, Eskişehir, 2013.

Barbak, Ahmet, "Türkiye'de Yönetimin Sivilleşmesi: Ordunun Siyasal Kontrol Süreci Üzerine Bir İnceleme", *Akademik Yaklaşımlar Dergisi*, C. IX, S. 1, 2018.

Barkey, Henri J., "Turkey and Iraq, The perils and prospects of proximity", special report No. 141, United State institute of pace, Washington D. C. Jul 2005.

_____, Turkey's Role in The Middle East (Reluctant Neighbor), United States İnstitutions Of Peace, Washington D.C., 2005.

Başyurt, Erhan, "Irak'a Demokrasi Getirecekler!", Zaman Gazetesi, 31 Aralık 2002, http://arsiv.zaman.com.tr/2002/12/31/yazarlar/erhanbasyurt.htm , (01.04.2020).

BBC, http://www.bbc.co.uk/turkish/news/story/2008/09/080904_syria_summit.shtml, (Erişim Tarihi: 23.03.2020).

Batnici, Ayyad, "İran ve Türkiya, Mezicü Harac mine't-Tenefüs ve't-Teavun", *Mecelletü'l-Asr,* Kahire, 2009.

Behnan, Hanna Ezzu, "Tagalgulü'n-Nüfuzi'l-Amrikî fi Türkiya'l-Osmaniye 1830-1914", *Devriyyetü Evrak Türkiyye el-Muasıra,* Merkezü'd-Dirasati't-Türkiyye, Musul Üniversitesi, S. 13, 2000.

Bilgen, Arda, 1977'den 2017'ye Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP): GAP'ın 40 Yılı Üzerine Nitel ve Çok Boyutlu Bir Değerlendirme, *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilgiler Fakültesi Dergisi,* C. LXXIII (73), No. 3, 2018.

Bozarslan, Hamit, *Tarihu Türkiya'l-Muasır,* Çev. Hüseyin Ömer, el-Merkezü's-Sekafîyi'l-Arabî, 1. Bsk., Beyrut, 2009.

Brewda, Joseph, "The Economic Development of Turkey is the key to Peace", *Executive Intelligence*", No16., V29, Washington, April,1999.

Buhtan, Hak Gazv, "Mevkıfu'l-Hukumetü't-Türkiyye min Tatavvurati'l-Ahadas fi'l-Irak 2002-2006 fi'l-Irak ve Düveli'l-Civar", Bölgesel Araştırmalar Merkezi, 5. Yıl Bilimsel Konferans, Musul Üniversitesi, 20-21/2006 dönem.

Cagaptay, Soner, **Gençsoy,** Nazlı, Improving Turkish – Russian Relations: Turkey's New Foreign And it's Implications For The United States, Washington D.C, Washington İnstitute For Near East Policy, January 2005.

Cagaptay, Soner, The Turkish Prime Minister Visit İsrael, Turkish – Israeli Relations – Policy Watch 987, Washington İnsitute For Near East Policy, Washington D.C, April, 2005.

Cagaptay, Soner, **Evans,** Tyler "Turkey's Changing Relations with Iraq: Kurdistan Up, Baghdad Down", The Washington Institute, Policy Analysis, *Polıcy Focus,* October 2012.

Casim, Ahmed Fazıl, "Mevkıfu'l-Hukumeti'l-Irakıyye min Ezmeti Hizbi'l-Ummali'l-Kurdistanî", *el-Marsadü'd-Devli,* S. 5, Merkezü'd-Dirasâti'd-Devliyye, Bağdat, 2007.

Cavişli, Hadi Reşid, *el-Kavmiyyetü'l-Kürdiyye ve Türasüha't-Tarihî,* Matbaau'l-İrşad, Bağdat, 1967.

Cebhetü'l-Irâkıyyetü't-Türkmâniyye, *İrtifâ Melhûz fi Adedi'ş-Şerikâti't-Türkiyyeti'l-Âmile fi Şemâli'l-Irâk,* 27 Nisan 2012.

Celilî, Talal Yunus, "Meclisi'-Emni'l-Kavmî et-Türkî ve'l-Kararatü's-Siyasiyye", *Mecelletü Afakı'l-Arabiyye*, S. 2, Bağdat, 1999.

Cemal, Su Kaynakları Bakanlığı, Su Bölümü, 28 Ekim 2015'te yapılan ropörtaj.

Cemil, Seyyar, *el-Arab ve'l-Etrak el-İnbias ve't-Tahdis mine'l-Osmene ile'l-Almene,* Merkezü Dirasati'l-Vahdeti'l-Arabiyye, 1. Bsk., Beyrut, 1997..

Cîrân, Sahîfe, "Türkiyâ ve Kürdistan Tüvekkıâni Bernâmec Teâvünin İktisâdiyyin ve Ankara Tüekkidü Hâcete'l-İklîm li İstismârât bi Ekser min 30 Milyar Dolar", 14. 06. 2013.

Cevher, İslam, **Abdülvehhab**, Şavi, *Siyasetü Türkiya Ticahe'l-Maşrıkı'l-Arabî Irak ve Surya ve Lübnan*.

Civelek, Jale, "Helsinki Son Senedi, Paris Şartı Ve Agit", *Marmara Üniversitesi Avrupa Topluluğu Enstitüsü Avrupa Araştırmaları Dergisi*, C. XIV, S. 1, Şubat 2015.

Cogle, Richard, *el-Vuûd ve't-Tahdidat, Devru Urubba fi Alemi'l-Muavlem,* Maahadi'd-Dirasati'l-İstiraticiyyeti'l-Kavmiyye, Washington, 2002.

Cordesman, Anthony H., "el-Irak, Ma'l-Amel", *Mecelletü'l-Müstakbeli'l-Arabî,* Merkezü Dirâsâti'l-Vahdeti'l-Arabiyye, S. 304, Beyrut, 2004.

Cozen, Ramadan, Causes and consequences of Turkey out-of-war position in to Iraq war of 2003 (The Turkish year book), Vol. 36, Ankara, University, 2005.

Cumhûriyyetü'l-Irâk, el-Heyetü'l-İstrâtîciyye li İâdeti'l-A'mâr, Vizâratü''t-Tahdît ve't-Teâvüni'l-İnmâî, Bağdat, 2004.

Çağ, Galip - **Eker**, Sami, "Ortadoğu'da Baas Rejimleri: Suriye ve Irak", *Çankırı Karatekin Üniversitesi Uluslararası Avrasya Strateji Dergisi*, C. II, S. 2.

Çetinsaya, Gökhan, "Essential Friends and Natural Enemies: The Historic Roots Of Turksh – Iranian Relations", *MERIA Journal*, 3 September 2003.

_____, "The New Middle East, Turkey, And The Search For Regional Stability", *The Evolution of U.S.-Turkey Relations In A Transatlantic Context, Colloquium Report,* Fraces G. Burwell (Ed.), April 2008.

Çetinsaya, Gökhan, **Özhan,** Taha, *İşgalin 6. Yılında Irak,* SETA Yayınları, Ankara, 2009.

Daban, Emine Zeynep, **Daban,** Cihan, "Saddam Hüseyin Dönemi Irak Dışpolitikası: Irak-İran Savaşı, Kuveyt'in İşgali Ve Abd'nin Irak'a Müdahalesi" *Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C. II, S. 1, Haziran 2018.

Dakukî, İbrahim *Sûratü'l-Etrâk lede'l-Arab*, Merkezü Dirâsâti'l-Vahdeti'l-Arabiyye, Beyrut, 2001.

_____, "Erbakan ve'l-Muazzaletü'l-Kürdiyye", *Mecelletü Kadaya Devle,* S. 347, Pakistan, 1996.

Daru'l-Kütüb ve'l-Vesaik, 717/311 Bakanlar Kurulu Kararları, 30 Eylül Dışişleri Bakanlığı Gizli Defteri, 7. Belge.

Davud, Razî Muhsin, "Tatavvuru'l-Alakati'l-Irakıyye-et-Türkiyye", *es-Sabah el-Irakıyye Gazetesi*, Menşurat ARAS, 04 Temmuz 2008.

Davud, Mahmud Ali, "el-Alâkâtü'l-Arabiyye et-Türkiyye ve'l-Avamili'l-Müessere fiha", *Mecelletü'l-Müstakbeli'l-Arabî,* S. 45, 1982.

_____, "Mehatıru'l-Meşariu't-Türkiyyetü'l-Mukbile alâ Miyahı Nehri'l-Fürat ve Alakatü'l-Civar", *Mecelletü Afakı'l-Arabiyye,* S. 9-10, Daru'ş-Şuûni's-Sekafeti'l-Amme, Bağdat 1999.

_____, "Türkiya ve'l-Halici'l-Arabî", *Mecelletü'l-Menar,* S. 13-14, Ocak – Şubat, 1986.

Davutoğlu, Ahmet *Stratejik Derinlik Türkiye'nin Uluslararası Konumu,* Küre Yayınları, 92. Bsk., İstanbul, 2011.

_____, *Principles of Turkish Foreign Policy and Regional Political Structuring Turkish Policy Brief Series,* TEPAV, 2012.

Delli, Hüseyin, *Türkiya ve Kadaya's-Siyasiyyetü'l-Hariciyye,* Menşurat İttihadi'l-Kitabi'l-Arabî, 1. Bsk. Dımaşk, 1999.

Demitry, Hani Adi, "Muazzilat Siyasiyye Türkiya'l-Hariciyye Ticahe'l-Ezmeti'l-Irakıyye", *Mecelletü's-Siyasetü'd-Devliyye,* s. 152, Nisan 2003.

Dempsey, Judy, "Expanion Brings Eu to Foreign Policy Void", Internutional Herald Tribune, 8/ 10/2004.

Derviş, Fevzi, "el-Budu'l-Askeri fi'l-Alakati't-Türkiyye el-İsrailiyye", *es-Siyasetü't-Devliyye,* S. 138, Ekim 1998.

Difaî, Hatem Mahdi, *el-Alâkâtü'd-Devliyye ve Eseruha fi İstiraticiyyetü'l-Mevaridi'l-Mâiyye li Düveli Nehri'l-Fürat,* Yayımlanmamış Doktora tezi, Siyasal Bilimler Fakültesi, Müstansiriyye Üniversitesi, 2006.

Dış Ticaret İstatistikleri 1980-1989.

Doğan, Adem, "Cemaat Ve Siyaset: Siyasal Davranışta Cemaat Üyelerinin Sosyal İlişkileri", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi,* S. 38, Konya, 2015.

Dönmez, Elif, *Mondros Ateşkes Antlaşması'nın Milli Mücadele'ye Yansımaları* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Nevşehir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Nevşehir 2012.

Durî, Tayyib Osman, *el-Alâkâti'l-İktisâdiyye el-Irakıyye et-Türkiyye el-Masalihi'l-Müştereke ve Sübüli't-Tatvir (Dirase tahliliye mustakbeliyye),* yayımlanmamış Dr. tezi, İdare ve İktisad Fakültesi, el-Müstansırıyye Üniversitesi, 2002.

Dursun, Davut, "Merkezî Antlaşma Teşkilâtı", *DİA* (XXIX/205-206), Ankara, 2004.

Efegil, Ertan, "Türk Dış Politikasında Siyasal Kültürün Etkisi: Kemalist Siyasal Kültürün Evrimleşmesi", *Gazi Akademik Bakış,* C. V, Sayı 10, Ankara, Yaz 2012.

Ekşi, Muharrem, *Fi Asya'l-Vüsta ve Kavkaz Temin li Cusûri't-Taka (Türkiya Beyne Tahdidati'd-Dahil ve Rehanat'l-Haric* adlı kitaptan*),* Merkezü'l-Cezire li'd-Dirâsât, Katar, 2010.

Eleanor, Bisbee, *The New Turks of the Republic 1920-1950,* Green Wood Press, Publishers, Westport, Connecticut, University of Pennsylvania 1950.

El-Hasani, Abdul razak, *Tarih El-Vizarat El-Irakiye,* 7. Baskı, Darü'ş-Şı'un EsSakafa El- Aama, Bağdat, Cilt: I, 1988.

Elver, Hila, Peaceful of International Rivers, the Euphrates Tigris Revers Dispute Innovation Law, Cardsley New York, Transnation Publishers, 2002.

Erim, Nihat, *Devletlerarası Hukuk ve Siyasi Tarih Metinleri,* C. I (Osmanlı İmparatorluğu Andlaşmaları), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1953.

Erim, Onur, *Nizam ÜL-hüküm EL-rieasi: İzafet Türkiye ele Enzimetül Hüküm* EL-demokrati, Rüye Türkiyye, C. VI, S. 2, 2017.

Ersel, Hasan, Kuyaş, Ahmet, Oktay, Ahmet, Tunçay, Mete "1923-2000", *Cumhuriyet Ansiklopedisi,* Cilt: 2, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2002.

Ersözi, Delal, Türkiya ve Fransa ve livau'l-İskenderune es-Suri, Ceridetü'l-Hayat, S. 15080, 11/07/2004.

Eyicil, Ahmet, *Siyasi Tarihi (1789-1939),* Gün Yayınları, Ankara, 2005.

Faik, Müsenna, *el-Meşâhidü'l-Müstakbeliyye li's-Siyâseti't-Türkiyye Tücâhe'l-*Irâk, *el-*Hıvâru'l-Mütemeddin, S. 3003, 13.05.2010.

Fahr, Sakr, "Ala İntikaz Babil...ed-Devri'l-İsrailî fi'l-Irak", *Mecelletü Şüûni'l-Evsat,* Merkezü'd-Dirasati'l-İstiraticiyye, S. 126, Beyrut, Yaz 2007.

Fathullah, C., *Yekzatü'l-Kürd Tarih Siyasi (1900-1925)*, Aras Matbaası, 1. Baskı, Erbil, 2002.

Feliyye, Faruk Abduh, **Zekî,** Ahmet Abdülfettah, *ed-Dirâsâtü'l-Müstakbeliyye -Manzûr Terbevî-,* Dâru'l-Mesîre li'n-Neşr ve't-Tevzî ve't-Tıbâa, Amman, 1. bsk., 2003.

Ferhan, Neha Abdülkerim, *el-Alâkâtü'l-İktisâdiyyetü'l-Irakıyye et-Türkiyye,* Merkezü Dirasâtü Afro Asyeviyye, Bağdat, 1984.

Fırat, Melek, **Kürkçüoğlu,** Ömer, "1980-1990, Ortadoğu İlişkiler", (Ed. Baskın Oran), *Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşı'ndan Bugüne Olaylar, Belgeler, Yorumlar,* İstanbul, 2001.

Fuller, Graham, *el-Cumhuriyetü't-Türkiyye el-Cedide, Tükrkiya ke Devletin Mihveriyye fi'l-Âlemi'l-İslamî,* Çev. Enver Necm Mahmud, Merkezü Dirâsâti'l-İklimiyye, Musul Üniversitesi, 2008.

Ganim, İbrahim Beyyumî *Cedeliyyetü'l-İstibad fi'l-Alakati't-Türkiyye-el-Urubbiyye* (*Türkiya Beyne Tahdidati't-Dahil ve Rehanat'l-Haric* adlı kitaptan).

Gensay, Nazli, **Dah,** Brock, Chronology of U.S-Turkish Relations, Washington Institute, Washington D C, July, 2004.

Gresh, Alain, "Turkish – Israeli – Syrain Relations & their Impact on the Middle East", *The Middle East Journal*, Vol. LII (52), No: 2, Spring 1998.

Gökcan, Özkan, "Türkiye-Suriye İlişkilerinde Bir Kırılma Noktası: Ekim 1998 Krizi Veya Diğer Bir İfadeyle "İlan Edilmemiş Savaş", *Akademik İncelemeler Dergisi*, Yıl 2018, C. XIII, S. 1.

Gözen, Ramazan, "Türkiye ve I.Körfev Savaşı: Kriz Ortamında Dış Politika", *Türk Politikasının Analizi,* 3. Baskı, Der Yayınları, İstanbul, 2004.

Günal, Erdoğan, *Türkiye'de Siyasi Partiler ve Güncel Siyaset*, Bilimadamı Yayınları, Ankara, 2006.

Günel, Kâmil, "Fırat ve Dicle Sularının Paylaşılma Sorunu", Marmara Coğrafya Dergisi / 2 (Ekim 2013).

Gürcanlı, Zeynep, **Şengün,** Sezai, "ABD'den Cem'e Uçuş Desteği", 3 Şubat 1998, Hürriyet Gazetesi, http://webarsiv.hurriyet.com.tr/1998/02/03/27063.asp, (04.04.2020).

Gürel, Tuğçe, Türk Siyasi Tarihinde "Muhafazakârlık" Kimliği ve AKP Örneği İncelemesi, *Yayımlanmamış Doktora Tezi,* Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2007.

Gürer, Yavuz, "Osmanlı Devleti Dönemi Türk-Amerikan İlişkileri (1795-1914)", Ahi Evran Üniversitesi*, Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, C. VI, Sayı 1, Oca 2005.

Gürsoy, Yaprak, *Sivil-Asker İlişkilerinin Dönüşümü,* (Ed. Mustafa Aydın), Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2012.

Hac, Adnan Hüseyin, *et-Tahaddîyü'l-Hadarîyi'l-Arabî,* Müessesetü'r-Rihabi'l-Hadisiyye li't-Tabaati ve'n-Neşri ve't-Tevzi, Beyrut, 1998.

Hadi, Gazvan, "el-Alakatü'l-Irakkıye-et-Türkiyye Beyne'l-Feragı'l-İdeoloji ve'l-Kemaliyyetü'l-Uurubiyye", *es-Sabah el-Irakıyye Gazetesi*, 26 Ağustos 2006.

Halef, Ala İkâb, *Alakatü'l-Irak ed-Devliyye ve İnikasatüha ale'l-Edai's-Siyasi ed-Devlî,* Sekizinci Yıllık Bilimsel Konferans Bildirileri, Beytü'l-Hikme, Kısmi'd-Dirasâti's-Siyasiyye, Bağdat, 2012.

Halife, Marlin, "ed-Devri't-Türkî el-Matlub Amrikiyyen, ve Huve Yemelu Feragu'l-Arabî", *Mecelletü Malumat*.

Halil, Muhsin, "el-Mutegayyiratü'd-Devliyyetü'l-Cedide ve Muhatiriha ale'l-Emni'l-Kavmî el-Arabî", *Mecelletü Dirasat Siyasiyye,* Merkezü'd-Dirasati'd-Devliyye, S. 1, Bağdat, 1999.

Hamedanî, Kahtan Ahmed Sületyman, *el-Vahdetü'l-Arabiyye, Dirase Tahlliyye li Tecaribiha ve Vakiuha ve Müstakbelüha,* yayımlanmamış Dr. tezi, Siyasal Bilimler Fakültesi, Bağdat Üniversitesi, 1989.

Hamza, Kerim Muhammed, "el-Ebadü'l-İctimaiyye li Meşrui'l-GAP el-Cevanibü'l-Fenniyye", *Mecelletü Dirâsât İctimaîyye*, Beytü'l-Hikme, Yıl: 2, S. 7, Güz 2000.

Hamza, Kerim Muhammed, **el-Ceburî,** Dehham Ali, *el-Kuva'l-Faile fi'l-Muctemai't-Türkî,* Beytü'l-Hikme, 1. Bsk., Bağdat, 2002.

Hanefi, Abdülazim Mahmud, "İrsalü Kuvvat Türkiyye ile'l-Irak ve Termimü'ş-Şeraketi'l-İstiraticiyye el-Amrikiyye-et-Türkiyye", *Mecelletü's-Siyasetü'd-Devliyye,* Merkezü'l-Ehram li'd-Dirasati's-Siyasiyye ve'l-İstiraticiyye, S. 154, 2004.

_____, "İtticahat Cedide fi's-Siyaseti'l-Hariciyye't-Türkiyye", *Mecelletü's-Siyasetü'd-Devliyye,* Merkezü'l-Ehram li'd-Dirasati's-Siyasiyye ve'l-İstiraticiyye, S. 56, Kahire, 2004.

Harirî, Casim Yunus, "Ezmetü Hizbi'l-Ummali'l-Kürdistanî ve Eseruha fi'l-Alakati'l-Irakıyye-et-Türkiyye, Cüzûru Ezmeti Hizbi'l-Ummali'l-Kürdistanî maa'l-Hükümeti'l-Irakıyye", *el-Marsadü'd-Devlî,* Merkezü'd-Dirâsâti'd-Devliyye, Bağdat Üniversitesi, S. 5, 2007.

Hasan, Mazin, "Türkiye'nin Türkmen Politikası: Yapılması Gerekenler", *Stratejik Analiz*, Cilt: 4, Sayı: 48.

Hasbak, Şakir, *el-Kürd ve Meseletü'l-Kürdiyye,* Daru's-Sekafetü'l-Cedide, Bağdat, 1996.

Hasib, Hayruddin, *et-Teâvünü'l-Arabiyyü''t-Türkiyyü ilâ Eyne?,* Mecelletü'l-Müstakbeli'l-Arabî, Merkezü Dirâsâti'l-Vahdeti'l-Arabiyye, Beyrut, S. 371, Ocak, 2010.

Hassan, Zafir Tahir, *el-Matlûb minnâ li İâde İ'mâri'l-Irâk, Evrâk Düveliyye*, Merkezü'd-Dirâsâti'd-Devliyye, S. 184, 2009.

Haşimî, Tarık Ali, *el-Ahzabü's-Siyasiyye*, Bağdat Üniversitesi, 1990.

Haşine, Reşid, "Amerika ve Urubba fi Müvaceheti'l-İslami't-Türkî", *Ceridetü'l-Hayat,* 31/10/2002.

Heil, William, "el-Avamilü'l-İktisadiyye fi'l-Alâkâti't-Türkiye –el-Arabiyye", *Mecelletü'l-Müstakbeli'l-Arabî,* S. 45, 1982.

Heper, Metin, "The Military and Consolidation Of Democracy, The Recent Turkish Experience", *Armed Force And Society*, Vol. 26, no 8, 2005.

_____, "The Justice and Development Party and Military in Turkey", *Turkish Studies*, Vol. 6, June 2005.

Hilal, Rıza, *Türkiya min Atatürk ila Erbakan es-Sıra beyne'l-Müessesetü'l-Askeriyye ve'l-İslami's-Siyasî,* Daru'ş-Şüûn, 1. Bsk. Kaire 1999.

Hofsbiyan, Nubar – **Ahmed**, Firuz vd., *Türkiya beyne's-Safveti'l-Birukratiyye ve'l-Hukmi'l-Askerî,* Müesssesetü'l-Ebhasi'l-Arabiyye, Beyrut 1985.

Huntington, Samuel, *Sıdamu'l-Hadarat: İadetü Suni'n-Nizami'l-Âlemî,* Çev. Talat eş-Şayib, byy., 1997.

Hürriyet Gazetesi, "Aziz: Türkiye Topraklarını Açarsa Komşuluk İlişkilerimiz Bozulur", 2 Ekim 2002, http://webarsiv.hurriyet.com.tr/2002/10/02/188216.asp, (27.03.2020).

_____, "Simitis: Türkiye'yi AB İçinde Görmek İstiyoruz.", 08 Ocak 2002, http://webarsiv.hurriyet.com.tr/2003/01/08/231795.asp, (10.04.2020).

_____, "NYP: Türkler ABD'ye Neden Güvensin?", 02 Mart 2003, http://webarsiv.hurriyet.com.tr/2003/03/02/255781.asp, (10.04.2020)

Hüseyin, Fazıl, *Müşkiletü Musul: Dirase fi'd-Diblomasiyyetü'l-Irakıyye el-Inkılızıyye et-Türkiyye ve fi Reyi'l-âm,* Matbaatü İşbiliyye, 3. Bsk. Bağdat, 1977.

Hüveydi, Fehmi, "Nihayetü Devleti'l-Asker ve Hukumetuha'l-Hafiyye", *Mecelletü Malumat*. el-İsfahanî, Nebih, "Türkiya beyne'l-Metalibi'l-Vataniyye ve'l-Vakı'd-Devlî", *Mecelletü's-Siyasetü'd-Devliyye,* S. 52, 1978.

Ifantis, Kostas, **Tsakiris,** Theodoros, "Us-Russıan Relatıons: Internatıonal And Regional Security Trajectories", Perceptions, Center For Strategic Researc (SAM), *Journal of International Affairs,* Vol.10, No: 3, Ankara, 2005.

International Monetary Fund (IMF), Direction Of Trade Statistics, Year Book, 1982.

Irak Ankara Büyükelçiliği Raporu", Merkezü'l-Buhus ve'l-Malumat, 13 Ağustos 1981.

Irak-Türkiye Ekonomik ve Teknik İşbirliği Ortak Komitesi tarafından kabul edilen ilk oturumun toplantı tutanağı, Petrol Bakanlığı, Dış İlişkiler, Yayınlanmayan belgeler, 1980.

Isyar, Omar Goksel, "An Analysis of Turkish – American Relations From 1945 to 2004, İnitiatives And Reactions in Turkish Foreign Policy", *Turkish Jornal of İnternational Relations*, Vol. 4, No. 3, 2005.

İsa, H. El-Kaziye El-Kürdiye Fi El-Irak Min El-İhtilal Eb-Britani İle El-Ğazu El-Emeriki (1914-2004), Medbuli Matbaası., 2005, 1. Baskı, Mısır, 719s.

İnönü, Erdal, *Anılar ve Düşünceler,* Yorum Kitapları, 7. Baskı, Cilt: II, İstanbul, 1998.

İsmail, Süleyman Abdullah, *es-Siyasetü'l-Mâiyye li Düveli Havzey Dicle ve'l-Fırat ve İnikasâtüha ale'l-Kadiyyetü't-Türkiyye,* Merkezü'd-Dirâsâti'l-İstiraticiyye, Süleymaniye, 2004.

İsrailofa, Dilafuruz, "el-Alakati't-Türkiye –İraniyye beyne Ebadi't-Tarihiyye ve'l-Mutegayyirati's-Siyasiyye", *Mecelletü Mehaver İstiraticiyye,* el-Merkezü'l-İstiraticî li'd-Dirasati'l-Arabiyye ve'd-Devliyye, S. 14, Beyrut, Kasım 2007.

Kafesoğlu, İbrahim *Türk Milli Kültürü,* Boğaziçi yay., 5. bsk., İstanbul, 1988.

Kamil, Raymon Mahir, "el-Alakât el-Yunaniyye-et-Türkiye, Hutve am Tarikı't-Tekarub" *Mecelletü's-Siyaseti'd-Devliyye,* Merkezü'l-Ehram li'd-Dirasati's-Siyasiyye ve'l-İstiraticiyye, S. 139, Kahire, 2000.

Kapani, Münci, *Politika Bilimine Giriş,* Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1983.

Kartay, Cezmi, *11 Eylül 1980'den Günümüze Siyasal Anılar ve Sosyal Demokrasinin Öyküsü,* Sanem Matbaacılık, Ankara, 1997

Kasım, Abbas, *Takib ale'l-Varakateyni'l-Ula ve's-Saniye li Nedveti'l-Alâkâti'l-Arabiyye – et-Türkiyye, Hivar Müstakbeli*.

Kasilî, Abdülkadir, *ed-Devrü'l-İklîmî et-Türkî fi Mıntıkati'ş-Şarku'l-Evsat*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ceylâ Bûnaama Üniversitesi, Siyasal Bilimler Fakültesi, Cezayir, 2014-2015.

Kayar, Mustafa, *Türk Amerikan İlişkilerinde Irak Sorunu,* IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2003.

Kazım, Kamil Allavî, *el-İktisâdü'l-IrâkÎ ve'l-İhtilâlü'l-Emrîkî: et-Tehavvül Nahve'l-Mechûl*.

Kemali, Usama – **Sinjar**, Ammar M. S., *Irak Yönetimi Altında Türkmenler (1918-2003),* Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2017.

Kerkükli, C., "Em-Mukif Et-Türki Min El-İhtilal El-Emriki Li'l-Irak", Mustakbel İlakat Irak Ve'l-Duvel-Civar, 2010. 1. Baskı, Dar İbnü'l-Esir Li'l-Tibaa Ve'l-Naşır, Musul

Khamzaeva, Farida, *Türkiye-Rusya Ekonomik İlişkilerinde Yeni Dönem: Karşılaştırmalı Bir İnceleme* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019.

Keylanî, Heysem, "Türkiya ve'l-Arab, Dirase fi'l-Alakati'l-Arabiyye-et-Türkiyye", Silsiletü Dirâsât İstiraticiyye, Merkezü'l-İmarat li'd-Dirasat ve'l-Buhus el-İstiraticiyye, 1. Bsk. S. 6, Abu Dabi 1996.

Kirişçı, Kemal ,"Between Europe And The Middle East: The Transformation Of Turkish Policy", *MERIA*, Vol. 8, No. 7, March 2004.

_____, The Transformation of Turkish foreign Policy: The Rise of the Treading State, New perspectives in Turkey, No. 40.

Kodal, Tahir, "Lozan Barış Antlaşması ve Türk Kamuoyu" Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, C. XII, Sayı 64-65-66, Ocak 2006, Sayfalar 215 – 244.

Kolars, John, "Problems of International Rivers Management: The Case of Euphrates", in Biswas, Asit (ed.), *International Waters of the Middle East:*

from Euphrates -Tigers to Nile, Water Resources Series 2, Bombay, New York, Oxford University Press 1994, p. 48; Hilal Elver, "Peaceful of International Rivers", The Euphrates Tigris Revers Dispute Innovation Law, Cardsley New York, Transnation Publishers, 2002.

Köylü, Murat "Türkiye'nin Musul Pozisyonunun Uluslararası Perspektifler Açısından İncelenmesi", *Uluslararası İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi,* Yıl 2017, C. III, S. 2.

Kramer, Heins, *Türkiya el-Mugayyere Tebhasu an Sevbin Cedid*, Çev. Fazıl Cetker, el-Ubeykan li'n-Neşr ve't-Tevzi, Riyad, 2001.

Kudurî, Sabah, *Ma Hiye'l-İstiraticiyyetü'l-leti terbutu Kürdistani'l-Irak bi Hukumeti Erdoğan?,* İbn Rüşd Üniversitesi, Hollanda, 05/08/2012.

Kürkçüoğlu, Ömer, *Mondros'tan Musul'a Türk- İngiliz İlişkileri,* İmaj Yayınları Ankara, 2006.

Lafî, Sabriye Ahmed, "Devrü'l-Mevkı'ıl-Ciyopolitikî fi Siyasetü Türkiya el-Hariciyye", Mecelletü Şüûn Türkiyye, S. 3, Müstansiriyye Üniversitesi 1987.

Lak, Payman Abdullah Hamad, *Türkiye – Irak ilişkileri: 1920 – 2010* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kahramanmaraş, 2016.

Lainer, Stephen, *Military Trends in Turkey, Strength And Weakness*, Washington Center for Strategic and International Studies, 2004.

Larrabee, Stephen, Turkey As Us Security Partner, Rand Corporation, 2008.

Lebbad, Mustafa, *Türkiya ve'l-Arab-Şurutu't-Teavuni'l-Müsmir,* Merkezü'ş-Şark li'd-Dirasâti'l-İklimiyye ve'l-İstiraticiyye, Kahire, 2012.

Lebki, Petrus, *el-Alakatü'l-İktisadiyye el-Arabiyye-et-Türkiyye er-Rahine,* (Panel), Bir grup yazar, el-Alakât el-Arabiyye – et-Türkiyye Hivar Müstakbelî, Merkezü Dirasâti'l-Vehdeti'l-Arabiyye, 1. Bsk., Beyrut, 1995.

Longrigg, Stephen Hemsley, *Erbaate Kurun min Tarihı'l-Irakı'l-Hadis,* Çev. Cafer el-Hayyat, 4. Bsk. Bağdat 1968.

Luktiz, Livera, *el-Irak ve'l-Bahs ani'l-Huvviyeti'l-Vataniyye,* çev. Dilşad Miran, Menşurat ARAS, Erbil, 2006.

Mahfuz, Akil Said, *Cedeliyyati'l-Muctema ve'd-Devle fi Türkiya-el-Müessesetü'l-Askeriyye ve's-Siyasiyyetü'l-âmme.*

_____, *Suriye ve Türkiya el-Vaki er-Rahin ve İhtimalati'l-Müstakbel,* Merkezü Dirasati'l-Vahdeti'l-Arabiyye, 1. Bsk. Beyrut 2009.

Mahmud, Ahmed İbrahim, "el-Iraku'l-Cedid fi'l-İstiraticiyyeti'l-Amrikiyye li'ş-Şarku'l-Evsat", *Mecelletü's-Siyasetü'd-Devliyye,* Merkezü'l-Ehram li'd-Dirasati's-Siyasiyye ve'l-İstiraticiyye, S. 154, Kahire, Ekim 2003.

_____, "et-Tecarubü's-Siyasiyye li İran: el-Dilalati'l-İstiraticiyye ve'l-İnikâsât", *Mecelletü Muhtârât İraniyye,* Merkezü'd-Dirâsâti's-Siyasiyye ve'l-İstiraticiyye, Kahire.

Mahmud, Lokman Ömer, "Alakat Türkiya maa'l-İttihadi'l-Urubbi beyne'l-Gumuzi ve Eşkali Sui't-Tefahum", *Neşre Mütabiat İklimiyye,* Merkezü'd-Dirasati'l-İklimiyye, Musul Üniversitesi, C. II, S. 6, Mayıs 2005.

_____, *Türkiya fi'l-İstiraticiyyeti'l-Amrikiyyeti'l-Muasıra, Dirase fi'l-Mevkıfı't-Türkî mine'l-Harb ale'l-Irakı'l-Amm 2003 (el-Irak ve Düveli'l-Civar* adlı kitaptan*),* Merkezü İbnü'l-Esir li't-Tabaati ve'n-Neşr, Musul Üniversitesi, 2007.

Maika, Hiam, *Turkey and The Middleast: Rebalancing İnterests in "Turkey's Evolving Dynamics"*, Report by CSIS, March, 2009.

Makovsky, Alan, Israel – Turkish Relations, A Turkish Periphery Strategy, from Book of Turkey's Role in The Middle East.

Mamurî, Ahmed Selman, *et-Teâvunü't-Türkîyi'l-İsrailî ve Eseru ale'l-Emni'l-Kavmiyyi'l-Arabî* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Müstansiriyye Üniversitesi, Maahadü'l-Kaid el-Müesses li'd-Dirasâti'l-Kavmiyye ve'l-İştirakiyyetü'l-Ulya, 2001.

Mansur, Abdülaziz Şehade, *el-Meseletü'l-Maiyye fi's-Siyaseti's-Suriyye Ticahe Türkiya,* Merkezü Dirasâti'l-Vahdeti'l-Arabiyye, Beyrut, 2000.

eMeczub, Tarık, *La Ahed Yeşreb Meşariu'l-Miyah fi İstiraticiyyeti İsrail,* Daru Rıyad er-Risiyye li'l-Kütüb ve'n-Neşri, 1. Bsk., Beyrut, 1998.

Mehdâvî, Müsenna Ali, "es-Siyasetü't-Türkiyye ticahe'l-Irak ma bade İntihabat", *Mecelletü'l-Ulumi's-Siyasiyye,* Bağdat Üniversitesi, S. 32, yıl: 17, Şubat 2006.

Mısıroğlu, Kadir, *Lozan Zafer Mi Hezimet Mi?,* Sebil Yayınları, İstanbul 1971.

Miller, Rowen, *Makâle an Ruka Şatranci'l-Irâki'n-Niftıyye: et-Tâka ve's-Siyâse ve'l-Kuvve,* S. 1, C. XV, Merkez Bağdâd li'l-İstişârât ve'd-Dirâsât ve'l-İ'lâm, Mısır, Ocak 2013.

Muavvez, Celal Abdullah, *el-İslam ve't-Teaddüdiyye fi Türkiya 1983-1991,* Silsiletü Buhus Siyasiyye, Kahire Üniversitesi, İktisat ve Siyasal Bilimler Fakültesi, 1994.

_____, "Türkiya ve'n-Nizami'l-İklimî fi'ş-Şarkı'l-Evsat bade Ezmeti'l-Halici'l-Arabî", *Mecelletü Şuûn Arabiyye,* el-Amanetü'l-Amme li'd-Düveli'l-Arabiyye, Kahire, 1991.

Muftuler, Meltem –Bac, "The New Face of Turkey: Its Domestic and Foreign Policy Implications", *East Europe Quarterly,* Vol. 37, No. 4, January 2003.

Muhafze, Ali, Celal Amin, Khaldoun el-Nekib, Muhammed el-Cebri, Abdulvahab el-Afandi, Muhammed EL-Mütevekkil, Mahmoud Mimari, Hussam İssa ve Ghassan bin Jeddou, *el-Arab ve Civaruhüm ilâ Eyne*, Silsiletü kütübi'l-müstakbeli'l-Arabî, Merkezü Dirasâti'l-Vehdeti'l-Arabiyye, 2000.

Murad, Halil Ali, "Devafi't-Tehalüfü't-Türki-es-Sahyunî, Dirasat Siaysiyye", Beytü'l-Hikme, S. 2 Bağdat, 1999.

Musa, Münir, "Vesikatü'l-Emnü't-Türkîyi'l-Cedid Emü'l-Mıntıka Evlen", *Mecelletü Şüûn Siyasiyye,* Müessesetü'l-Vahdeti li's-Sahafeti ve'n-Neşr ve't-Tabaa, Dımaşk, 02/…/2010.

Musevî, Betül Halil Cübeyr, *es-Siyasetü't-Türkiyye Ticahe Mıntıkata'l-Halici'l-Arabî münzü'l-Amm 1999 ve Afakuha'l-Müstakbele,* Yayımlanmamış Dr. tezi, Bağdat Üniversitesi, Siyasal Bilimler Fakültesi, 2005.

Musevî, Seyyid Muhsin, "Müsellesü'l-Kuvve: Türkiya ve İran ve'l-Arab", *Mecelletü Şüûni'l-Evsat,* Merkezü'd-Dirasati'l-İstiraticiyye, S. 16, Sonbahar 2004.

muhafze, Ali, **Celal** Amin, **Khaldoun** el-Nekib, **Muhammed** el-Cebri, **Abdulvahab** el-Afandi, **Muhammed** EL-Mütevekkil, **Mahmoud** Mimari, Hussam İssa ve Ghassan bin Jeddou, *el-Arab ve Civaruhüm ilâ Eyne*, Silsiletü kütübi'l-müstakbeli'l-Arabî, Merkezü Dirasâti'l-Vehdeti'l-Arabiyye, 2000.

Müşettet Hüseyin, *es-Sevabit ve'l-Mütegayyirat fi'l-İstiraticiyye't-Tükiyye Ticaha'l-Irak* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Mustansıriyye Üniversitesi, Siyasal Bilimler Fakültesi, Bağdat, 2002.

Naîse, Gıyâs, *ed-Sevrâtü'l-Arabiyye*, *Suriye,* Mecelletü's-Sevrati'd-Dâime, S. 3, Suriye, Mart 2013.

Nakib, Mahir, "Irak Türkmenlerinin Meseleleri", *Avrasya Dosyası: Üç Aylık Uluslararası İlişkiler ve Stratejik Araştırmalar Dergisi,* C. III, S. 1, Ankara (İlkbahar) 1996.

Nevfel, Mişal, *Avdetü Türkiya ila'ş-Şark,* ed-Daru'l-Arabîyye li'l-Ulum, 1. Bsk. Beyrut, 2010.

Neziroğlu, İrfan, Tuncer Yılmaz, *Başbakanlarımız ve Genel Kurul Konuşmaları,* Cilt: 9, TBMM Basımevi, Ankara, 2014, s. 340.

Nuaymî, Ahmed Nuri, "es-Sırau'd-Devlî ale'l-Cumhuriyyati'l-İslamiyye fi Asya'l-Vüsta el-Ünmezece't-Türki", Silsiletü Dirasat İstiraticiyye, Merkezü'd-Dirasati'd-Devliyye, Bağdat Üniversitesi, S. 53, 2003.

_____, Türkiya ve'l-Cumhuriyyati'l-İslamiyye fi Asya'l-Vüsta", *Mecelletü'l-Ulûmi's-Siyasiyye,* Bağdat Üniversitesi, Siyasal Bilimler Fakültesi, S. 14, 1995.

_____, *el-Alakâtü'l-Arabiyye –et-Türkiyye 1947-1985,* Bağdat, 1986.

_____, *el-Alakatü'l-Irakıyye –et-Türkiyye: el-Vakı ve'l-Müstakbel,* Daru Zahran li't-Tabaa ve'n-Neşr, Amman, 2010.

_____, *es-Siyasetü'l-Hariciyyetü't-Türkiyye bade'l-Harbi'l-Âlemiyyeti's-Saniye,* Daru'l-Hürriye li't-Tabaa, Bağdat, 1975.

_____, *Türkiya ve Hilfu Şimali'l-Atlasî,* el-Matbaatü'l-Vataniyye, Amman, 1981.

Nuruddin, Muhammed, "ed-Dimokratiyyetü't-Türkiyye emame İmtihan Cedid", *Ceridetü'ş-Şarku'l-Katariyye,* Tarih: 22/06/2003.

_____, "es-Siyasetü'l-Hâriciyye Üses ve Mürtekizat", *Türkiya Beyne Tahdidati'd-Dahil ve Rehanat'l-Haric,* Merkezü'l-Cezire li'd-Dirâsât, ed-Daru'l-Arabiyye li'l-Ulûm ve'n-Neşr, Beyrut 2010.

_____, "Hukume İntikaliyye tagibu'l-hıyarı'l-Urubbî", *Mecelletü Şüûni'l-Evsat,* Merkezü'd-Dirasâti'l-İstiraticiyye, S. 80, Beyrut, 1999.

_____, "Türkiya Ekser (Medine)", *eş-Şark (Doha),* 06/08/2011; "Ve Türkiya Tentasır li'l-Islah ve Tentehi Nizamü'l-Vesayetü'l-Askeriyye", *es-Sefir*, 13/09/2010.

_____*, Hicab ve Hirab- el-Kemaliyye ve Ezmati'l-Huvviyye fi Türkiya,* Daru Riyad er-Reis li'l-kütüb ve'n-Neşr, 1. Bsk. Beyrut, Temmuz 2001.

_____, *Türkiya el-Cumhuriyetü'l-Haire,* Merkezü'd-Dirâsâti'l-İstiraticiyye ve'l-Buhus ve't-Tevsik, Beyrut, 1998.

Oğuzlu, Tarık, "ABD Sonrası Irak ve Türkiye", *Ortadoğu Analiz,* Cilt: 4, Sayı: 37, 2012.

Olcaytu, Emcet, *Bahçeli'nin 9 Sabıkası,* Kaynak Yayınları, İstanbul, 2017, s. 36-37.

Olson, Robert, *Türkiye-İran ilişkileri 1979-2004: Devrim, İdeoloji, Savaş, Darbeler ve Jeopolitik*, (Çev. Kezban Acar), Babil Yayıncılık, Ankara, 2005, s. 158.

Onis, Ziya, Turkey And Post Soviet States Potential and Limits Of Regional Power Influence, *MERIA,* Vol. 5, No. 2, Summer 2007.

Oran, Baskın, "Uluslararası ve İç Hukukta Çekiç Güç'ün Yasal Dayanakları Sorunu", *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C. L (50) , S. 3, 1995.

_____, *Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar (Cilt II 1980-2001)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002.

_____, *Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar* İletişim Yayınları, İstanbul, 2003.

Öniş, Ziya, "Multiple Faces of the 'New' Turkish Foreign Policy: Underlying Dynamics and a Critique", *Insight Turkey,* Vol. 13, No:1, 2011, pp.47-65.

Özcan, Gencer, "Türkiye – İsrail İlişkilerinde Dönüşüm: Güvenliğin Ötesi", *Dış Politika Analiz Serisi 1, TESEV,* 2005.

Özçelik, Sezai, "Türkiye-Amerika Birleşik Devletleri-Irak İlişkileri: Bermuda Şeytan Üçgeni – 2000 - 2007 Dönemi Boyunca Kuzey Irak, Jeopolitik ve PKK", *Uluslararası Avrasya Strateji Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 1, 2013.

Özdemir, Atasay, "Doğal Gazın; Dünya, Avrupa Birliği ve Türkiye Açısından Önemi Bağlamında Nabucco Projesinin Değerlendirilmesi", Güvenlik Stratejileri Dergisi, C. V, S. 10, yıl: 2009.

Özsoy, Osman, *Türkiye'nin Demokrasi Arayışı,* Yedirenk Kitapları, İstanbul, 2000.

Öztop, Fatma Anıl *Türk Dış Politikası Yapım Sürecinde Karar Birimlerinin Etkileri*, Gündoğan Yayınları, İstanbul, 2016.

Park, Bill, "Strategic Location, Political Dislocation: Turkey, The United States and Northern Iraq", *MERIA*, vol. 7, No. 2, June 2003.

_____, "Turkey, The US and The KRG: Moving Parts and The Geopolitical Realities", *Insight Turkey*, Cilt: 14, Sayı: 3, 2012.

Pazarcı, Hüseyin, *Uluslararası Hukuk Dersleri 2. Kitap,* Gözden Geçirilmiş 9. Bsk., Turhan Kitabevi, Ankara, 2013.

Pınartaş, Ayşe, ABD'nin Çekilmesi ve Muhtemel Seneryolar, *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi,* Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2011.

Peace "Executive Intelligence", No: 16., Vol. 29, Washington, April,1999.

Polk, William R., *Li Key Nefheme'l-Irak,* el-Müessesssetü'l-Arabiyye li'd-Dirasat, Beyrut.

Radikal Gazetesi, "ABD Muhalifleri Dinliyor", 10 Ağustos 2002, http://www.radikal.com.tr/haber.php?haberno=46145, (26.03.2020).

Rafet, Abbas Sadun, *el-Meseletü'l-Mâiyye fi's-Siyaseti't-Türkiyye İza Suriya ve'l-Irak li müddeti 1990-2007* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Nehreyn Üniversitesi, Siyasal Bilimler Fakültesi, 2008.

Ramazânî, Mazin İsmail, *el-Kuva'd-Devliyye ve'l-Arab Âme 2000,* Mecelle Âfâk Arabiyye, Bağdat, S. 9-10, Ekim 1995.

Ravî, Ali Abdü Muhammed Said, *Türkiye beyne Tecâzibâti'l-Mesâlihi'l-İstrâtîciyye (el-Mecâlü'l-Hayeviyyü'l-Cenûbî ve Mevgıu'l-Irâk fîh),* Yayınlanmamış Araştırma, Bağdat, Aralık 2010.

Râvî, Mahmud, "el-Alâkâtü'l-Arabiyye et-Türkiyye ve'l-Avamili'l-Müessere fiha", *Mecelletü'l-Müstakbeli'l-Arabî,* S. 45, Beyrut, 1982.

Remaoğlu, Fahir, *el-Alâkâti't-Türkiyye – el-Arabiyye fi Merhaleti'l-Medi'l-Kavmî 1945-1975, fi Kitabı'l-Alâkâti'l-Arabiyye – et-Türkiyye min Manzuri Türkiya*, Maahadi'l-Buhus ve'd-Dirâsâti'l-Arabiyye, Kahire, 1993.

Report Of The United Nation Water Conference Mardelpiata 14-25 March 1977, United Nations Publication. Sales no. E.77.11 A.12.

Republic of Turkey, Prime Ministry, GAP Regional Development a Latest Situation In South Stem Project, Activities of The (GAP) Administration, June 2006.

Rezvan, V., 2006. El-İlakat El-Arabiye Et-Türküye Devr El-Yahud Ve'l-Tahalufat Ed-Devliye Ve'l-İklimiye Ve Pkk Fi El-İlakat Es-Suriye-Et-Türkiye Nemuzecen, 1. Baskı, Lubnan

Rıdvan, Velid, *el-Alakatü'l-Arabiyye-Türkiyye, Devrü'l-Yehud ve't-Tehalüfati'd-Devliyye ve'l-İklimiyye ve PKK fi'l-Alakati'l-Arabiyye-Türkiyye/el-Alakatü's-Suriyye –et-Türkiyye Numuzecen,* Şeriketü'l-Matbuat li'n-Neşri ve't-Tevzi, 1. Bsk, Beyrut, 2006.

Robins, Philip, *Türkiya ve'ş-Şarku'l-Evsat,* Çev. Mihail Necm Abdullah, Daru Kurtube li'n-Neşri ve't-Tevzi ve'l-Ebhas, Beyrut 1993.

Rogers, Peter, ***Lydon**, Peter, el-Miyah fi'l-Alemi'l-Arabî ve Âfak ve İhtimalâtü'l-Müstakbel,* Merkezü'l-İmarât li'd-Dirasât ve'l-Buhûsi'l-İstiraticiyye, Abu Dabi, 1997.

Rusya-Putin es-Say vera'l-Mekanetü'l-Mevkude, et-Takiri'l-İstiraticî el-Arabî 2004-2005, Merkezü'l-Ehram li'd-Dirasati's-Siyasiyye ve'l-İstiraticiyye, Kahire, 2005.

Saade, Antvan, *Livau İskenderune,* Daru'r-Rükn li't-Tabaati ve'n-Neşr, Beyrut, 1996.

Sabah, "Milli Görüş'ten Muhafazakar Demokrasiye", http://arsiv.sabah.com.tr/2003/08/15/p01.html, 15.08.2003.

Sadun, Vasık Muhammed, *Müstakbelü'l-Alâkâti'l-Irâkiyye-et-Türkiyye fi'l-Mecâli'l-Emnî,* Merkezü'd-Dirâsâti'l-İklîmiyye, Musul Üniversitesi, S. 77, 2012.

Salih, İmad Muhammed, *el-Alakât et-Türkiye el-Yunaniyye 1974-2004* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bağdat Üniversitesi, Siyasal Bilimler Fakültesi, 2005.

Salih, Nahız Muhammed, *et-Tenefüsü't-Türki-el-İranî fi'l-Cumhuriyyati'l-İslamiyyetü'l-Müstakılle* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bağdat Üniversitesi, Siyasal Bilimler Fakültesi, 1997.

Sander, Oral, *Siyasi Tarihi (1918- 1990),* İmge Kitabevi, İstanbul, 2015.

Saray, Mehmet, *Türkiye ve Yakın Komşuları*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2006.

Saygı, Tarık, "Irak Kralı Faysal'ın Atatürk'ü Ziyareti Ve Oluşturduğu Yankılar", *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi*, C. VII, S. 15, (Aralık 2017).

Sazak, Derya, "Pandora"nın kutusu", 6 Ekim 2002, Miliyet Gazetesi, http://www.milliyet.com.tr/2002/10/06/yazar/sazak.html, (01.04.2020).

Sebâvî, Avnî Abdurrahman, *Alakat Türkiya el-Hariciyye min Kitabı Türkiya el-Muasıra,* Merkezü'd-Dirasâti't-Türkiye, Musul Üniversitesi, 1987.

_____, *Alakatü'l-Irakıyye –et-Türkiyye 1933-1958,* Musul Üniversitesi, 1986.

_____, *Türkiya ve Kadaya'l-Maşrıkı'l-Arabî 1945-1967* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Musul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, 1990.

Selim, Nebil Muhammed, "Fi Zavi'l-İntihabati't-Türkiya: el-Vaki ve'l-Ebad, er-Rasidü'd-Devli", Merkezü'd-Dirasati'd-Devliyye, Bağdat Üniversitesi, S. 68, Eylül 2002.

Şemmerî, Muhsin, Su Kaynakları Bakanlığı, Ulusal Savunma Fakültesinde yapılan Konuşma, 18 Ekim 2015.

Serbest, M. Bürkan, "Bağdat Paktı'nın Kuruluş Süreci ve Gelişiminde Türkiye'nin Rolü", *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. V, S. 3, Temmuz 2016.

SHP (Sosyal-demokrat Halkçı Parti), *Tüzük, Program ve Grup içi Yönetmeliği,* 1990.

Sırruddin, Ayid el-Ali, *el-Arab ve'l-Fürat Beyne Türkiya ve İsrail,* Menşuratu Daru'l-Âfâkı'l-Cedide, Beyrut, 1997.

Sicillu'l-Ârâ ve'l-Vekai's-Siyasiyye fi Biladi'l-Arabiyye, Daru'l-Fikr li'l-Ebhas ve'n-Neşr, Ocak-Şubat, Beyrut, 1996.

Silleli, Turan *Büyük Oyunda Türkiye-Irak İlişkileri,* Kültür Sanat Yayıncılık, Isparta, 2005.

SODEP (Sosyal Demokrasi Partisi), Tüzük, 1983, https://acikerisim.tbmm.gov.tr/bitstream/handle/11543/620/198402347.pdf?sequence=1&isAllowed=y, (10.04.2020)

Soffer, Arnon, *Enhar min Nar,* ed-Daru'l-Arabiyye li'd-Dirasat ve'n-Neşr, Kahire 1993.

Stimson Merkezi Özel Raporu, "et-Tumuhat ve'l-Vekayi'in-Neveviyye fi Düveli'ş-Şarku'l-Evsat", *Sahifetü'n-Nehar,* 2011.

Sultan, Hamid, *el-Kanunü'd-Devlîyü'l-Amm fi Vakti's-Silm,* Daru'n-Nahzati'l-Arabiyye, Kahire, 1979.

Sultan, Neval Abdülcebbar, "Rüyetün li'l-Mevaceheti Beyne'l-İlmaniyye ve'l-İslam fi Türkiya", Merkezü'd-Dirasati'l-İklimiyye, Musul Üniversitesi, S. 4, Aralık 2005.

Suvidi, Tevfik, *Müzekkireti: Nisfu Karnın min Tarihi'l-Irak ve'l-Kadiyyeti'l-Arabiyye,* Daru'l-Kitabi'l-Arabî, Beyrut 1969.

Süleyman, Hamid Feres Hasan *es-Siyasetü'l-Mâiyyetü't-Türkiyye*.

Süveydî, Hamid, *Müstakbelü'l-Alâkâti'l-Irâkiyye-et-Türkiyye fî Davi'l-Ezmeti's-Sûriyye ve'l-Îrâniyye,* Merkezü'd-Dirâsâti'l-İklîmiyye, Musul Üniversitesi, S. 77, 2013.

Şahituz, Ahmed, "Meşruu Cenubi Şarkı'l-Anadol, Masdar Gızaî Cedid fi'ş-Şarkı'l-Evsat (Vüchetü Nazarı Türkiyye)", Ortadoğu ve Su Meselesi Sempozyumuna Sunulan Tebliğ, İstanbul 1994, çev. Heysem Halvanî, Mısrata, Libya, ed-Daru'l-Cemahiriyye li'n-Neşri ve't-Tevzi ve'l-İlan, 1995.

Şehvan, Nevfel Kasım, *Müstakbel Alâkâti'l-Irâk ve Düveli'l-Civâr,* Merkezü'd-Dirâsâti'l-İklîmiyye, Musul Üniversitesi, Mayıs 2009.

Şimşir, Bilal N., *Türk- Irak İlişkilerinde Türkmenler,* 1. Baskı, Bilgi Yayınları, Ankara, 2004.

Tâî, Yusnus Abdullah, "el-Enharü'l-Müştereke beyne Türkiya ve Düveli'l-Civari'l-Arabiyye ve Eseruha fi'l-Alâkâti'l-Arabiyye-et-Türkiyye", Dirâsât İklimiyye, S. 1, Merkezü'd-Dirâsâtü'l-İklimiyye, Musul Üniversitesi, Musul, Mart 2004.

Takiri'l-İstiraticî el-Arabî 2004-2005, Rusya-Putin es-Say vera'l-Mekanetü'l-Mevkude, Merkezü'l-Ehram li'd-Dirasati's-Siyasiyye ve'l-İstiraticiyye, Kahire, 2005.

Talib, Müştak, *Müzekkiratü Sefiri Irakî, Türkiya 1958-1965,* 1. Bsk. Beyrut, 1978.

Tamer, Cenk, "Türkiye ve İran'ın Irak'ta Güç Tahkim Etme Çabası: Başika Örneği", *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* Cilt: 3, Sayı: 6, 2016.

Tan, Altan, *Kürt Sorunu Ya Tam Kardeşlik Ya Hep Birlikte Kölelik,* Timaş Yayınları, İstanbul, 2009.

Tarcan, Burçin Hafize- **Akgüller**, Hilal- **Işık**, Kübra, "Ahmet Davutoğlu Dönemi Türk Dış Politikası", *Econder International Academic Journal*, C. II, S. 2 Aralık 2018.

Tashan, Seyfi, "Contemporary Turkish Policies İn The Middle East: Prospects And Constraints", *Middle East Review*, *American Academic Association For Peace İn The Middle East*, Vol. VII, No: 3, Spring, 1985.

Taşpinar, Ömer, *Turkey's Middle East Policies: Between Neo-Ottomanism and Kamalism,* Carnegie Papers, Carnegie Endowment for International Peace, Number: 10, September 2008.

Tavil, Reva Zeki Yunus, "el-Hısaru'l-İktisadî ale'l-Irak ve Eserihi alâ Netâici Bernameci'l-İstikrar ve't-Tekyifi'l-Heykelî fi Türkiya 1980-1996", *Dirâsât İktisadiyye,* S. 1, yıl: 3, 2001.

_____, Reva Zeki, **el-Azavî,** Visal Necib, *el-Alakâtü'l-İklimiyye et-Türkiyye,* Silsiletü Dirasat İstiraticiyye, Bağdat Üniversitesi, Merkezü'd-Dirasati't-Devliyye, S. 34, 2002.

TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu, *İsmet İnönü'nün TBMM'deki Konuşmaları 1920 – 1973, İkinci Cilt (1939 - 1960),* Ankara, 1993.

T.C. Orman ve Su İşleri Bakanlığı, Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP), Mart 2015.

Temimi, Sadık Casim Sahn, *Mevkıfü's-Sahafati'l-Irakıyye mine'l-vahdeti's-Sulasiyye (17Nisan 1963 Antlaşması),* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Arap Tarihi ve İlmî Mirası Enstitüsü, Bağdat, 2000.

Temimî, Yerub Hüseyin Kerim, *Ameliyettü Suni'l-Karar fi's-Siyaseti'l-Hariciyyeti't-Türkiyye Enmuzec el-Alakati'l-Irakıyye-et-Türkiyye 1990-2002* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bağdat Üniversitesi, Siyasal Bilimler Fakültesi, 2003.

Tesabinar, Phhilip Ghordon, "Türkiya ala Hafetü'l-Haviye", *Mecelletü's-Sekafetü'l-Âlemiyye,* Çev. Ferec et-Terhunî, S. 147, el-Meclisi'l-Vatani li's-Sekafeti ve'l-Fünûn ve'l-Âdâb, Kuveyt, 2008.

Tevfik, Sad Hakkı, *Alakatü'l-Arabiyyetü'd-Devliyye fi Matlai'l-Karni'l-Hadi ve'l-İşrîn,* Dar Vâil li't-Tabaa ve'n-Neşr, byy, 2003.

_____, *Mebadiu'l-Alakatü'd-Devliyye,* Daru Vail li'n-Neşri ve't-Tabaa, 1. Bsk., Amman, 2000.

Tevfik, Subhi Nazım, *Evzau'l-Vatani'l-Arabî ve Kadayahu fi Vesaikı'l-mümessiliyyati't-Diblomasiyye fi* Ankara ve İstanbul 1931-1945, Beytü'l-Hikme, es-Silsiltü'l-Vesaikiyye, no: 10, Bağdat, 2003.

_____, *Türkiya ve't-Tehalüfati's-Siyasiyye, Misaku Sadabad*, Maahadatü's-Sadakatü's-Sofitiyye fi Vesaikı'l-mumessiliyyati'l-Irakıyye fi İstanbul ve Ankara 1930-1953, Beytü'l-Hikme, es-Silsiltü'l-Vesaikiyye, no: 4, Bağdat, 2002.

The Republic of Turkey, Center of Strategic and International Studies (CCSIS), Turkey Report Files, No. 6, September 2007.

The Year Book Of The İnternational Law Commission, New York, United Nation 1983.

Tikenci, Mevlüt, "Dicle-Fırat Su Sorunu", *Avrasya Dosyası: Üç Aylık Uluslararası İlişkiler ve Stratejik Araştırmalar Dergisi,* C. III, S. 2, Ankara (Yaz) 1996.

Tombaş, Recep, Arap Baharı Sonrası Irak'ta Mezhep Politikaları; Türkiye, İran ve Sudi Arabistan Örneği, *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi,* Bahçeşehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsi, İstanbul, 2015.

Tunahan, Özcan, "28 Şubat Süreci: 'Post-Modern Darbe'nin Sosyo-Politik Dinamikleri ve Toplum Desteği", *Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi,* 2015, S. 2.

Turhan, Mehmet, *Siyasal Elitler,* Gündoğan Yayınları, Ankara, 2000.

Turik, Guzlu, Turkey, Northern policy competing perspectives, insight Turkey, Vol. 10, No. 3, 2008.

"Türkiye-İsrail İlişkileri", Stratejik Düşünce Enstitüsü Analiz, Stratejik Düşünce Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Koordinatörlüğü, Ekim 2011.

Türkman, Sayim, *Amerika Birleşik Devletleri'nin Orta Doğu politikası ve Türkiye Yansımaları (1919-1973),* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara, 2005.

Türkmanî, Abdullah, "Türkiya ve Muhituha'l-İklimî",Merkezü'l-Meymas, Suriyei, 2006.

_____, *Vaki ve Afaku't-Teavunü'l-İstiratici-et-Türki, el-Hivaru'l-Mütemeddin,* S. 2844, 30/11/2009.

Türkmen, Zekeriya, *Musul Meselesi Askeri Yönden Çözüm Arayışları (1922- 1925),* Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2003.

Uçarol, Rifat, *Siyasi Tarihi (1789- 2012),* 9. Baskı, Der Yayınları, İstanbul, 2013

Uğur, Hakkı, *Türkiya Beyne Tahdidati'd-Dahil ve Rehanat'l-Haric,* Merkezü'l-Cezire li'd-Dirasat, Katar, 2010.

_____, *Türkiya…el-Bud an Hafetü's-Sıdam (Türkiya Beyne Tahdidati'd-Dahil ve Rehanat'l-Haric* adlı kitaptan*),* Çev. Mustafa es-Setiti.

Ulusal Rapor, er-Reyü'l-âmm fi İttihadi'l-Urubbî, Türkiya ve'l-Mufavvizetü'l-Urubbiyye, Bahar 2008.

Uluslararası Af Örgütü, el-Irak Niyâbe an men? Hukûkü'l-İnsân ve Ameliyye İâde Binâi'l-İktisâdi'l-Arabî, el-Müstakbelü'l-Arabî, S. 294, Ağustos 2003.

Uluslararası nehirlerin kullanımından ortaya çıkan hukukî konularla ilgili Genel Sekreter Raporu; Birleşmiş Milletler Belgesi A/CN.4/3. 93.

Uslu, Nasuh, **Toprak** Metin, and others, "Turkish Public Opinion Toward The United States in The Context Of The Iraq Question", *MERIA*, vol., No 3, 2005.

Ünal, Tahsin, *Türkiye Siyasi Tarihi (1700- 1958),* 5. Baskı, Emel Yayınları, Ankara, 1978.

Üzeltürk, Sultan Tahmazoğlu, "Hukuk Devleti ve Kopenhag Kriterleri Açısından Türkiye", *Marmara Üniversitesi Avrupa Topluluğu Enstitüsü Avrupa Araştırmaları Dergisi,* , C. XII, S. 1 ve 2, İstanbul, 2004.

Vali, Ferenc Albert, *Bridge Across the Bosporus: The Foreign Policy of Turkey,* The Johns Baltimore and London,1971.

Yasin, Zari Reşid, "Türkiya ve'l-İttihadi'l-Urubbî, el-Melefü's-Siyasi", Merkezü'd-Dirasati'd-Devliyye, S. 10, 2005.

Yavuz, E. ve **Özgül**, M.E., "1982 Sonrası Anayasa Mahkemesinin Verdiği Siyasi Parti Kapatma Kararlarının…", *Siyaset, Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 2016, yıl: 4, C. IV, S. 4.

Yazıcı, Nevin, *Petrol Çerçevesinde Musul Sorunu (1926-1955),* Ötöken Yayınları, İstanbul, 2010.

Yeni Şafak (Gazetesi), "Irak'ta Yakın Tehdit Altında Olan Biziz", 12 Aralık 2002, http://yenisafak.com.tr/arsiv/2002/aralik/12/p2.html, (07.04.2020)

Yeşilbursa, Behçek Kemal, "Bağdat Paktı (1955-1959), "*Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl: 2011, S. 6.

Yıldırım, Adem, *2002-2015 Yılları Arasında Türkiye-Rusya İlişkilerinde Enerji Güvenliği*, İstanbul Gelişim Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 2019.

Yıldırım, Umut Turgut, *Siyasal Tutumun Kavramsal Kaynakları: Ak Parti ve Saadet Partisi Üzerinden Bir Mukayese*, İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya 2019.

Yılmaz Özbağcı, Şehnaz, "Türkiye-ABD İlişkileri", *XXI. yüzyılda Türk Dış Politikasının Analizi* (Der: Faruk Sönmezoğlu, Nurcan Özgür Baklacıoğlu, Özlem Terzi), Der Yayınları, İstanbul, 2012.

Yılmaz, Türel, "Irak Savaşında İsrail'in Politikası", *II. Körfez Savaşı,* (der. Mehmet Şahin-Mesut Taştekin), Platin Yayıncılık, Ankara, 2006.

Yorgun, Sayım, "Küreselleşme Sürecinde Türk Sendikacılığında Yeni Yönelişler ve Alternatif Öneriler", *Çalışma ve Toplum Dergisi,* Sayı: 3, 2005.

Yusuf, Ahmed ve ark., *İhtilalü'l-Irak ve Tedaiyyatihi Arabiyyen ve İklimiyyen ve Devliyyen,* Merkezü Dirasati'l-Vahdeti'l-Arabiyye, Beyrut, 2004.

Yücel, M. Serhan, *Türkiye'nin Siyasal Partileri,* Alfa Yayınları, İstanbul, 2006.

Zaman (Gazetesi), "Sezer: Diplomatik Yollar Tükenmedi" 1 Ocak 2003, http://arsiv.zaman.com.tr/2003/01/01/dis/h2.htm, (07.04.2020).

Zahreddin, S., 2004a. El-Harbü'l-Emerikiye Ala El-Irak El-Bu'Duü'l-Nafti, EsSakafi Lubnani Merkezi, Beyrut, 1. Baskı, 413s.

Zeki, Muhammed Emin, *Hulâsattü Tarihi'l-Kürd ve Kürdistan,* çev. Muhammed Ali Avnî, Matbaatü's-Saade, Kahire, 1939.

Zeydî, Mamud Abdurrahman Halef, *Siyasetü Türkiya el-Hariciyye maa'd-Düveli'l-Civari'l-Arabî 1980-1993* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Müstansiriyye Üniversitesi, Siyasal ve Uluslararası Araştırmalar Yüksek Enstitüsü, 2002.

Ziyab, Ahmed, "el-Ezmetü's-Suriyye et-Türkiyye-el-Muhaddedat ve'l-Kuyud", *Mecelletü's-Siyaseti'd-Devliyye,* S. 135, Kahire, 1999.

B. İnternet Kaynakları

AB Genel Sekreterliği, "Türkiye'nin Üyeliği Perspektifinden Kaynaklanan Hususlar", http://www.mfa.gov.tr/data/AB/etki_degerlendirme.pdf, (25.05.2020), s. 5

Aras, Bülent, Turkish-Russian Relations and Eurasias Geopolitics, Global Politician, http://www.globalpolitician.com (14.02.2019).

Arcayürek, Cüneyt "ABD"nin Talihsizliği, Türkiye'nin Talihi mi?", 21 Ocak 2003, Cumhuriyet Gazetesi, http://garildi.cumhuriyet.com.tr/sayfa.cgi?w+30+/cumhuriyet/0301/21/w/c0807.html, (29.03.2020).

Başyurt, Erhan, "Irak'a Demokrasi Getirecekler!", Zaman Gazetesi, 31 Aralık 2002, http://arsiv.zaman.com.tr/2002/12/31/yazarlar/erhanbasyurt.htm, (01.04.2020).

Bölme, Selin M., "İsrail'in Kuzey Irak Politikası ve Türkiye", SETA, https://www.setav.org/en/israilin-kuzey-irak-politikasi-ve-turkiye/, (22.05.2020).

Çaralan, İhsan "Rusya'nın Gölgesinde Irak-Türkiye İlişkileri", Evrensel, https://www.evrensel.net/yazi/78229/rusyanin-golgesinde-irak-turkiye-iliskileri, (27.05.2020).

Çiçekçi, Ceyhun, "İsrail, Kürtler ve PYD: Ortak tehditler ve ayna ittifaklar", https://www.aa.com.tr/tr/analiz/israil-kurtler-ve-pyd-ortak-tehditler-ve-ayna-ittifaklar/1622396, (26.05.2020).

Doğanay, Hayati, **Hayli,** Selçuk, "Irak'ın Başlıca Coğrafi Özellikleri ve Petrol Yatakları", https://www.researchgate.net/publication/321081782_IRAK'IN_BASLICA_COGRAFI_OZELLIKLERI_VE_PETROL_YATAKLARI_-_Main_Geographical_Characteristics_and_Petroleum_Deposits_in_the_Iraq, s. 7.

Duman, Çağdaş, "I. Körfez Savaşı", TASAM, https://tasam.org/tr-TR/Icerik/40063/1_korfez_savasi, (30.05.2020).

Ergin, Sedat, "1 Mart Tezkeresinde İbretlik Sonuç Hangisiydi?", https://www.milliyet.com.tr/yazarlar/sedat-ergin/1-mart-tezkeresinde-ibretlik-sonuc-hangisiydi-999964, (24.05.2020).

Erşen, Emre, "2018'de Türkiye-Rusya İlişkilerinde İşbirliği ve Sorun Alanları", Anadolu Ajansı, https://www.aa.com.tr/tr/analiz-haber/2018-de-turkiye-rusya-iliskilerinde-isbirligi-ve-sorun-alanlari/1021383, (27.05.2020).

Gaziantep Ticaret Odası, "Irak Ülke Raporu", Ticaret ve Sanayi Müdürlüğü, https://www.gto.org.tr/uploads/1553073824-516120.pdf, s. 6.

Gürcanlı, Zeynep, **Şengün,** Sezai, "ABD'den Cem'e Uçuş Desteği", 3 Şubat 1998, Hürriyet Gazetesi, http://webarsiv.hurriyet.com.tr/1998/02/03/27063.asp, (04.04.2020).

Haberler, "SHP: "Türkiye -Irak Sınırı Yeniden Düzenlenmeli", https://www.haberler.com/shp-turkiye-irak-siniri-yeniden-duzenlenmeli-haberi/, (28.05.2020).

_____, "DSP Lideri Sezer'den Kuzey Irak Eleştirisi: "Başbakan Sus Pus"", https://www.haberler.com/dsp-lideri-sezer-den-kuzey-irak-elestirisi-haberi/, (26.50.2020).

Habertürk, "Türkiye-Irak sınırı Yeniden Çizilmeli", https://www.haberturk.com/gundem/haber/24836-turkiye-irak-siniri-yeniden-cizilmeli, (28.05.2020).

Hut, Davut, "Kerkük ve Türkmenler: Tarihsel Bir Değerlendirme", ORDAF, 2017, https://ordaf.org/kerkuk-ve-turkmenler-tarihsel-bir-degerlendirme/, (27.05.2020).

Hürriyet Gazetesi, "Aziz: Türkiye Topraklarını Açarsa Komşuluk İlişkilerimiz Bozulur", 2 Ekim 2002, http://webarsiv.hurriyet.com.tr/2002/10/02/188216.asp, (27.03.2020).

_____, "Erbakan'dan Hükümet'e Irak Eleştirisi", http://www.hurriyet.com.tr/gundem/erbakandan-hukumete-irak-elestirisi-176701, (30.05.2020).

_____, "Simitis: Türkiye'yi AB İçinde Görmek İstiyoruz.", 08 Ocak 2002, http://webarsiv.hurriyet.com.tr/2003/01/08/231795.asp, (10.04.2020).

_____, "NYP: Türkler ABD'ye Neden Güvensin?", 02 Mart 2003, http://webarsiv.hurriyet.com.tr/2003/03/02/255781.asp, (10.04.2020)

_____,"SHP'nin Irak'la Randevusu", https://www.hurriyet.com.tr/kelebek/shp-nin-irak-la-randevusu-38693092, (28.05.2020).

_____, "Simitis: Türkiye'yi AB içinde görmek istiyoruz.", 08 Ocak 2002, http://webarsiv.hurriyet.com.tr/2003/01/08/231795.asp, (10.04.2020).

İzâa Esvâti'l-Irâk: http://ar.aswataliraq.info/?p=145364 (03.01.2020).

Mektebü'l-İ'lâmi'l-Merkezî li'l-İttihâdi'l-Vataniyyi'l-Kürdistânî: http://www.pukmedia.com/2009-10-23-12-551/41-2009 (14.12.2019).

NTVMSNBC, "Erbakan: AKP Irak zulmüne ortak", 28.11,2004, http://arsiv.ntv.com.tr/news/298245.asp, (26.05.2020).

Ortadoğu Su Krizi ve Türkiye: https://insamer.com/tr/ortadogu-su-krizi-ve-turkiye_697.html (19.01.2020).

Radikal Gazetesi, "ABD Muhalifleri Dinliyor", 10 Ağustos 2002, http://www.radikal.com.tr/haber.php?haberno=46145, (26.03.2020).

Reuters Haber Ajansı, Türkiyâ ve ve Kürdistânü'l-Irâkıyye Tetevekkaâni Ta'mîka'l-Alâkât: http://ara.reuters.com/article/topNews/idARACAE6520T920 (12.12.2019).

Sansal, Burak, "Political Parties in Turkey", http://www.allaboutturkey.com/political-party.htm (13.07.2019).

Sazak, Derya, "Pandora"nın kutusu", 6 Ekim 2002, Miliyet Gazetesi, http://www.milliyet.com.tr/2002/10/06/yazar/sazak.html, (01.04.2020).

SODEP (Sosyal Demokrasi Partisi), Tüzük, 1983, https://acikerisim.tbmm.gov.tr/bitstream/handle/11543/620/198402347.pdf?sequence=1&isAllowed=y, (10.04.2020).

Türkiye Gazetesi, "Ecevit ırak Savaşı'na Hayır Deyince İndirildi", https://www.turkiyegazetesi.com.tr/politika/17321.aspx, (26.50.2020).

Türkiye İş Bankası, "Irak'ın Ekonomik Potansiyeline İlişkin Değerlendirme", https://ekonomi.isbank.com.tr/ContentManagement/Documents/ar_03_2015.pdf, 2015, s. 21.

Üstün, Nazlı, "Türkiye – Kuzey Irak İlişkileri ve Ekonomik Yansımaları", Konya Ticaret Odası, http://www.kto.org.tr/d/file/turkiye-%E2%80%93-kuzey-irak-iliskileri-ve-ekonomik-yansimalari.pdf, s. 3.

Yeni Şafak Gazetesi, "Irak'ta Yakın Tehdit Altında Olan Biziz", 12 Aralık 2002, http://yenisafak.com.tr/arsiv/2002/aralik/12/p2.html, (07.04.2020)

_____, "K. Irak'a Saldırı İstemeyiz", https://www.yenisafak.com/arsiv/2001/kasim/10/politika.html, (24.05.2020)

_____, "Irak'ta Yakın Tehdit Altında Olan Biziz", 12 Aralık 2002, http://yenisafak.com.tr/arsiv/2002/aralik/12/p2.html, (07.04.2020).

Zaman Gazetesi, "Sezer: Diplomatik Yollar Tükenmedi" 1 Ocak 2003, http://arsiv.zaman.com.tr/2003/01/01/dis/h2.htm, (07.04.2020).

https://www.thinglink.com/scene/924019636104593411

https://www.mhp.org.tr/htmldocs/genel_baskan/konusma/188/index.html, (23.05.2020).

http://www.regionalstudiescenter.net (24.05.2020).

https://www.islamidavet.com/irak-kendisine-firat-ve-diclenin-suyunu-salmayan-turkiye-ile-anlasti/ (25.05.2020).

http://www.beycan.net/1059/1916-sykes-picot-antlasmasi.html (18.04.2020)

http://www.vividmaps.com/2015/12/iraqs-oil-and-gas-infrastructure.html

https://www.washingtoninstitute.org/ar/policy-analysis/view/turkeys-choice-in-iraq-burned-bridges-or-win-win-win (07/12/2019).